304.432/c
40
1985

ACTA UNIVERSITATIS DEBRECENIENSIS DE LUDOVICO KOSSUTH NOMINATAE SERIES HISTORICA XL.

= Magyar történelmi tanulmányok 18

9

MAGYAR TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK XVIII.

DEBRECEN

A *Magyar Történeti Tanulmányok* a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem magyar történeti tanszékeinek évente megjelenő kiadványa. Die "Studien zur ungarischen Geschichte" ist die Periodica der Lehrstühle für ungarische Geschichte der Lajos Kossuth Universität zu Debrecen, erscheint jährlich.

MAGYAR TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK
XVIII.

Szerkesztette
SZENDREY ISTVÁN

KLTE

DEBRECEN, 1985

ACTA UNIVERSITATIS DEBRECENIENSIS DE LUDOVICO
KOSSUTH NOMINATAE SERIES HISTORICA
XL.
1985.

BIHAR MEGYE PARASZTSÁGA A XVIII. SZÁZADBAN

II.

T A R T A L O M J E G Y Z É K

BÁRSONY ISTVÁN: A paraszti gazdálkodás feltételei és lehetőségei a XVIII. századi Bihar megyében 7

PANKOTAI LÁSZLÓ: Mezőgazdasági termelőkörzetek a XVIII. századi Bihar megyében..... 55

I N H A L T V E R Z E I C H N I S

ISTVÁN BÁRSONY: Bedingungen und möglichkeiten der Banerlichen Wirtschaftung im 18. Jahrhundert im Komitat Bihar 170

LÁSZLÓ PANKOTAI: Agrikulturdistrihte im Komitat Bihar im 18. Jahrhundert 171

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

BÁRSONY ISTVÁN

A PARASZTI GAZDÁLKODÁS FELTÉTELEI ÉS LEHETŐSÉGEI A XVIII. SZÁZADI BIHAR MEGYÉBEN

A történeti Magyarország egyik legnagyobb kiterjedésü megyéje a felszin változatosságát tekintve a legkülönbözőbb gazdasági feltételeket biztositotta lakói számára. A megye földrajzi viszonyainak leirása[1] számos helyen hozzáférhető, mi most arra teszünk kisérletet, hogy a XVIII. század nagy, az egész területet egyidőben átfogó összeirásaira, azoknak is elsősorban az un. szöveges megjegyzéseire támaszkodva kisérelj ük meg a cimben foglaltak kifejtését. Forrásaink: az 1715-20; az 1728. évi összeirások, valamint az urbérrendezés kilenc kérdőpontjára adott válaszok.[2] Ezek történeti forrásértékéről - ha eltérő nézetek ismertek is[3] - azt valljuk, hogy *összességében elfogadható kép* rajzolható a bennük rejlő adatok, feljegyzések alapján a paraszti gazdálkodás feltételeiről. Kevés még az olyan jellegü feldolgozás,[4] amelyik az emlitett adatokat az országos kép megrajzolása mellett egy-egy megye viszonyait tekintve fogta volna vallatóra forrásainkat.

I.

Hegyek, folyóvölgyek, jól termő szántóföldek, erdők, lápos, mocsaras területek, dombok egyaránt megtalálhatók az egykoriak által - talán nem is alaptalanul - Biharországnak nevezett területen. Nyugatról keletre haladva az alföldi sik vidék dombokká emelkedik, majd hegyek huzódnak a megye határán. Ez a földrajzi helyzet megszabja a folyók irányát is, amelyekben igen gazdag ez a terület. Elegendő talán, ha csupán a legfontosabbakat soroljuk fel: Fekete- és Sebes-Körös, Berettyó, Ér, Kálló, Gyepes, Bisztra, Almás, Héjó, Hollód, Remete stb. A vizek e gazdagsága a termelőtevékenységet azonban gyakran hátrányosan befolyásolta. Forrásaink szinte állandóan visszatérő sorai számolnak be a lápos, vizes, mocsaras jellegről, az áradásokról.
Összefüggően óriási területeket veszélyeztetett a viz pl. a Sárréten. Ezen a vidéken a viz, a nád, a sás, a gyékény, a láp, a mocsár az ur. Több helyről is itt gyült össze a viz. A vidék két legfontosabb folyója a Sebes-Körös és a Berettyó volt. Idekerült azonban az áradások ide-

jén a Hortobágy medrében a Tisza, az Éren és a Berettyón át pedig a Kraszna és a Szamos vize is. A táj folyói közül például sem a Berettyónak, sem a Kállónak nem volt meghatározott állandó medre, hanem lassu folyással több ágra szakadva vitték vizüket.[5]

Nem sokban különbözött a Sárrét világától a Feketekörös felső folyása sem. Itt a Hollód Körösbe folyásán alul az erek és fokok egész rendszere alakult ki. A Körös felesleges vizeit kiszakadásokkal szállitotta el messze vidékekre, hozott létre áradásokkor egész mocsarakat. Az egy-egy helyen összegyült vizet más erek szállitják a Körös felé, ezek azonban sokszor ujból elenyésztek egy laposabb helyen. Márki Sándor szerint e vidéken a szabályozás előtt a viztömeg 10 %-a folyt le főmederben, a többi 90 %-ot pedig a kitörések szállitották tovább.[6]

A gazdasági tevékenységnek egyre inkább akadályozói, nehezitői lettek ezek a területek, illetve a gyakori áradások.

Különösen a sárréti járás felvainak összeirási anyaga panaszkodik a vizes, mocsaras területek miatt. Bakonszegen, Komádiban, Konyáron, Tordán a Sárrét mocsarai szükitik a falvak határát. Bajomban a következő, kisebb-nagyobb folyóvizeket emliti a táj kutatója: Kálló: s egy-egy részének a neve: Inacsér, Kacskaraér, Gátközér, Farkasér, Papér, Nyársasér, Tigicsér, Száraztóér, Bodzásér, Mákosér. *Berettyó:* Konyár, Tógátér, Feketeér, Hangér, Korgóér, Berekér, Malomér, Gyalogér.[7] A század eleji összeirásokat vizsgálva szinte az egész megye vizrajzi térképe a kutató elé rajzolódik. Asszonyvására, Érkeserü rétjeit gyakran elönti az *Ér*, Bártfalva, Széplak, Csohaj, Szalárd szántóit a *Berettyó* veszélyezteti. Kapocsány, Robogány-Lázur, Venter,Bragyet lakóinak szénatermése a *Hollód* áradásaitól függ. Kápolna, Gyanta, s egész sor más település határát a *Fekete-Körös* járja, Tarján, Körösszeg, Barsány, Borostelekét pedig a *Sebes-Körös*. Bogdánszovárhegy, Borzik, Almás, Nadántelek földjeit a *Gyepes* rongálja.

Az urbérrendezés idejéből származó feljegyzések valamivel többet árulnak el a folyók, patakok szerepéről mint az eddig emlitett források. Az erről tájékoztató adatok alapjában három nagyobb csoportba oszthatók. Az elsőbe azokat soroljuk, amelyeknél a feljegyzések nem tartalmaznak hasznositható észrevételeket, s amelyekkel érdemben igy mi sem tudunk foglalkozni. A hallgatás oka végsősoron kettős lehet: vagy valóban nincs /nem volt/ hatásuk a vizeknek a települések gazdasági életére, vagy pedig csupán elsikkadtak az erre vonatkozó részletek. A két másik nagy tipust ugyanis azok a helységek alkotják, amelyek a vizeknek a szántó- és legelőhasználatra gyakorolt hatásáról szólnak, vagy pedig, mert eléggé általános negativ hatásuk; az árvizektől való mentességüket emelik ki.

Az első csoportba sorolható helységek állapota sem egységes azonban. Néhány településen nem az áradásokra panaszkodnak, hanem az *esővíz* okozta károkra. A szántók egyrésze a hegyoldalakon van, bennük az esők károkat tesznek! /Bisztraujfalu/. A borostelekiek a szántóföldjeik soványságának az okát nem is annyira *kövességében látják*, "hanem mert az esővíz nagyon megjárja". A szántók "olyan áldatos helyen vannak, hogy amikor hirtelen záporesők jönnek, a vetéseket elhordja a víz." /Czigányfalva./ A lapos részeken megálló esővizet okolják a gyengébb termés miatt az esztáriak.

Az *árvizeket, vizes határrészeket* felsoroló válaszok igen nagy tarkaságot mutatnak. Tekintélyes részük általánosságban mozog, közülük azonban kettő kiemelkedik. Feketebátor lakói szerint az árvizek miatt ugy elnyomattatnak, hogy a helység határából egy hétig se tudnak kijönni! Az okányiak pedig azt állitják, hogy az árviz néha ugy ellepi őket, hogy a határról sem tudnak kijönni. A többi, a károkat általánosságban megemlitő település feljegyzései ismétlődő kifejezéseket tartalmaznak. Az árviz rontja a határ /egy részét/: Alsópojen, Ártánd, Czéczke, Élesd, Gurány, Gyanta, Határ, Kisháza, Kóroj, Őrvénd, Oláhhomorog, Őrsi, Paptamási, Rézbánya, Sarkad, Sarkadkeresztur, Sályi, Szentjános, Tinód és Zsadány esetében.

Időnként vizes a legelő /Kötegyán/, gyakori az áradás /Kövesegyháza/, a kaszáló áradásos /Krajnicsesd/, árvizes a határ /Madarász/, sáros rét, elöntött kaszáló /Mezőgyán/, a kaszálók fele vizes, sásos szénát terem /Nagyszántó/, a szántók viztől áztatottak /Pojána/, a határ szük és vizes /Szerep/.

Számos helységnél azt is feljegyezték azonban ebben az időben is, hogy melyik folyó, ér okozta az árvizet. Csohajnál keveredtek az esővíz és az *Almás* patak áradásai által okozott károk. Királyi, Szentlázár kaszálóin sásos a széna a *Berettyó* miatt. El-elönti a Berettyó a réteket Szentjóbon is, Száldobágyon is. Konyár határát a Berettyó mellett a *Kék-Kálló* és a *Pályi-folyás* öntözte.

Különösen a kaszálókat látogattta az *Ér* Kiskereki, Szalacs és Székelyhid esetében. Az éradonyiak egészen konkrét okát emlitik az árvizeknek: az az álláspontjuk, hogy a székelyhidi malom gátja akadályozza a viz szabad folyását. Ugyanezt vallják Érkeserün is.

Főleg a tengeriföldeket önti el gyakran a *Berzece* Bosajon. Papfalván szintén a Berzece melletti kaszálókat lepi el a viz időnként, Marczizházán néha a legelőket az *inárcsi* patak. A *Hodosra* panaszkodnak Oláhhodos, a *Hollódra* pedig Szpinus lakosai. Viszonylag keveset fordul elő a *Körös* neve a válaszokban. Borsnál azonban igen. Például Belényesen

azt is megjegyzik, hogy a Fekete-Körös nemcsak a földeket, hanem még házakat is ront, amikor megárad.

Az eddig emlitettektől eltérő konkrétumokat jegyeztek fel több településnél. Méhkerék: köröskörül gátat kellett épiteniük a viz miatt. Nagykereki: öt-hat évenkénti árvizről szólnak. Sastelek: a tengeri földek a völgyben lévén, az árviz sok kárt tesz. Szentmárton: két gazda rétjét rongálja a viz! Tépe: általában jó a fü, ha a viz nem rontja. Vámosláz: áradások idején a micskei és poklosteleki határrra szorulnak.

Az eddig emlitett tekintélyes számu település mellett mindössze nyolc helység hangsulyozza az árvizektől való mentességét. Ha jobban meggondoljuk azonban csak hét, mert Marcziházán kiemelik ugyan, hogy árviz nem rontja a szántókat, a legelőket azonban - mint láttuk - megmeglátogatja az ináncsi patak. Micskén külön fontosnak tarthatták az árviztől való mentesség feljegyzését. Papmezőszelistye: annyira eltérő a helyzetük, hogy ők meg arra panaszkodnak; száraz években még a kutakból is kiszárad a viz, s más helység határán kell itatniuk. Rojt: jók a szántók, árviz nincs! Sárszeg: jó széna terem a Berettyó és a Gyepes közötti laposban, s ha nincs nagy szárazság nem szorulnak a szomszédba. Selind: a kaszálókat nem fenyegeti árviz. Somogyuzsopa: jók a kaszálók, mentesek az árviztől. Szőllős: nem vizesek a kaszálók!

Felsorolásunkból kitünhet, hogy a megye legkülönbözőbb részein, nemegyszer élesen elütő vonásokkal, helyi sajátosságokkal ott kell látnunk a folyó és esővizek szerepét a termelést olykor kedvezően elősegitő, olykor pedig korlátozó tényezők között. Viz nélkül nehezen elképzelhető a szántók, kaszálók jó termése, de a viznek köszönhető a sással kevert széna, a település körülzárása is. Ugyanez a viz a megélhetés forrása a halászattal, csikászattal foglalkozók számára, s szintén a viz hajtja a megye malmainak tulnyomó többségét is! A nagyobb folyókon /főleg a Körösön/ fát usztatnak az alföldi vidékekre, ezzel is hozzájárulva megélhetésükhöz, a gazdasági tevékenységük részét képezve.

Utaltunk már arra, hogy Bihar megye felszine is jelentős változatosságot mutat. Természetesen igen-igen eltérő termelési lehetőséget biztositanak a domborzati viszonyok is. Perjés Géza már idézett tanulmányában[8] igen értékes megállapitásokat tett e vonatkozásban, amelyek közül számunkra az alábbiak a legfontosabbak:

- a magasabban fekvő helységek határa általában tagoltabb,
- a tengerszintfeletti magasság növekedésével párhuzamosan a helységek lakóinak száma csökken,
- a magasság növekedésével párhuzamosan a szántó aránya csökken, mig az erdőé növekszik.[9]

Következtetései kiterjednek olyan összefüggések megvilágitására is, amelyek a földmüvelési formák és a tengerszintfeletti magasságok között állnak fenn. Magunk a szerző által igen tömören megfogalmazott állitásokat területi egységek, járások megjelölésével kisérelyjük meg az olvasók számára közelebb hozni.

A 20 adózóháztartásnál kisebb falvak száma és járásonkénti megozslása 1728-ban:[10]

Járás	Falvak száma	járáson megyén belüli %-a az összes településeknek:	
		járás	megye
Belényesi	112	81.15	28.86
Érmelléki	25	40.98	6.44
Sárréti	3	7.50	0.77
Szalontai	20	38.46	5.15
Váradi	53	55.20	13.65
	213		54,87 %

Mielőtt ezekből az adatokból bármiféle következtetést vonnánk le, szabad legyen idéznünk Perjés Géza azon adatait, amelyek a felszini formák szerinti megkülönböztetések alapján jellemzik a megyét; /zárójelben a %-os megoszlás aránya!/:

Sik /34,7 %/, dombos /12,3 %/, *hegyes-völgyes: /45,4 %/*, sik-dombos /2,5 %/, sik-hegyes-völgyes /3.1 %/, dombos-hegyesvölgyes /2.2 %/![11]

A kis települések járásokon, illetve a megyén belüli százalékos aránya nagyfoku egybeesést mutat a felszini viszonyok arányaival! A kevés adózó háztartással összeirt települések döntően éppen azokon a területeken találhatók ahol - elsosorban a belényesi és a váradi járásban - a falvak tekintélyes része a hegyek lábainál, völgyekben, folyók mentén jött létre, a terület gazdasági eltartó képessége azonban jóval csekélyebb lévén mint a sik, vagy dombos vidékeké, a falvak népességnövekedése csak korlátozott ütemü lehetett. A Béli hegyek és a Bihar hegység között a Fekete-Körös völgyén és mellékfolyóinál igenigen sok település tartozik az általunk most vizsgált helyzetü falvak közé! Ide sorolhatjuk a Bél környéki helységek jórészét! A váradi járás falvainak zöme a Királyerdő nyugati oldalán, valamint a Királyerdő és a Rézhegység közötti területen, a Sebes-Körös völgyében épült ki, nagyjából-egészéből hasonló körülmények között mint a már emlitett belényesi járás települései. A Királyerdő közelében a szalontai járáshoz tartozó falvakat is találunk, ez magyarázhatja az e járásbeli viszonylag magas százalékos arányt. Az érmelléki járás megfelelő adatainak létrejöttében a Rézhegység északi-északnyugati oldalán fekvő

települések viszonylag nagy száma játszott meghatározó szerepet. Amint az adatokból is kitünik, csupán a megye egyetlen, valóban sikvidéki járása, a sárréti az, amelyikben a kis adózó háztartásszámu falvak száma a járás, illetve a megye egészéhez viszonyitva elhanyagolható nagyságrendü!

A hegyvidéki települések lakói visszatérően emlitik a talaj köves voltát, ami a müvelés feltételeit sokban rontotta. Van még egy ujabb tényező, amire most csak utalunk, - kifejteni majd a piacviszonyok elemzésénél fogjuk - a természeti-földrajzi körülmények olykor számottevően korlátozzák a közlekedési a szállitási-értékesitési viszonyokat is. Kedvező adottságként a havasi legelők és az erdők igénybe vétele jelentkezik, ezeket szintén később részletezzük majd!

II.

A *határhasználatra* vonatkozó, a század elejéről származó adatainkat[12] módunkban áll táblázatos formában közölni, az alábbiak szerint:

J á r á s	1975		1720		1728			
	Falu	%	Falu	%	Falu	%	Falu	%
Belényesi								
Parlagoló	141	76.21	-	-	18	12.16	1	1.85
1 nyomás	2	1.10	18	8.33	49	33.10	7	12.96
2 nyomás	25	13.81	164	75.92	57	38.51	35	64.81
3 nyomás	-		5	2.31	5	3.37	2	3.70
Nincs, vagy nem értékelhető 14	17	9.39	29	13.42	19	12.83	9	16.66
Érmelléki	/185/		/216/		/148/		/54/	
Parlagoló	18	29.03	-	-	5	7.46		
1 nyomás	1	1.61	6	8.10	3	4.47		
2 nyomás	21	33.87	34	45.94	27	40.29		
3 nyomás	17	27.41	22	29.72	16	23.88		
Nincs, vagy nem értékelhető	5	8.06	12	16.21	16	23.88		
Sárréti	/62/		/74/		/67/			
Parlagoló	3	8.82	3	7.14	1	2.32		
1 nyomás	4	11.76	4	9.52	10	23.25		
2 nyomás	18	52.94	28	66.66	21	48.83		
3 nyomás	-	-	2	4.76	7	16.27		
Nincs, vagy nem értékelhető	9	26.47	5	11.90	4	9.30		

Váradi	/34/		/42/		/43/	
Parlagoló	62	64.58	2	1.92	11	10.78
1 nyomás	2	2.08	10	9.61	17	16.66
2 nyomás	19	19.79	76	73.07	61	59.80
3 nyomás	1	1.04	3	2.88	3	2.94
Nincs, vagy nem értékelhető	12	12.50	13	12.50	10	9.80
Az egész Bihar megye	/96/		/104/		/102/	
Parlagoló	224	59.41	5	1.14	36	8.69
1 nyomás	9	2.38	38	8.71	86	20.77
2 nyomás	83	22.01	302	69.26	201	48.55
3 nyomás	18	4.77	32	7.33	33	7.97
Nincs,vagy nem értékelhető	43	11.40	59	13.53	58	14.00
Összesen:	377		436[15]		414[16]	

Ezek az adatok ugyancsak elgondolkodtatóak. Kétségtelenül kiolvashatók belőlük bizonyos változási folyamat vonalai. Az 1715-ben a müvelési formákat illetően leggyakoribb parlagoló rendszer 1720-ra a legritkább lesz; 1728-ban viszont a háromnyomásos rendszerben gazdálkodó települések száma kisebb, mint a parlagolóké. Folyamatos, fokozatos növekedést mutat az egynyomásos rendszerben élő falvak száma. Nagyobb sullyal szerepel már 1715-ben is a kétnyomásos rendszer, amely 1720-ban döntő sulyuvá válik. 1728-ra azonban éppen százzal csökken a kétnyomásos rendszerben gazdálkodó települések száma. A háromnyomásu rendszer falvainak száma 1715 és 1720 között nőtt, 1728-ra gyakorlatilag az 1720-as állapot stabilizálódott. Az eddig vázolt kép nagy általánosságban érvényes a megyére. Amikor azonban az egyes falvak anyagát vizsgáljuk, meglepő jelenségek tanui lehetünk. Nézzünk ezek közül néhányat: Albison 1715-20-ban kétnyomás van, 1728-ban évente osztják a földet, mindenki annyit müvel, amennyit bir.

Almaszeg, Szuszafalva, Formafalva: 1715-ben szántó az erdőben, tetszés szerint használják; 1720-ban kétmezős. Az 1728-as összeirás szerint nagyon szüken vannak, a kertekben termelnek kukoricát.

Alsó- és Felsődernán 1715-ben a szántó a házak körül a kertekben. 1720-ban kétmezős a határ a telek után osztva, mig 1728-ban csupán a fák között feltört földeken vetnek kukoricát és kétszerest. Piskolton 1715-20-ban háromnyomást irtak össze, 1728-ban viszont arról panaszkod-

nak, hogy földjük nincs, pusztákat használnak. Szunyogdon a föld kevés, terméketlen 1715-ben, 1720-ban kétmezős a határ. 1728-ban csak kukoricát vetnek, évről évre ugyanazt a földet müvelik.

Bajomban az 1715-ös évenkénti osztást 1720-ra háromnyomásos rendszer váltja fel; 1728-ban egy forduló van, évekig használják a szántót.

Darvas határa 1720-ban kétmezős, 1728-ban egyfordulós, mindig ugyanazt a földet vetik.

Nyermegyen 1720-ban szintén két mező van, 1728-ban csak a kunyhók, házak körüli földet müvelik.

Példáink számát még tovább gyarapithatnánk.

Az 1715. évi összeirás adatainak megbizhatósága felől legfeljebb olyan irányban lehetnek kétségeink, hogy tulságosan alacsony szinvonalu gazdasági fejlettséget tükröznek sorai. A gazdálkodási formák e szintjét azonban sok vonatkozásban indokolja a hódoltság utáni gazdasági, társadalmi alaphelyzet. A termelőerők helyreállitásához idő kellett, s abból 1711 óta még nem sok telt el.

Kérdéses azonban, hogy az 1715 és 1720 között eltelt öt év elég volt-e valóban olyan mértékü változásokra, amilyeneket táblázatunk is elárul? Előbbi példáink némileg megingatják bizalmunkat az 1720-as összeirásnak a müvelési rendszerekre vonatkozó megjegyzéseiben. Az 1715-ös és az 1728-as összeirás adatai közelebb állnak egymáshoz, jobban tükrözik a bekövetkezett változásokat, mint az 1720-as összeirás adatai. Sajátos, hogy kisebb mértéküek a változások, mint amilyeneket az 1720-as conscriptió tükröz. Megjegyzésünk távolról sem jelenti az 1720-as összeirás anyagának háttérbeszoritását a müvelési rendszerek kérdésében, csupán a forrás használatának fokozott óvatosságára hivja fel a figyelmet. Egyértelmübb képet a három összeirás anyagának összevetésével kaphatunk. Mi a magunk részéről reálisabb képnek az 1728-as összeirás adatai által rajzoltat tartjuk a kétnyomásos rendszer domináló voltával, az egynyomásos, a parlagoló és a háromnyomásos rendszer egyidejü számottevő jelenlétével.

A gazdálkodási rendszerek fenti rajza után vetnünk kell egy pillantást azokra a formákra és keretekre is, amelyek között a parasztság termelőtevékenységét végezte. A XVIII. század első harmada, fele a földközösség ujjáéledésének, virágzásának időszaka is.[17] Bihar megyében a földközösségi rendszer alaptipusai közül valamennyi megtalálható. A szabadfoglalás elsősorban a nagyobb határu falvakban, a megye nyugati részén, az érmelléki és a sárréti járásban fordul elő. Kokadon 1715-ben a szántó nincs a telkek után szétosztva, aki amennyit tud, annyit használ. Monostorpályi határában is mindenki annyit szánt, amennyit tetszik

1715-ben. A viszonylagos földbőségre utal az is, hogy 1720 -ban már háromnyomást használnak. Rábén 1715-ben és 1720-ban szintén a tetszés szerinti használat az általános, 1728-ban azonban egy fordulóban, 6-7 éves váltással müvelik a határt. Torda adatai a három összeirási évben a következők: 1715-ben még a Sárrét mocsaraira panaszkodnak,egynyomással gazdálkodnak, 1720-ban tetszés szerint használják a földet; 1728-ban ujból egy fordulóban,6-7 éves váltással. Inándon a föld annyira elegendő, hogy kinek hol tetszik, ott szánt. Tavaszit vetnek az első feltörésbe, azután őszit.

A szabadfoglalás primitivebb, nehézkesebb formájaként fogható fel az a földhasználati forma, amely döntően a váradi és a belényesi járás hegyvidéki, erdőbe települt falvainál uralkodott. Ez távolról sem a földbőségnek köszönheti létét, itt nemcsak az igásállatok kis száma a meghatározó tényező, hanem az is, hogy ezen falvak lakói nem a földmüvelést folytatják alap gazdasági tevékenységként, hanem az állattenyésztést. Kis kunyhóik, házaik mellett azonban kisebb-nagyobb területet müvelnek is, azon főleg kukoricát és kendert termesztenek. Az effajta gazdálkodás a fenti területen 1715-20-ban általánosnak mondható, de még 1728-ban is számos településen kimutatható.[18]

Az évenkénti egyenlő osztás is több faluban megtalálható. Bakonszegen 1715-ben a mocsaras földet egynyomásban müvelik, a föld kevés, ezért egyenlően osztják fel. Berekböszörményben, Harsányban, Szentmiklóson, Remetén szintén egyenlően mérik ki, Széplakon pedig még 1728-ban is egyenlően osztották fel a szántókat.

A differenciált, tehetség szerinti osztásról tanuskodnak többek között pl. az álmosdi feljegyzések. A kétfordulós határban a szántóföldet a lakosok tehetsége szerint osztják 1715-ben. Ugyanakkor megjegyzik, hogy sok föld müveletlen, mert kevés a jószág. Nemigen járunk messze a valóságtól, ha a "tehetség" kifejezés mögött itt is az igásállatokat véljük felfedezni. Hosszupályin ugyanez a helyzet. Vértesen 1715-ben a szántó egyrészét allodiaturának lefoglalta Kornfeld generális, a többi földet a prefektus osztotta szét tehetség szerint. 1720-ban szintén facultas szerint osztják a földet. Nagylétán a hárommezős határt 1715-ben évenként tehetségekhez osztják. Ugyanezt teszik Bihar mezővárosban, de kétévenként. Kinek-kinek erejéhez mérten jut föld 1728-ban pl. Érmihályfalván és Szalacson.

Több településen kimutatható ugyanekkor már a földközösségi rendszeren tulmutató állandó birtoklás is.[19]

Az idézett példák talán elegendők annak az állitásnak az igazolására, hogy Bihar megye a földközösségi rendszereket illetően is igen

változatos képet mutat. Természetesen e vonatkozásban sem stabil az állapot, a változás fővonala a fejlettebb földközösségi formák felé, illetve az egész rendszer tullépése irányába mutat. Ennek okaiként a népességszám növekedését, a határ összeszükülését pl. a majorsági gazdálkodás növekedése miatt, az állattenyésztés fellendülését emlithetjük például.[20]

A termelési adottságokat és lehetőségeket vizsgálva e pontról a szántógazdálkodásnál maradva - a következő kérdések felé fordulunk: milyen lehetőségek voltak a falvak közösségeinek a kevés /akár eredetileg is, akár az évek alatt összeszükült/ föld pótlására?

Az 1715-20-as összeirás egész sor olyan településről ad számot, amelyek szük határuk miatt pusztákat, prédiumokat bérelnek. Acsády Ignác müvében felsorolja ezeket a falvakat s a használt pusztákat is.[21] Ez a felsorolás nem teljes azonban, igy e vonatkozásban is feltétlenül az eredeti forráshoz kell nyulnunk a teljes adatokért. Megállapitható, hogy az Acsády által emlitett településeken kivül még az alábbiak használtak a falu határán kivül is földet. 1715-ben: Szentimre: bérlik a szomszéd pusztát is. Vasadon a határt kétnyomással müvelik, harmadik nyomásként bérlik Kompajtalja prédiumot. Bakonszegen az egynyomásos határt egyenlően osztották fel a házakhoz, de pusztán is vetnek. Az erdők között fekvő Szentjános határát állandóan elviszi a viz, ezért csak Szeben prédiumon szántanak. A tordaiak a Szabolcs megyei Szentmiklós pusztát bérlik. Az ujonnan települt Alpár lakosai Iklad prédiumot is használják. Mivel a föld nem elég - jegyezte fel az összeiró Magyarkakucson, a váradi káptalan egyik prédiumát bérlik. Kismarja parasztjai Nagymarja pusztán is szántanak-vetnek. A szük határ miatt Püspöki határát is egynyomásban használják, a másik nyomás évente bérelt prédium. A rékasdiak, a réviek és az ürgetegiek is bérelnek pusztákat.

1720-ban már lényegesen kevesebb adattal kell kiegészitenünk Acsádi munkáját. Ekkor Diószegnél jegyzi fel az összeiró: használnak földeket másutt is. Ottomány lakói 30 köblös szántót bérelnek a székelyhidi uradalomtól. Nem pusztán, hanem kilenced fejében allodiális földön szántanak a vajdaiak. A belényessonkolyosiak szintén kilencedért használnak a földesurtól 20 köblöst egy pusztán. Hasonló feltételek mellett 24 köblöst Buzás pusztán Kocsuba lakói, Pósalaka parasztjai pedig Ujlak és Örvénd prédiumon 30 köblöst.

1728-ban szintén számos település használ határán kivüli földet. Ezek közül példaként csak néhányat emlitünk. Félegyháza Kozma, Gyapoly és Kerekegyháza pusztákat bérli, Apátkeresztur Félapátit. Herpály pusz-

tán is vannak Berettyóujfalu földjei. A kocsubaiak ekkor is bérlik Buzás pusztát. A tulkaiaknak csak Pataősi prédiumon van fordulójuk. Csatár lakói Süvegd és Latabár pusztákat használják ekkor is, mint 1715-ben pl. Izsópallaga határában a határ egymezős, Besenyőpusztán viszont két fordulóban müvelik a határt.

A prédiumok igénybevétele mellett volt egy másik utja is a termőterület növelésének: az irtásföldek gyarapitása. Az irtás Bihar megye keleti, hegyes, erdős részén elkerülhetetlen utja volt a szántóföld biztositásának. A megye uj lakói a hegyekben irtványokban települtek meg, a tanyáik sokáig nem is számitottak községnek. 1715-1720-ban is sokat irtak közülük össze "possessio seu villa"-ként, 1728-ban pedig tuguriumnak. Az irtásföldek növekedéséről tanuskodnak az 1715-20-as összeirás emelkedő adatai is.[22]

A falvak jelentős része nem volt tehát feltétlenül bezárva szük határai közé, volt mód a gazdálkodási tevékenység más területekre való kiterjesztésére, s a települések éltek is a lehetőséggel.

A kilenc kérdőpontra adott válaszok sajnos nem teszik lehetővé a táblázatos rendszerezését a földmüvelési rendszerekre vonatkozó adatoknak. Tekintélyes ugyan azon települések száma, ahol közlik a fordulók számát például, számos olyan bejegyzéssel találkoztunk azonban, amelyek sokban szinesitik ezen beirásokat.

A legegyszerübb a helyzet *Váradolasziban*, ahol nincs szántó, igy nem is volt mit feljegyezni a határhasználati formáról.

Számos település határában minimális földdel rendelkeznek az ott lakók, ezért aztán pusztákat kell bérelniük, hogy gazdálkodhassanak. *Árpád:* igen szoros és erdős helyek között lakván, inkább az erdőt próbálják meg hasznositani. Vannak közöttük olyanok, akik "imitt-amott szoktak szerezni kaszálót és vetni való földeket." *Berettyóujfalu:* a határ egy fordulós, igen szük. Szomszéd pusztákat használnak szántásra, kaszálásra. Akit legjobb gazdának tartanak sem vethet a szük föld miatt többet, "nyolc mérő életnél"! *Félegyháza:* a szántók szintén egy fordulóban, a határból egy nyomás is szükön telik ki,Gróf Dietrichstein pusztáját bérlik. *Furta:* a kevés szántó a furtai földön egy fordulóban, a másik pedig Papmegyer pusztán! *Geszt:* a helység határa igen szük, a földesurtól bérlik a szomszédos pusztákat, például Csegődöt. *Hőke:* a szántók szükek, más helység határára is el kell menniük! *Kaba:* a három forduló, s a jórészt "hátas" határ ellenére szükösen teremnek a szántók, kevés is van belőlük, ezért nagyobbrészt a szomszéd határokon szántanak. *Kistótfalu:* szántóföldjük majd semmi nincs, az is igen sovány, ami van. Három-négy mérföldre járnak ki a Mezőségre kaszálni. Telkek, szán-

tők, kaszálók egyenlően nincsenek felosztva, s nincs is több közöttük három gazdánál, akinek buzatermő földje lenne, a többinek pedig semmi szántója nincs! *Komádi:* egy kevés kender földön kivül sem szántójuk, sem kaszáló rétjeik nincsenek, mivel ahol azelőtt a maguk hasznára szántottak és kaszáltak, most ott nád és gyékény terem. Néhány éve ugy ellepte őket az árviz, mely az év nagyobb részén tart náluk, hogy az elpusztulásuktól tartanak. Mostanában egy-két mérföldre levő pusztákra kell szántani és vetni járniuk. Hogy ki számit egész telkesnek, arra a kérdésre ezért nem is tudnak válaszolni! *Magyarhomorog:* a határukon se szántójuk, se kaszálójuk, se legelőjük nincs, hanem más, közel levő pusztákon és határokon keresik élelmüket. *Szalonta:* néhány ember kender földjén kivül semmiféle föld nincs a határukban, hanem drága pénzért pusztákat szoktak árendálni. Ezek a kenderföldek is kicsinyek, melyikbe fél, melyikbe "egy kosárnyi élet menne". Az egy egész helyes gazda földjéről igy nem tudnak mit mondani! *Királyi:* szük a határ, a cselédesebb gazdák más határra szorulnak! *Oláhpáti:* a kevés szántó jó lenne, Mózsa pusztát is használják! *Piskolt:* szintén a szomszéd határokat is bérlik! A *sarkadkereszturiak* kilenced fejében használnak pusztákat. *Vámosláz:* szük a határ, másutt is kell vetniük!

Korábban utaltunk már rá, hogy a szántók bővitésének egyik módja az irtás volt. Néhány példát idézünk az irtásföldek szerepére az urbérrendezés idejéből. *Anth:* telek, szántó, kaszáló eddig nem volt felosztva, hanem csak a gazdák tehetségéhez képest, *s ki miképpen irtogatott*, használták a földeket. *Lüki:* többnyire uj, vagyis irtott földekből állnak a szántóföldjeik. *Méhkerék:* amikor a falut megszállták, olyan kötelességet vállaltak, hogy maguknak fogják a szántókat és a kaszálókat irtással gyarapitani. Eddigre annyi kaszálójuk és szántójuk van, hogy a tehetősebb gazdák 2 köböl buzát vethetnek el. *Aki pedig bokrot akar irtani, többet is elvethet. Püspöki:* igen szük a határ. A legtehetősebb marhás gazda sem vethet egy köbölnél többet, a gyalogszeresek pedig 2-2 vékát. Van mindazonáltal 20-25 gazda, akik a maguk földjét eleitől fogva irtással szaporitották, az irtás szabad esztendei azonban már elteltek. *Svábolaszi:* a szántók nagyobb részét az irtások teszik ki! *Szentmárton:* az uj irtásföldek kövérek, a régiek soványok! *Tamásda:* ki-ki miképpen szerezhetett és irtott, aszerint volt földje. *Telki:* zömmel irtott a föld! *Tóti:* a kevés jószág miatt szántó is gazosodott el, ezért irtani is kellett. *Vedresábrány:* a határ egy része irtás!

A szük határ igénybevételének a század középső harmadában is viszonylag elterjedt formája a kertelésben használt föld. Huszonöt ilyen település volt az összeirtak között. Néhány jellegzetes esetet vázolunk

a továbbiakban: *Alsótopa:* a szántók nincsenek fordulókra osztva, hanem kinek-kinek kertjében lévén a földje, azt tetszése szerint használja. *Bél:* a házaik körüli kertekben is vannak földjeik, amelyeknek olykor szintén hasznát veszik. *Bélrogoz:* a földek itt sincsenek fordulókra osztva, a keritésben levő földeket ki-ki ugy szántja, veti és tetszése szerint forgatja. *Cseszora-Posga:* szántóföldjeik rendben nincsenek, ezért fordulóban nem élhetik, hanem kertelésben lévén földjeik, ki-ki különösen éli, tetszése szerint forgatja. *Kirpány:* elegendő a kertelésben használt föld, trágyázva három évig veszik hasznát. *Poklusa-Csontaháza-Valány:* keritésben a föld, háromnegyed része a hegyoldalakban.

Mint emlitettük huszonöt település esetében jegyezték fel ezt a földmüvelési formát.[23] E helységek többsége két térségben található. Közel felük Bél környékén, a Béli hegyek oldalán, másik jelentős részük pedig a Hollódi patak és a Királyerdő közötti térségben! Közülük a legtöbbet 1728-ban is e tipusban emlitik az összeirók, zömmel az egynyomásos gazdálkodás speciális eseteként. Néhány, mint pl. Cseszora-Posga elkeritéses egy nyomásos gazdálkodást folytatott, mig Krajnicsesd és Sztrákos a két nyomásos-elkeritéses tipusba tartozott annak idején!

Tekintélyes azoknak a helységeknek a száma, ahol az 1760-70-es évek fordulójára állandó földhasználat alakult ki a földmüvelési rendszert tekintve. Az ebbe a csoportba sorolható ötven település a fordulók számát tekintve mutat ugyan különbségeket, a közös közöttük a föld állandó használata, nem kerül sor azok időnkénti ujrafelosztására. Itt is megemlitünk néhány falut konkrétan idézve az egykori feljegyzésekből. *Bedő:* a szántóföldek nem osztódnak minden esztendőben, hanem kinél-kinél állandóképpen megmaradnak. *Berekböszörmény:* földjeink állandóképpen el vannak osztva, ki-ki tudja a magáét. *Cséffa:* az ispán eljárván a birákkal, a földeket amiképpen akkor birtokban találták, aszerint hagyták meg! *Dékányesd:* a szántók a gazdáknál állandóan megmaradnak, ki-ki tudván a maga földjét, azt minden évben ugy használja, amint jónak itéli. *Érfancsika:* a szántók egy éve vannak két fordulóban, állandóul fel vannak osztva! *Feketegyörös, Görbed, Grujlung:* a földek a gazdáknál állandóan megmaradnak, ki-ki tudván a maga földjét két fordulóban ugy használja, amint a leghasznosabbnak itéli. *Kalota:* a szántók fordulóban nincsenek, ki-ki számát tartván magáénak évenként szántja-veti! *Konyár:* két nyomás, három éve osztották fel a határt.[24] *Kroj:* nincs forduló, állandó a földhasználat! *Köbölkut:* a felosztás már megtörtént, de egész telkes nincs. *Nyüveden* a földek minden telekhez "megváltozhatatlanul biratattak, sem el nem vetettek, sem hozzájuk nem adattak". *Oláhhodos:*

egy nyomás, sovány föld, állandó használat, csak tengerit vetnek. *Pósaháza:* régtől felosztottak a telkek! *Rózsafalva:* állandóul ugy használják, ahogy jónak itélik! *Szalacs:* négy éve osztották ujra a földet. *Széplak, Széltalló* állandóra osztva a telek után a szántók és a rétek. *Terje:* amit atyáink birtak, a fiak között felosztották. *Váradvelence:* néhány éve mérték fel a telkeket, de ők a régi mód szerint használják.

Példáink számát még gyarapithatnánk, ehelyett azonban az alábbiakat szeretnénk megállapitásként leszürni az adatokból:

- a határozott területi elkülönülés vagy sajátosság is kimutatható az állandó földhasználatot mutató falvak esetében. Az e tipusba tartozó helységek - néhány kivételtől eltekintve - többé-kevésbé összefüggően három térségben találhatók. A Királyerdő és a Rézhegység közötti terület számos falva a Báródságban az egyik közülük /Csarnóháza, Brátka, Sonkolyos, Kis- és Nagybáród, Élesd, stb./. A Királyerdő és a Sebes-Körös közötti terület, illetve a szalontai járás keleti része a második térség. /Kardó, Rontó, Somogy-Józsefháza, Kiskér, Szalárd, Kigyik, Száldobágyszelistye, Szurdok, Vircsolog, stb./ A Fekete-Köröstől délre fekvő falvak alkotják a harmadik csoportot. /Petegd, Kisháza, Bélfenyér, Kalácsa, Karaszó, stb./. Végül meg kell emlitenünk hét települést, amelyek nem tartoznak az emlitett térségekbe, a földhasználati formájuk viszont megegyezik a többiével. A Berettyótól északra mindössze néhány helységet találunk, egymástól is szórt távolságra: Érfancsikát, Konyárt, Köbölkutat és Nagybajomot. A Sebes-Körös és a Berettyó között pedig Körösszegapáti, Bedő és Berekböszörmény jelenti az e kategóriába tartozó falvakat.

- az állandó földhasználat mellett találunk olyan falvakat, amelyekben nincs a határ fordulóra osztva /Kóroj, Kalácsa, Kornicel/; egy nyomást alkalmaznak /Felsőkocsuba, Nyárló, Oláhgyepes, Oláhhodos, Petegd pl./ kettőt /Kávásd, Keresztszegapáti, Marcziháza/, s néhány esetben hármat /Micske, Nagybajom, Széplak/. Ebben a vonatkozásban tehát széles a skála!

- néhány esetben utalás történt arra is, hogy mikor kezdődött az állandó földhasználat. Köbölkut esetében lakonikusan közlik: már megtörtént a felosztás. Váradvelencén néhány éve, három évvel ezelőtt Konyáron, négy éve pedig Szalacson osztották fel a földet. Ezek a bejegyzések utalnak arra, hogy ez a folyamat alkalmasint évekre elhuzódóan zajlott le az egyes helységekben.

- az egykori szabadfoglalás nyomait véljük felfedezni a Fegyverneken feljegyzett sorokban: még eddig sem telkeink, sem szántó és kaszáló földjeink hold számra közöttünk nem voltak felosztva, hanem aki miképpen annak előtte fogott, ki kisebbet, ki nagyobbat, használta a földjét.

Számos településen azonban még nem zárult le az a folyamat, ezeken a helyeken változatlanul érvényben van a földek ujraosztásának gyakorlata. Ennek alapját a legelterjedtebb formában a *tehetség szerinti osztás* jelentette. Erre vonatkozóan vagy a tehetségekhez osztás kifejezést használják /Bagos, Kötegyán, Nagykereki, Nagyszántó, Okány, Pelbárthida, Sarkad, Székelytelek, Zsadány stb./, a földek a gazdák tehetségéhez voltak "mértékelve" /Feketebátor/, esetleg a "gazdák tehetségéhez képest *intézték*" a földeket. /Félegyháza/. Jakóhodoson a "gazdák erejéhez képest" osztották a földet, bizonyos kategorizálást is feltüntetve: a legtehetősebbek 5-6, a középszerü gazdák 3-4, a gyalogszeresek pedig 2 köböllel feltüntetve. Szintén ebbe a csoportba tartoztak a szentandrásiak is, ahol a gazdák *"marhájokhoz* képest" osztják a földet.

Több helyen fordul elő az *értékhez* képesti felosztás. Bagaméron korábban a szántóföldek kinek-kinek állandóképpen birtokában voltak, "viszont tavaly az egyik forduló az uraság tisztjei által kinek-kinek értékéhez képest ujra felosztatott". Értékhez képest osztják ujra a földeket évenként Diószegen, Nagylétán és Székelyhidon is. Gyapjun a közelmult lényeges változásairól tudósitanak a feljegyzések sorai. Hét-nyolc évvel korábban a telkeket, szántókat a földesurak a vármegye tisztjeinek jelenlétében, az 1759-ben kiadott urbárium szerint felmérték és házhely szerint kiadták! Ez azonban a lakosoknak nem tetszett, voltak akik Arad megyébe szöktek a rendelkezés végrehajtása elől, s mások jöttek a helyükbe. Azáltal a dolog ugy megváltozott, hogy nem tudják ki az egész, vagy fél házhelyes gazda. Mostanában a földet ujból évente kinek-kinek értéke szerint osztják.

Igen ritka azon helységek száma, ahol a szántók a telkek után vannak felosztva, mint például Margitán, Széltallón és Széplakon.

Sajátos határhasználati forma létezett Hencidán, ahol az őszi vetés alá való földeket állandóul birták, a tavasziak alá valókat pedig majd minden tavasszal felosztották.

A különböző elveken történő ujraosztást gyakorló települések minimális keveredést mutatnak csupán területileg az állandó földhasználatnál jelzett helységekkel, tulnyomóan a Berettyó és az Ér mentén, illetve a szalontai járás sik területén találhatóak!

Néhány csupán egy-egy településre vonatkozó feljegyzést kivánunk még röviden érinteni, hogy érzékeltessük: a főbb tipusokban milyen esetek fordultak még elő ebben az időben Bihar megyében.

Álmosd: telek utáni szántó nincs a határban, mivel az egész majorságbeli földekből áll. Akinek azonban 4-5 vonó marhája van, tehát egész telkes gazdának tartják, az olyannak a földesurak 16-17 köböl alá való

földet szoktak adni a határban! Bályogon a szántók a maguk szükségére elegendők, mivel akinek marhája nincs, a jobb marhás gazdák azoktól szerezvén földeket, nem kénytelenitettnek a maguk határából más határra szorulni. Belényes: akit jobb gazdának tartanak annak van 20 darab hold szántóföldje, melynek nagyobbikában 7 pozsonyi mérőt elvethet, a többiben pedig, mivel a földek nincsenek felosztva, hanem ki-ki tehetsége szerint pénzen szerzett magának és aszerint veszi hasznát, elvethet 10 pozsonyi mérőt! Belényesujlakon szántó, kaszáló és legelő is van, melyeket némely lakosaik idegen helységbelieknek is adnak müvelésre. Czigányfalván az alábbiakat jegyezték fel: a földek eddig nem voltak felosztva, minthogy a határuk olyan kevés, hogy nincs közöttük több három gazdánál, akinek összességgel három köböl alá való földjénél több lett volna, a többi lakosnak pedig csak annyi földje van, ahol a háza van. Tatároson két fordulóban müvelik ugyan a határt, de az csupa hegy, völgy és erdő, s felirják róluk: ha nem járnának a Mezőségre, a határukból meg nem élhetnének, s meghalnának.

Arra a kérdésre, hogy a nyomásgazdálkodás keretei között hány fordulóban müvelték a határt az egyes települések,pontos választ nem tudunk adni. A fordulók számát sok falu esetében nem jegyezte fel az összeiró, hanem alkalmanként csupán a szük, sovány, köves határra vonatkozó jellemzőket irta le. A hasznositható adatokat az arányok érzékeltetése céljából közöljük.

Parlagoló	25	település	11.52 %
1 nyomás	51	"	23.50 %
2 nyomás	104	"	47.92 %
3 nyomás	37	"	17.05 %
Összesen:	217		

A század elejéről származó adatokkal összevetve ezeket a számokat, megállapitható, hogy igazán jelentős előrelépésről csak kevéssé beszélhetünk. Egyedül a háromnyomásos gazdálkodás arányainak némi térhóditása mutatható ki, az összességében rendkivül heterogén határhasználati formákat mutató Bihar megyében az urbérrendezést közvetlenül megelőző években.

III.

Az állattartás, de különösen az állattenyésztés szempontjából nem mellékes, hogy milyenek a legeltetési és szénakaszálási lehetőségek. A

megyében e tekintetben is vannak különbségek az egyes tájak között. A rétek mértékegysége a kaszás: egy napi munkával egy ember által lekaszálható terület. A lekaszált szénát szekérrel szállitják el, ezért nemcsak a kaszás lehet mértékegység, hanem a szekér is. Érmihályfalván, Érsemjénen stb. egy napi munkával egy szekérrel kaszálható. Az acsádi bejegyzések arról is tudósitanak 1715-ben, hogy ezt a szekeret négy ökör huzza. Általánosnak ez a gyakorlat tekinthető a megyében. Diószegen jegyezték fel 1715-ben, hogy egy nyomás után egy szekér széna gyüjthető. Amennyire általánosnak fogadható el a szekér mértékegységnek, annyira nem általános, hogy mindenütt le is tudtak kaszálni egy szekér szénát. Igy jelenik meg a beirásokban a "kis" és a "közepes" szekér kategória is.[25] A rétek minőségére egyébként is hangzanak el panaszok. Belényes pl. ha nincs áradás, jó széna terem, de egy kaszás igy is csak egy kis szekérrel kaszálhat. Szentjóbon 1715-ben egy kaszás egy szekér értéktelen szénát kaszálhatott. Váncsodon 1728-ban annyira rossz volt a rét és a legelő, hogy emiatt akartak elköltözni a lakók.

A rétek és legelők a falu határában a legkülönbözőbb helyeken feküdhettek. Gyakori volt a folyómenti fekvés. Erről tanuskodnak a folyók, patakok szerepéről korábban már elmondottak. Különösen a belényesi, de a váradi járásban is sok helyen a házak mellett volt a szántó is, a rét is.[26] Kertekben kaszáltak Szabolcs, Kabaláspatak, Gálosháza lakói. Erdőben, a fák alól gyüjtötték a szénát Alsó és Felsőderna, Sastelek parasztjai. A völgyi rétek és legelők biztositják a jószágállomány ellátását a belényesi járás nagy részén.[27] Feketetóton 1720-ban a rétek az erdei irtásföldeken voltak. Inándon szénát azon a földön kaszáltak, amelyik nem jó szántásra.

Több településnél a réthasználat módjairól is tájékoztatnak a bejegyzések. Nagylétán 1715-ben egyenlően osztják a rétet, mig 1728-ban nyilasokban van felosztva, a telkekhez. Félapáti ujonnan települt falu határában 1715-ben tetszés szerint használják a 90 kaszásnyi rétet.

Kabán 1728-ban a földet 5-6 évig használják, aztán kaszálják vagy évenként váltják. Borsin 1728-ban a rétet egy kaszálás után legeltetik.

A rét és legelő kiterjedése számos faluban nem biztositja a szükségletek kielégitését, ezért igen gyakori a szomszédos puszták igénybevétele kaszálásra, legeltetésre. A kaszálók és legelők a kis határ, vagy nagyobb jószágállomány miatt is szükek lehettek, de tudunk olyan esetekről is, amikor más tényező is szerepet játszik puszták bérletében. Kokadon 1715-ben a rét egy részét az uraság birtokolta. Ugyanebben az évben a szőllősiek arról panaszkodnak, hogy a rét kevés, mert a váradiak megszállva tartják. Belényesen 1720-ban a rét az allodium

miatt kevés. Albison, Bogyiszlón 1715-ben jegyezték fel, hogy a rét egyrésze tönkrement, ezért a fükaszálásra a szomszédos pusztát bérlik. A bérelt kaszálók, legelők nem feltétlenül voltak Bihar megyében. Derecske pl. Köteles és Szentmiklós Szabolcs megyei prédiumokat használta, szintén ott bérelt Sámson is. /Tamási./ Liki jobbágyai legelőket Közép-Szolnok megyében használtak, Margita ugyanitt és Kraszna megyében bérelt legeltetésre alkalmas területeket.

A század első harmadához hasonló változatos kép tárul a kutató elé az urbérrendezéskori adatokat vizsgálva. A települések egy részén elégedettek a lakosok a legeltetési és szénakaszálási lehetőségekkel. A bályogiak elég legelőjük mellett néha más vidékieknek is adnak el szénát, s ha nincs árviz sarjut is kaszálhatnak. Bedőn némileg sajátos a helyzet: a kaszálók jó széna termők, sarjut - mivel nem szorulnak rá - nem kaszálnak. A legelőjük, melyet évek óta nem kaszáltak, jó és hasznos, s ezen kivül egy fordulót is erre a célra szoktak forditani! Bisztraujfalu: a legelő elég, a kaszálókon jó széna terem! Csanálos: a kaszálók jófélék, némelyiken sarjut is lehetne kaszálni, ha jól tilalomban tudnák tartani a jószágoktól a kaszálókat. Elég legelőjük is van, "nem szorulnak pénzen másutt mezőt kibérelni". Cséhteleken a legelő elég, a kaszálóknak azonban némileg szükében vannak. Csökmő: elég mindkettő. Sarjut is kaszálhatnának, ha jókor levághatnák némely marha állásokon az anyafüvet, vagy pedig a szárazság engedné! A micskeiek külön kiemelik, hogy árviztől is mentes a legelőjük és a kaszálójuk. Monostorpályiban "tehetős kaszálókat" emlegetnek, mig Sámsonban azt jegyzik fel, hogy a kaszálók bővebben vannak, mint a szántók; s elég a legelő is! Selinden mivel kevés a jószág elegendő a legelő! Székelyhid: a legelők igen jó füvet teremnek!

Sokkal nagyobb azoknak a helységeknek a száma, ahol - ugy tünik - nem teljesen zavartalan a jószágok ellátásának biztositása. Lássunk néhányat azon falvak közül, amelyek az *erdei legeltetést* is kénytelenek alkalmazni a jószágok tartása során. Almaszegen elég legelő van, mivel az egész erdőn szabadon járhat a jószág. Amikor nincs makk az erdőkön, akkor a bő kaszálókon egy egész telkesnek tartott gazda 15-16 szekér jóféle szénát is kaszálhat. Sarjut - amikor ideje van - a laposakon lehet kaszálni. Czigányfalva: a legelők zöme az erdőkön és a hegyeken van, s elegendő is, ha kétannyi jószáguk volna is megérnék vele. Nedves esztendőkben igen jó és hasznos fü terem. A kaszálók viszont szükén vannak, némelyik lakosnak egy csepp sincs. Többnyire másutt szoktak pénzért szénát szerezni, leginkább Bogdánszóvárhegyről és Örvéndről, ahová viszont - mivel hegyen kell átmenni - alkalmatlan ut vezet. Hagymádfalván a legelők zöme az erdőkön van,s a jószág többnyire faágakkal

él! Hagymáson a legelő és a kaszáló egyaránt szükös; az állatok az erdőben faágon, füvön tengődnek el. Karaszó: a legelők erdőkön vannak, bár némelyek jobb helyeken szereznek a jószágoknak legelőt. Elég és alkalmas legelőik vannak az erdőkben a kápolnaiaknak is. A kövesegyházán feljegyzett mondat, hogy a jószágok erdőkben, faágon, falevélen "élősködnek" utal arra, hogy az erdei legeltetés nem mindig biztosit elég lehetőséget az állatok tartásához. Hasonló helyzetről tanuskodnak a Poklusa - Csontaháza - Valányi bejegyzések: erdőkben faágakat legeltetnek, vagy a szakácsiak: a legelő erdőből és hegyből áll, a jószágok gallyakon "tengődnek".

A szük legelőt számos település lakói egészitik ki azzal, hogy az erdőre bocsájtják a jószágokat. Rózsafalva: ha az erdőt nem járathatnánk, a legelő szük lenne. Belényes-Sonkolyos: a legelő az erdőt is beszámitva elég. Szarkó: a hegyes-völgyes legelő jórésze az erdőn! Telki: kaszálnak és legeltetnek is az erdőben.

Az erdei legelők mellett a legelők más része az ugarföldeken található Nyárszegen, Pályiujlakon például.

A hegyes-völgyes kifejezés elvezet bennünket a következő legeltetési tipushoz: a havasi jószág tartáshoz. A hegyek között fekvő települések számára természetes adottság, sok esetben kényszerü helyzet volt a jószágok, vagy azok egy részének ottani legeltetése. Az alsókimpányiak legelői - más helységekkel együtt - a havasokon és saját határukon voltak. Alsópojén: a legelő kevés, ezért más közös helyeken jártatják marháikat, ökreiket pedig a havasokra hajtják. Alsóverzár: a jószágoknak a havasokon szabad legelésük van. A barestiek legelői részben a határban, részben pedig, a havasokon vannak. Ha oda nem tudják felhajtani a jószágot, akkor a lenti mezőiken nem tudnak sarjut kaszálni! Hasonló a helyzet Dombroványban, ahol igy fogalmaznak: a havasokról, ahol a marhákat legeltetik későn takarodik el a hó, ezért a kaszálókból később lehet kitiltani, igy viszont sarjut nem kaszálhatnak! Ugyanezek a viszonyok a jellemzőek Fonácára is: a legelők a hegyeken, a havasokon. A jószágokat, mig a hó el nem olvad a kaszálókon kell tartani. Gurányban a falu körüli kaszáló kevés, azoknak is jórésze a havasokon, ahonnan lóháton zsákokban szokták hazahordani a szénát. Kevés a legelő is. A teheneket, apró jószágokat más helységek határán is jártatják, az ökröket pedig a havasokra hajtják! Kristyorban jegyezték fel: a havasok tövében laknak, a tél korán rájuk megy és későn megy el, ezért későn legeltethetnek! Szük a legelő, pedig a jármos jószágokat felhajtják a hegyekbe Petrósz, Belényes, Szentmárton, Tarkaicza lakói! Segyesten, Szerbest-Foltesten csak a legelők egy része van a hegyekben.

A települések száma, ahol a havasi legeltetést gyakorolják, részben vagy egészben az ottani lehetőségeket kihasználva, keveredve az erdei legeltetéssel, a viszonylag szük legeltetési idővel, a más határra szoruló jószágtartás mellett; jóval nagyobb, mint azt példáink száma mutatja, mi inkább a jellegzetes tipusokat kivántuk kiemelni!

Mind az erdei, mind pedig a havasi legeltetés, szénakaszálás esetei jelezték már nem egy falu esetében, hogy nem zavartalan az állatok tartása. Az alábbiakban azokra a településekre forditjuk figyelmünket, amelyek valamilyen vonatkozásban *fogyatkozást* mutattak a legelő- és a réthasználatot illetően.

Belényes: a kaszáló szük, az is kevés füvet terem, s a viz által gyakran elöntött részeken csak káka terem. Kevés a legelő is, évenként az ugarnak hagyott földet jártatják a jószágokkal. Sarjut a szük és sovány határ miatt nem kaszálnak. Berekböszörményben sarjut is teremne a kaszáló, azonban a jószágoktól nem tudják tilalmasban tartani, mert szükség van rá. Az áradások miatt néha csak későn tudnak kaszálni. A legelő elég lenne, "ha más, idegen marha nem szoritaná". Bélfenyéren a rétek jó minőségüek, s a jószág felhizlalására alkalmas szénát teremnek. Ha jókor kaszálnak, s a jószágoktól megtartóztatják a réteket, minden gazda csinálhat egy kevés sarjut. A legelő viszont kevés, ezen Buzás puszta árendálásával próbálnak segiteni. Bélrogoz: a kaszálókon "lehetős" szénákat kaszálnak a jószágoknak. Mivel jármos marháikat kaszálás után réteiken jártatni kénytelenittettnek, kétszer nem kaszálhatják rétjeiket! A legelő szük és sovány, részben erdőből álló, a jószágok a kaszálásig nehezen érik meg vele. Bikácson a kevés kaszáló többsége irtás. Sarjut azért nem kaszálhatnak, mert a jószágok elől nem tudják tilosban tartani a kaszálókat. Szük a legelő is, de más határra nem hajtják a jószágokat. Bors lakói Nagyzomlint és Kisszántót bérlik legeltetésre! A csatáriak kevés kaszálója nagyobb részben vékony termésü, mert zömmel a hegyoldalakban található. Nincs elegendő legelőjük, sem. A jószágaik legfeljebb felét tudják a saját határukon legeltetni, igy aztán a földesur engedelmével a velük határos Tóttelek pusztán tartják a jószágaikat. Cséffán a határ szük, "marhajáró" földjük és kaszálójuk kevés, ezért Radvány pusztát bérlik a közelben. Cseszora-Posgán a laposokon levő rétek jók, a hegyoldalakban fekvők ritkás füvet teremnek, de a marhák számára jó szénát csinálhatnak, s különösen esős években igen jól teremnek. A legelő azonban kevés és sovány, nem elegendő a jószágok számára. Csohajon elég lenne a legelő, mikor azonban az árviz a marháikat kiszoritja, akkor a legelőt szükösen látják a jószágok, azonban a jó szomszédok; a szarkói és fegyverneki lakosok megenge-

dik, hogy marháikat az ő földjükön is legeltethessék! Dancsháza: kevés legelőjük van, amelyeken marhákat, juhokat tarthatnak, "ámbár télibe másutt kell teleltetniük". Dékányesd: kevés a kaszáló, de jó, alkalmas szénát terem. Az áradások és a szük határ miatt nem tudnak sarjut kaszálni! Éradonyban, Értarcsán a kaszáló elég lenne, a legelő azonban szük, igy kaszálás után a jószágokat arra rá kell bocsátani, ezért sarjut nem tudnak kaszálni. Farnoson a "hátas földeken" levő kaszálók jó szénát teremnek, a Berettyó miatt azonban harmadrészük vizes. A legelő szük, ezt is rontja tavasszal a hó vize, nyáron pedig a gyakori eső. A szomszéd helységek jó akaratából legeltethetnek azok legelőin! Felsőábrány lakói, mivel nincs elég legelőjük, a szomszéd határokon bérelnek. Genyétén a legelő szük, más határra szorulnak. Harangmezőn a legelő szintén szük, s a kaszálókon jó széna terem ugyan, de a szük határ miatt nem tudják kétszer kaszálni! Hegyközkovácsiban a kaszálók jók, a "fejős jószágoknak" a legelő kevés, pénzen kell a szomszéd határokon legelőket bérelni! A hegyesiek szerint a jó, de időnként elöntött kaszálók mellett a legelőjük kevés, szük. Azokat a jószágokat, amelyekre nincs szükségük, bővebb mező kedvéért távolabbi helységek határaira hajtják, ahol bérért legeltetnek. Az ökröket, amikor lehet a hegyen legeltetik. Hencidán a viz mellett fekvő kaszálóknak nem sok hasznát veszik. Legelő elég van, ezenkivül "az egyik fordulót, ha az életet letakarják róla annak szokták forditani". Hegyes: a rétek jók lennének, de a lapos részeket a viz gyakran elönti. A legelő szükös, a kaszálásig kevés marhájukat azon "nyomorgatják". Hosszúligeten a kevés kaszáló jó ugyan, mivel azonban szüken vannak, sarjut sem tudnak kaszálni, s kevés a legelő is. Hőkén egyaránt kevés a kaszáló és a legelő. Mindkét vonatkozásban szomszéd területekre szorulnak. A szomszéd legelőkön egy petákot szoktak a jószág után fizetni. Jákóhodoson csak a kaszálók negyedrésze terem igazán jó szénát. A legelő viszonylag szük, ezért kaszálás után a rétekre engedik a jószágokat, igy aztán sarjut nem tudnak kaszálni. Jancsesd: a kaszálók és legelők jók lennének, de kevés van belőlük; igy sarjut sem tudnak kaszálni. A kapocsányiak egy kedvezőtlen változásról tudósitanak soraikban: a rétjeik jók volnának, de mióta Venterrogoz határában malmot épitettek, meggátolják a viz szabad folyását, az árviz gyakran kárt tesz bennük. Legelőt más határokon kénytelenek bérelni, illetve a jószágokat a kaszálás után a réteken járatni. A kávásdiak a gyarló rét és a sovány széna miatt kaszáló és legelő bérlésére kényszerülnek. A kimpányiak a szomszéd helységekkel együtt használják a legelőket kölcsönösen. A királyiaknak a micskei, terebesi, tóti határra is szabad a jószágot hajtani.

Kistótfalun a kaszáló kevés, s felének sincs a lakosok közül, és ami van, az árviz abban is gyakran kárt tesz. A legelő szintén szük - s a folytatás ismerős lehet! - mert "csak az erdőn tekereg a marhánk falevéllel, s faágakkal élvén" többnyire. Gyakran más határokon élnek a jószágok. A szomszédból történő behajtás esetén 6 polturát kell a gazdáknak fizetniük. Szük a legelő Komádiban is, csak a teheneknek elég. Kólyon is kicsi a kaszáló, mivel a diószegi malom nagyobb részét elrontotta. Enélkül a kaszálóval beérnék, mert ahol szénát termesztettek, most gyékény és nád terem. Legelőjük nincs egyéb az ugar földnél, a szomszéd határokon egy marhától 3 garast fizetve bérben legeltetik a jószágokat. A köbölkutiak minden második évben a székelyhidi határ egy részét bérlik! Lüki határán szük a legelő, minden évben bérlik Paczal pusztát, jószágonként 15-16 máriásért. A bővebben levő kaszálókat viszont a Berettyó önti el időnként. Püspökin jó füvet termők a kaszálók, legelőt azonban a szomszédban is kell árendálniuk. Poklosteleken általában elég a legelő, azonban hosszabb telek után némelyeknek venni kell a szénát. Öt szomszéd település együtt használja a legelőket, ezért kevés! Az utóbbi vonást tekintve hasonló a helyzet Szabolcson, amelynek lakói Kisjenő, Bottyán és Telegd-del közösen használják a legelőt. A szalontaiak arról panaszkodnak, hogy a legelő a saját határukban csak a borjak számára elég, egyébként a pusztákra szorulnak. Igen szükek a kaszálók is, szinte semmi nincs. A szádobágyiak Bártfalva határán bérelnek legelőt. Szentandráson a kaszálók, ha az idő nem szól közbe, jók! Legeltetnek az Iklódi és az Ősi pusztán is. Szentlázáron a széna sással kevert, más határt is használnának legeltetésre. A széplakiak rétjei a völgyekben jók, a legelő azonban szük. A jószágot néha kötélen étetik! Terebesen szintén szük a kaszáló, gyakran legeltetnek Tóti és Királyi határában. A terjeieknek Micskén és Alsódernán is kell legeltetniük. A lakók jó része vásárolja a szénát. Vaskóhszohodolon a kaszálók a házak mellett vannak, legeltetniük más határban is kell. A zsadányiak azt panaszolják, hogy drága pénzért kell legelőt bérelniük!

Egész sor település lakói tartják jelentős fogyatkozásnak, hogy a legelőjük kevés, köves, sovány, s ganajozást kíván.[28] Pojánán ezenkívül kiemelik még a meredek hegyoldalakat, ahol jószágot kell tartaniuk.

Az általunk említett helységek itt is tipusokat képviselnek a legelők-kaszálók sajátosságait, fogyatkozásait tekintve. Pojána vezet bennünket az egyedinek is mondható esetekhez, amelyeket viszont éppen ezért tartunk érdemesnek megemliteni.

A száraz időkben szükös kaszálási-legeltetési lehetőségekről vallottak Hagymádfalván és Papmezőszelistyén. Az előbbi helyen jegyezték fel, hogy a kaszálók soványak, s mikor nagy szárazság van, majd hogy semmit nem teremnek. Az utóbbi településen talán még kedvezőtlenebb a helyzet, mert száraz években még a kutakból is kiszárad a viz, s ilyenkor más helység határán kell itatniuk.

Egészen speciális okuk volt a panaszra Vedresábrány lakóinak: a sószállitás utvonalába esvén "a sós emberek marhái megélik a legelőiket."

A kevéssé jó legelők okát a homok elluralkodásában látták a mikepércsiek.

A szántóknak és a kaszálóknak a keveredésére volt példa Berettyóujfaluban. Kevés kaszálójuk a szántók között volt, s gyakran volt vizes is. Fekvésük miatt nem tudják a jószágoktól megtartani, emiatt pedig sarjut kaszálni rajtuk. A kevés legelő miatt többnyire szomszéd pusztákon szokták a jószágaikat tartani, hasonlóan sok más településhez. A kabai határban a kaszálók a tilalmas részen voltak. Amig a földet termékenynek találták, addig szántották, azután parlagon hagyva kaszáló lett belőle. A legelő éppen, hogy elég! Margitán a telkek után egyenlő mértékkel osztották ki a kaszálókat, sok gaz és vessző van azonban rajtuk, alig terem egy-egy gazdának 1-1 1/2 szekér szénát, s gyakran elönti az árviz! A legelő elég lenne, ha az uraság más helységeknek bérbe nem adná, s a jószágoktól tilalmasban tarthatnák!

Adataink csoportositása, tipusokba sorolása után megállapitható, hogy a legelő- és a réthasználat Bihar megyében a XVIII. század középső harmadában is igen sokszinü képet, változatos formákat mutat. Mi a magunk részéről még kisérletet sem tudunk tenni arra, hogy egy-két jellemző vonással vissza tudjuk adni a legfontosabb sajátosságokat, hiszen még egy-egy tipus is ellentétes tartalmu konkrét esetekből áll össze, oly nagyfoku a változatosság. A határ nagysága, a tartott állatok száma, a folyóvizek, erdők, hegyek, a talaj minősége, az időjárási tényezők, a bérelhető puszták közelsége vagy távolsága, a földesur magatartása, mind-mind közrejátszott abban, hogy összességében ilyen tarka képet kellett rajzolnunk a legelők és a kaszálók használatáról.

IV.

A paraszti gazdálkodás egyáltalán nem lebecsülhető részét alkotja ebben a korban a szőlő, gyümölcs-és zöldségtermesztés. E területek kö-

zül kétségtelenül a szőlőtermesztés a legjelentősebb. A megyének a XVIII. század egészében komoly nagyságrendü, elsősorban az érmelléki és a váradi járásban koncentrált szőlőterületei voltak.[29] Az urbérrendezés során feljegyzett adatok alapján e téren az alábbi tipusokat tudtuk elkülöniteni:

- szőlőhegy van a település határában,
- kerti szőlőjük van[30],
- kevés szőlőt termesztenek,
- nincs saját szőlőjük, más település határában birtokolnak, bérelnek.
- néhány éve telepitettek csupán.

A következőkben tipusonként jellegzetes településeket mutatunk be, tovább árnyalván a szőlőt termesztő falvak, mezővárosok helyzetének sajátosságait. Csatáron a szőlőhelyen "számos idegen ur és közrendü ember" szőlője volt, s az odavaló szegénység, ha akarta kenyerét kereshette a külső emberek szőlőjének müvelésével. A dédaiak csupán annyit jegyeztettek fel: a szőlőhegyen jóféle bor terem! A diószegiek szerint "igen jó" a boruk, s itt is felesen van a vidékieknek szőlőjük. A promontóriumokon földpincék is vannak, amelyekben jól tudták eltartani a bort, amivel egyébként többen kereskedtek is! A jó földpincék meglétét kiemelték az éradonyiak is! A kólyiak a hegyi szőlőik borát egy árunak tartják a diószegivel! A Királyiban lakó szőlősgazdák mércéje a micskei bor, amelynek a termelői viszont kiemelik, hogy az hiresebb, mint a rézaljai, vagy a laksági. A Papfalván termesztett hegyi szőlőből készült bort ők maguk is olcsóbbnak tartják, mint a Tótiban termesztettet. Poklosteleken a kevés hegyi szőlő jó időben jó bort terem. Püspökiben jeles bortermő szőlőről vallanak a beirások. Jó bortermő szőlőhegyek találhatók Siter és Sitervölgye határában is. Szentlázáron a lakosok felének hegyi szőlője van, s a boruk olyan jó, mint a már emlitett micskei. A szentimrei hegyen termett bor 1 máriással drágább, mint a laksági. Jó bor terem a székelyhidi szőlőkben is, s szintén sok idegennek is van ott szőlője! Bőven van hegyi szőlő Terjén is, a bor egy áru a micskeivel. A szőlőheggyel rendelkező települések száma egyébként 37, s tulnyomó többségük az érmelléki és a váradi járásban található.

Husz körüli azoknak a helységeknek a száma, ahol kerti szőlőt müvelnek. Külön kiemelik közülük, hogy az is kevés Bagaméron és Hencidán például. Berettyóujfaluban külön hangoztatják, hogy hegyi szőlőik nincsenek, kerti szőlőik vannak, de ezek is inkább többnyire gyümölcsösök. A szőlőmüvelés utóbbi formáját gyakorolják Bárándon, Dancsházán, Derecskén, Feketetóton, Harsányban, Konyáron, Nagylétán, Tatárfalván, Udvarin

és egyebek között Vasadon.

Külön feljegyzésre tartották érdemesnek, hogy csak kevés szőlőjük van a baromlakiaknak és a félegyháziaknak. Ez utóbbi helyen szintén a gyümölcsösben van "némelyeknek kevés szőlője", de azt leginkább a gyerekek kedvéért tartják, pénzelni nem tudnak belőle.

A szőlőtermesztés nem feltétlenül a település határában folyt, hanem a kisebb-nagyobb távolságra levő, jóminőségü bort termő szőlőhegyeken. A bártfalvaiak többségének a fél óra járásnyira levő dédai hegyen volt a szőlőjük, ahol mint mondották, jó bor terem. A bedőiektől két órányira voltak a nagy szőlőhegyek, ahová dolgozni is eljártak. A felsőábrányiak a szomszédos Kohányi hegyeken, más uraság földjén müveltek szőlőt! Jákóhodoson jegyezték fel, hogy szőlőhegy ugyan nincs a határban, a földesurak azonban a Kovácsi szőlőhegyet a "vigyázásuk és a gondviselésük alá" bizták, s szőlőik - nekik és idegeneknek is - ott vannak. A vedresábrányiak szőlői Margitán és a környékbeli szőlőhegyeken vannak!

A szőlőtermesztés hosszu távu gazdasági tevékenység, egy-egy telepités termőre fordulása, majd hasznositása évtizedekig is eltarthatott. A paraszti bevallások néhány esetben azt is tartalmazzák, hogy hány éve telepitettek szőlőt a falu határában. Érfancsikán jegyezték fel, hogy szőlőhegy van ugyan a határban, de mivel csak valami három esztendeje kezdték a szőlő palántot rakni, még akkoráig hasznát nem vehették. Felsődernán öt évvel azelőtt telepitettek. Pokolán négy gazda 1-1 kapás szőlőt rakott. A szerepi feljegyzés: tavaly ültették a kerti szőlőt. Széltallón kilenc éve rakták a kerti szőlőt.

Anélkül, hogy a szőlő területi kiterjedését is vizsgálat alá vennénk - ezt elvégzi kötetünk következő tanulmánya - talán ezek a jelzésszerü adatok igazolják a szőlőtermesztés komoly sulyu, ám a megye egészét tekintve igen-igen eltérő arányu jelenlétét a paraszti gazdálkodás egészében.

A szőlőtermesztéssel kapcsolatban néhány település esetén elhangzott már, hogy a szőlőt a gyümölcsösbe telepitették, a kétfajta kultura alkalmasint igen szoros együttest alkotott. A gyümölcstermesztés ezen kivül megtalálható volt még a telkeken, volt gyümölcsös a határban /Bályog/, sőt az is előfordult, hogy a szőlővel együtt más település határában volt a gyümölcsös is. /Bártfalva/.

A szőlő-gyümölcsös együttes előfordulás egyaránt megtalálható volt szólőhegy /Csatár, Diószeg, Éradony/ esetében, illetve olyan falvaknál, mezővárosoknál, ahol csupán kerti szőlő volt. /Berettyóujfalu, Fegyvernek, Hagymádfalva stb./

A telki gyümölcsösökről szóló feljegyzések száma lényegesen nagyobb, mint az előbbi elfordulási formáé. Az e tipsuba tartozó települések jelentős hányada a belényesi és a szalontai járásba tartozott, szórtan azonban a megye egész területén megtalálhatóak voltak. Adataink alapján a települések kétharmad része foglalkozott hozzávetőleg valamilyen formában gyümölcstermesztéssel.

A termesztett gyümölcsfajtákat tekintve csak korlátozott érvényü megállapitást tehetünk. A feljegyzések jórészében csupán a gyümölcsös kifejezés szerepel, az azonban már nem, hogy pontosan mit termesztettek. A konkrét megnevezést tartalmazó beirások alapján ugy látjuk, hogy a legelterjedtebb, legkedveltebb gyümölcsfa a *szilva* volt. Alsóverzáron "szükségüket segitik" a szilvafák terméséből, annak egyrészét pálinkának kifőzik, s három hónapig szabadon árulják. A pálinka főzést emlitik még Bisztraujfalun, másutt, mint pl. Gurányban, - de nyilván nemcsak ott - aszalják is a szilvát. A termést részben a Mezőségre szállitják, s az áráért buzát vásárolnak. A legjelentősebb szilvatermő helyeknek a már emlitetteken kivül Barest, Felsőkimpány, Fonáca, Gyires, Herzest, Less, Sályi, Sárszeg, Telki, Terebes, Vámosláz, Vásárhely és Várson kolyos látszanak. A szilva mellett az *alma* is kedvelt gyümölcs volt már ebben az időben, ha kevesebbet emlegetik is. De például Kistótfalun, vagy Tatároson külön kiemelik termesztésüket. Ez utóbbi helyen azt jegyezték fel, hogy a lakók harmad részének van gyümölcsöse, kinek 40, kinek 50 szilva és almafája! Csatáron a telkek és a szőlők végében szilva és egyéb gyümölcsfák voltak, közülük hires a *cseresznye*. Rikosdon a *dió*, Sitérvölgyén pedig a *gesztenye* termesztéséről szólnak a bejegyzések. Érfancsikán emlitettük már a szőlőtelepitést. Azzal egyidőben - ugy tünik - gyümölcsfákat is ültettek, mert némelyeknek gyümölcsfájuk is van, de - mint irják -: többnyire fiatal, csemetés fák. Hasonló lehetett a helyzet Tépén, ahol "most kezdtek gyümölcsöst épiteni", ahol a káposztás és a zöldséges kertek is vannak.

Kialakultak a formái a határban a vadontermő gyümölcsök hasznositásának is. Közülük Tasádfőn emlegetik a *vadalmát*, a többi helyen általában vadgyümölcsről beszélnek. Bártfalván csupán azt jegyezték fel, hogy az uraság engedi azon fák megszedését. Számos település lakói[31] ecetet készitenek a vadgyümölcsből, mig például Szentlázáron a sertésekkel ették fel!

A gyümölcstermesztést tekintve azt kell mondanunk, hogy az lényegében az egész megyében elterjedtnek volt tekinthető, sulya, szerepe azonban eltérő jellegü volt. A jelentős szőlőtermesztéssel is rendelkező, s már gazdasági lehetőségeit is kihasználni képes települések mellett számos hegyvidéki, főleg belényesi és váradi járásbeli kis fa-

lu szinte egyetlen piacra vihető termékét, árucikkét jelentette a gyümölcs, akár aszalták, akár pálinkává főzték.

A paraszti háztartások mindennapi ellátásához nélkülözhetetlen zöldségfélék tulnyomó többségét saját maguk termesztették. A zöldségtermelés elterjedtsége hasonló arányokat mutat, mint a gyümölcstermelésé. A legelterjedtebb formában a ház körüli kertekben termesztették a zöldségféléket. Hogy pontosan mit, arról a bejegyzéseknek szintén csak egy része árulkodik, de igy is kaphatunk egyfajta képet erről a tevékenységről.

A leginkább termesztett növény a *káposzta* volt, amelyet megtalálhatunk a feljegyzések szerint a telkeken: Alsótopa, Bél, Bikács, Harsány, Hencida, Kerpest, Mihályfalva, Nagybajom, Nagyléta, Sztrákos, Szakács, Szőllős, Töttös, Ugra esetében, részben pedig a káposztás kertekben. /Bagos, Berekböszörmény, Esztár stb./ Érfancsikán, Éradonyban káposztát, *répát, hagymát, petrezselymet* és egyéb zöldségeket termesztenek részben a házi kertekben, részben pedig a szőlők aljában. Rontó és Szentelek bejegyzései emlitik a *babot*, Selinden a *lencsét*, Vásárhelyen pedig az *uborkát* iratták fel a termesztett zöldségek közé. Oláhhodoson jegyezték fel, hogy kevés a zöldség, máshonnan is kell szerezniük!

Viszonylag sok településen termesztettek *mogyorót*.[32]

Elterjedtnek mondható a megyében a sörfőzés egyik alapanyagának, a *komlónak* a termesztése is. E téren egyedülálló a bártfalvaiak helyzete, akik - mint irták - soha nem vették semmi hasznát, nem is hallották, hogy el lehetne adni, hanem csak ott veszett. Néhány településen kiemelik, hogy csak saját szükségletre termesztettek komlót, mint például Bagaméron, Diószegen, Éradonyban. Jelentős azonban azon helységek száma, ahol nyilvánvalóan eladásra is folyt ez a fajta tevékenység.[33]

A paraszti háziipar egyik legfontosabb alapanyagát, a *kendert* széleskörben elterjedve termesztették Bihar megyében az urbérrendezés körül is. A falvaknál olvasható bejegyzések visszatérően tájékoztatnak erről, s arról is ha jó kenderáztató helyek találhatók az adott település határában. Természetes, hogy a kendert termesztő települések zömmel a folyók közelében találhatók, de - mint már láthattuk - a megyét át- meg átszövik a folyók, patakok, erek szálai. Negyvenhárom olyan helységet találtunk, ahol foglalkoztak a kender termesztéssel, s ezek a megyében szétszórva találhatók.

Területileg és a termesztő helységek számát tekintve jóval korlátozottabbnak mondható a *dohány* termelése. Az ezzel foglalkozó települések szinte kizárólag az Érmelléken és környékén találhatók az 1760-70-es években![34]

A paraszti termelőtevékenységben a XVIII. században is jelentős szerepe volt a környezet, az erdők-vizek hasznositásának. Mint már utaltunk rá, a megye nagy részét erdő boritotta, ebből következően - ugy tünhet - tüzi- és épületfa is van elég. A hegyeket elhagyva már a század első harmadában különösen az érmelléki és sárréti járásban - több falu lakói panaszolják a fában való szegénységüket. Asszonyvásárán a tüzifa a földesur jóindulatától függ, épitkezésre azonban nincs. Épületfa egyáltalán nincs, tüzifa is alig Éradonyban, Szentimrén például. Több település lakóinak kellett szomszédos területekről, prédiumokról a fát szállitaniuk.[35] A rábéiak és a hencidaiak 4-5 mérföldről tudtak csak fát szerezni. Értarcsa lakói fáról Szabolcs megyéből gondoskodtak. Vannak azonban a váradi járásban is fában szegény települések.[36] A szőllősiek fát a füzesből és egyéb cserjésből szerezhetnek. A belényesi járásban az erdők bőségesen ellátják szükséges fával a vidék lakóit, csupán a későbbi szalontai járás egyes falvai panaszkodnak a fa hiánya miatt.[37] Makkoltatni a megye nagy részén földesuri engedéllyel, általában fizetség ellenében lehetett.

Az urbérrendezés idejéből a forrás jóvoltából az előbbinél lényegesen árnyaltabb kép rajzolására van módunk. Az itt kialakitható csoportok közül első helyre azt tettük, amelyikbe tartozó települések lakói számára mind a tüzi-, mind az épületfa elegendő van, s ingyen; sőt néhány helyen eladásra is igénybe vehetik az erdőt, erdőket; egykét helységben pedig szerszámkészitésre is vihettek el fát. Ebbe a csoportba közel száz település tartozott ebben az időben. A tipus még igy is összemos néhány sajátos helyi vonást, igy azokra az alábbiakban hivjuk fel a figyelmet. Alsótopán tüzifa van a határban, épületre valót azonban más határokról enged az uraság /a kamara!/ fizetés nélkül. A baromlakiaknak a saját határukból szabad tüzi-és épületfát vinniük, sőt a várvizi és a középesi erdőkből is. Ha szerszámokat akarnak készitteni eladásra, arra is igénybe vehetik az erdőt. Szabadon használhatják az erdőt szerszámkészitésre is a bisztraujfaluiak is. A bosaji határban van erdő, onnan a maguk szükségére bármilyen fát vághatnak, azonban eladás céljából makktermő fát vágniuk nem szabad! Érkeserün tüzi- és épületfa szükösen van; viszont nád bőven terem, azzal fütenek, némelyek el is adják. Hencidán nagyjából hasonló a helyzet, a bőven termő nádat aki utána jár, pénzen is adhat el. Középesen eladásra is, Lükin emellett, szerszámkészitésre is szabad fát hordaniuk. Miklólázuron el-

adni csak szárazfát lehet, Oláhgyepesen erre csak olykor van mód. Svábolasziban száraz ágat és gallyat szabad csak eladni. Szentlázáron makktermő fát csak engedéllyel szabad kivágni. Tarjánban füzfás erdőből kell a fát vágniuk.

A következő csoportot azok a helységek alkotják, amelyek a tüzifához ingyen, az épülethez valóhoz pedig engedéllyel juthattak hozzá. Ezeknek jórésze a megyében szétszórva a püspöki birtokon volt megtalálható, számuk kilencven körüli. A leggyakrabban előforduló bejegyzés e tipusnál a következő: tüzifát szabadon, épületfát engedély alapján vághatnak a határban levő erdőről. Bizonyos sajátos jegyek természetesen itt is feltünnek. Belezsényben jóllehet a maguk határán csak kevés nyires van, onnan ennek ellenére szabadon vihetnek tüzifát, épületre valót pedig engedéllyel! Dékanyesden azt jegyezték fel, hogy engedéllyel ugyan ingyen van az épületfa, de a határukból nehéz helyekről! Érfancsikán "holmi elesett fákat, száraz gallyakat, s tőkéket" vihetnek szabadon tüzre. Bagaméron az erdőhasználat változó körülményeire hivták fel a figyelmet. Itt az uraság a határban egy szakasz erdőt kirendelt ugyan, de már nagyon elpusztulva azt ujra tilalom alá vették, s ekkoriban csak aljafával és rekettyével tüzeltek. Akinek pedig házra való fára van szüksége, commissiót kérvén az uraságtól a tilalmas erdőről, amelyik igen közeli, s alkalmatos utja volt, kaptak. Bályogon a száraz, esett és gaz, aljafák bármilyen szükségükre használhatók, akinek pedig hordó donga-fákra és egyébre van szüksége, engedélyt kell, hogy kérjen.

Mindkét fajta fa csak engedéllyel kapható közel husz településen, közülük hármat látunk célszerünek kiemelni. Csanáloson megirják, hogy az engedélyhez kötöttség oka: az épületre való, legfőképpen tölgyfa már igen elfogyott. Szentpéterszegen a fa mellett a nád és a szalma hasznositására is sor került. Várvizen pedig engedéllyel eladásra is vihetnek el fát!

A települések hozzávetőleg negyed részében azonban többé-kevésbé jelentős gondok mutatkoztak az erdőhasználati lehetőségeket tekintve. A hiányosságok igen eltérő skálán jelentkezhettek. Alsóderna erdei nagyon elhasználtak, ezért épületre való fákat a határukban már nemigen találnak, a tüzifa még elegendő. Alsópojen határában a tüzifa "aprólékos nyirfából", az is kevés. Épülethez más, szomszéd helység határából kell hordaniok - engedély mellett, fizetés nélkül. Álmosdon tüzifa sincs, másfél mérföld távolságról szerzik be más uraság erdeiből. Nincs hasznositható fa a bakonszegi határban sem, tüzifát 3, épületre valót pedig 5-6 mérföldről kell hozniuk. Tüzelésre nádat is használnak. Berekböször-

ményben "csere" erdő van, amelyből a szegény ember annyira valót vághat, ami mellett ételét megfőzheti és a kemencéjét befütheti. Azonkivül kert-fonásra való vesszőt is vághat, hanem karónak és épületnek való fájuk nincs, azt négy mérföldről szállitják. Nincs erdő a bedői határban, de más határban levő erdőről adna a földesur fát, *ha olyan messzire elmennének érte*, mivel azonban a szomszédban pénzért kapnak, azért könnyebben esik, s inkább ott vásárolnak, mintsem messzire járnának. Öt-hat mérföld távolságból szállitják a fát Berettyóujfalu és Komádi lakói, s külön terhet jelent számukra a náluk kvártélyban levő katonák számára drága pénzen fát szerezni. A bihariak részére a tótteleki erdőről enged az uraság fát hordani. Épületre valóért szekerenként, tüzrevalóért pedig marhánként egy garas fizetése fejében. A tiszttartó korábban "elrontotta" ugyan ezt a garas fizetést, 1770-ben azonban a csősz ujra megvette rajtuk. Korábban bőven termett a határban nád is, de mióta szárazabbra fordult az idő, igen kevés terem. A bikácsiaknak is egy mérföldről kell fát hordaniuk szükségleteik számára. A tótteleki erdőről szereztek fát a csatáriak is. A Cséffán lakók pénzért vásárolták a fát. A csohajiak tüzifát a saját, épületfát pedig a szentjóbi erdőről szereztek. Náddal, szalmával tüzelnek, s a tüzifát 5-7 mérföldről szállitják Báránd, Csökmő és Darvas lakosai. Viszonylag kevés az erdő Diószegen is, fát más földesurak szomszéd határokon levő erdeiről kell szerezniük. A határban termő nádat részben eltüzelték, részben pedig, "egyéb haszonra" forditották. Igen kevés a fa az esztári határban is. A nádból tüzelnek, épületre és eladásra is használják. Más uraság erdejáról kell a fát hordaniuk az éradonyiaknak is. Nád elegendő terem, s holmi "apró csere", amellyel tüzelni szoktak. Érsemjénben tüzre csak némi fatöveket és rekettyéket tudnak hordani, akik jobb fával akarnak füteni, egy mérföld távolságból hordják a fát. A felsőábrányiak a tőlük fél óra távolságban levő cséhteleki és bosaji erdőben veszik a fát, minden marhás gazda évenként 2 vonás forintot fizet! A csegődi erdőről szereznek fát a gesztiek. A gyapjuiak a helységtől nem messze, "hogy egy nap meg is vághatják, haza is hozhatják", jutnak fához. Harsány lakói is másunnan szerezgetik a tüzifát. Jákóhodos határában nincs tüzifa, "a sok közöttük való szegénység rekettyével tüzelget", a marhás emberek pedig a szomszéd határokból szereznek fát. Tüzelni való nád annyi van, hogy más falunak is eleget adhatnának. Kabán jegyezték fel, hogy tüzi és épületfa még a közeli szomszédoknak sincs, igy messze földről, drága pénzen kell a fát beszerezniük. Nád viszont annyi terem, hogy néha még eladásra is jut.[38] Tüzi- és épületfa nincs több kevés vesszőnél a kólyi határban sem, a szomszéd határról szoktak évenként két ökör

után 54 krajcár cenzusért tüzre való fát szerezni, s külön bérért épületre valót is. A madarásziaknak is "másutt kell fát keresniük". Nagyszántó határában a szárazság miatt még a nád is megfogyatkozott. A nyárszegieknek csak néha kell más határra menniük fáért. Paptamásin a rekettyén, cserén kivül semmi más, Pályiujlakról hoznak épületfát. Pelbárthidán csak kevés nádas rét van, fát pénzen kell venni. A pokolestiek egy napi járótávolságból jutnak fához. Remete: tüzifa szabadon, épületfa más határról nehéz munkával. A sasi határban csak nád terem ebben az időben, a fát mérföldekről kell hordani. Selinden csak rekettye és gaz van tüzelésre! Szőllősön, Tépén, Tordán, Udvariban, Vekerden, Zsadányban és Zsákán csak szalmával, esetleg náddal tüzelnek, a fát ezekre a helyekre is nagy távolságokból szállitják. Szentandráson még szalma is kevés van!

Eziránu vizsgálódásainkat három mezőváros némileg az eddigi tipusoktól is eltérő helyzetének rövid bemutatásával zárjuk. Belényesen a városnak külön kiszakasztott tölgyes erdeje volt, amelyik azonban a régiségtől és a csonkaságtól sem tüzre, sem épületre nem alkalmas. Ezért részben pénzen kénytelenek vásárolni, részben pedig a földesur engedélyével fizetés nélkül a szomszéd határról hordanak fát. A már emlitetten kivül nincs makktermő erdejük, de még ezt is a "szomszéd helységek igen meg szokták alattomban nyesegetni". Margitán tüzifa imitt-amott a szántóföldek között és a völgyekben. Aki közülük a földesuri erdőn akar vágni egy szekérért 3 polturát kell fizetni; ugyanakkor a piacon 9-12 polturáért vásárolhatnak. Az épületnek, karónak valót 1-3 garasért vehetik az uraságtól. Püspökiben a püspökség engedélyével a határból tüzifát a plébánosnak, prédikátornak, a városi birónak, a rektornak, kántornak, a kocsmának és a kvártély ház szükségére hozhatnak csupán!

A megye egészét tekintve tehát az erdőhasználatot tekintve is igen-igen eltérő viszonyck a jellemzőek. Összegzésképpen - részben korábbi megjegyzésünkre utalva - megállapithatjuk, hogy keletről nyugatra, a hegyes-dombos, erdős vidékek felől a megye sikvidéki részei felé közelitve változik, válik egyre kedvezőtlenebbé a tüzi- és épületfa igénybevételének lehetősége, s ez a tény a települések jelentős részét érinti kedvezőtlenül.

Az erdő, különösen a tölgyerdő léte, vagy nem léte alapjaiban szabja meg a *makkoltatási* lehetőségeket. Tölgyerdő önmagában még nem bizonyitja feltétlenül ezt a lehetőséget. Hegyközszáldobágyon például nem tartanak kijáró sertéseket, Krajován pedig tilalmazott a makkos!

Ahol lehet makkoltatni, azokon a helyeken többféle változat található. Néhány helyen fordult elő, hogy ingyen vehették igénybe az erdőt.

Bártfalva három más helységgel közösen, Déda pedig a szunyogdi és a lüki erdőn. Almaszegen csak az idegeneknek kellett fizetni 8 polturát!

A települések jelentős részében 8 poltura a sertésenként fizetett makkoltatási dij. Az ennyit fizető falvak lakói néhány esetben füztek megjegyzést az összeghez. Pocsavelesd, Rieny, Segyest, Száka gazdái a szomszéd határon tartják ennyi pénzért sertéseiket. Pályiujlakon 9-10 évenként terem makk csupán. Széplakon némely részben ingyen, másutt pedig 8 polturáért legeltethetnek.

A 8 polturán kivül szereplő összegek még: 4 poltura /Alsóderna/, 5 garas /Kővág/, 6-8 poltura /Csatár, Baromlak, Szentlázár, Terebes, Tóti, Vámosláz/, 7 krajcár a helybelieknek, 8 az idegeneknek /Sastelek/, 10-12 poltura /Nagytótfalu/, 12 krajcár /Keszteg, Magyarkakucs, Ősi, Pestes, Tinód, Töttös, Ürgeteg./

Sok helyen nem tűntették fel a fizetendő összeget, hanem a "bérért", "fizetség fejében", "szenvedhető áron", "illendő bérért", "rendes bérért", "türhető áron" kifejezések valamelyikét jegyezték fel. Némi eltérés a tényleges lehetőségeket illetően természetesen itt is felmerül. Az ilyen feltételek melletti makkoltatás folyhatott a saját határban /Bél, Farkaspataka, Görbed, Köbölkut, Magyargyepes, Nyárszeg, Sarkad, Tamásda, Tenke stb./, más település erdejében /Hogyis, Alsótopa például/, vagy mindkét formában egyszerre. /Cséhtelek, Bosaj/. Korábban is előfordult már ebben a csoportban is elterjedt, hogy helybeliek valamivel kevesebbet fizettek, mint az idegenek. /Bisztraujfalu, Genyéte, Micske, Monospetri, Székelyhid, stb./ Terjén részben olcsóbban, részben egyező áron az idegenekkel lehetett a sertéseket az erdőn tartani!

Néhány település esetén a fenti tipusokba nem sorolható esetekkel találkoztunk. Ezek az alábbiak. Fegyverneken a makk termésétől függően fizetnek: szük termés esetén 8, bő esetén 10-12 polturát. Keresztszegapátiban külön jegyeztették fel, hogy a maguk sertése nem fér el az erdőben! A terpestiek helyben kérésre, másutt bérért makkoltathatnak. Székelytelek lakói 3-4 évenként egyszer hajtják a sertéseket az erdőkbe. Vedresábrányban régen ingyen makkoltathattak, csak mintegy 10 éve kell sertésenként 4 polturát fizetni!

A falvak tekintélyes részénél - főleg azoknál, amelyeknél az erdőhasználat korlátozott voltáról irtunk, de más helyeken is hiányzik a makkoltatási lehetőség, igy ezek a helységek a sertéstartás más módját kénytelenek alkalmazni.[39]

A kilenc kérdőpont anyagát vizsgálva nem kerülhette el a figyelmünket, hogy milyen sok megjegyzés kapcsolódott a *malmok* használatához, illetve az azokkal kapcsolatos gondokhoz, problémákhoz. A megyében száraz, illetve vizimalmok egyaránt találhatók, az utóbbiak száma természetesen - a megye vizrajzi viszonyaiból következően - többszöröse az előzőeknek. A malmok igénybe vétele szempontjából egyáltalán nem mellékes körülmény: hogy tudniillik helyben találhatók-e, vagy a településtől kisebb-nagyobb távolságra; osztottuk különböző csoportokba azokat, s ott emlitjük meg egy-egy helység nevét, ahol valamilyen külön sajátosság is kimutatható! Szárazmalmot csak helyben vettek igénybe, olyan feljegyzést nem találtunk, hogy másutt dolgoztattak volna ilyen malomban. Ezt a fajta malmot szinte kizárólag a megye nyugati részében, az érmelléki és a sárréti járás településeiben irták össze.[40]

A vizimalmokat az őrlési lehetőség alapján három csoportba osztottuk:

- helybeni őrlés, ami történhetett egy, vagy több malomban. Számos olyan település van, ahol több malom is volt. /Buntyesd, Briheny, Fenes, Drágcséke, Kalugyer, Lehecsény,Meziád, Rossia, Sust, Tóti, Venterrogoz, stb./. A legjobban kihasználható malmok Hájón és Rontón voltak, ezek ugyanis meleg vizre épültek, igy télen is használhatták azokat. Derecskét a száraz malommal rendelkező helységek között emlitettük. Van azonban vizimalmuk is, de a nagy szárazság és a viz nem léte miatt, már régtől fogva semmi hasznát nem veszik, minthogy nem forog, jóllehet feles költségekbe kerül. A hagymádfalviaknak is van vizimalmuk, de gyakran őrölnek Csulyafalván is. A kistótfaluiaknak egy kis vizimalmuk volt, de "az ritkán forogott", a konyári pedig "többnyire állt". A krajovai vizimalom esős időben szokott járni. A lehecsényiek a meglevő malmok mellé kettőt, amelyek közül az egyik 7, a másik pedig 11 éve pusztult el, fel akarnak épiteni! A tulkaiak arra panaszkodnak, hogy "nem derék jövedelmü" a malmuk! Margitán a Berettyóra épitettek három kőre való malmot, amelynek fele a földesurat, fele a települést illeti. Az uraságnak régi szokás szerint szabad volt annyit őrletni, amennyit tetszett, mintegy 12 éve azonban az ur a serház részére is szokott őröltetni. Egy éve zsidó vette árendába a serházat, s annak is megengedte a földesur 15 köblöt szabadon őröltetni, amiből a helységnek semmi haszna nincs!

- a közelben, vagy 1-2 mérföldre levő malmok. A távolság megjelö-

lésének különböző formáival találkozhattunk. Elterjedtnek mondható a "közelben", vagy "a szomszéd helység határán" megjelölés. /Bogyiszló, Hosszúliget, Harangmező: nehéz uton megközelithetően a szomszéd helyek; Dzsoszánforró: nagy fáradság nélkül őrölhetnek./ Más esetekben az ut megtételéhez szükséges idővel jelzik a távolságot: fertályórányi az ut Fegyvernek, Pósalaka, Szarkó, Szentandrás esetében. Félórányi a távolság Érfancsika és Hőke esetében, egyórányi pedig Felsőderna lakosainak. Ujabb lehetőség, hogy a távolságot mérföldekben adják meg. Svábolaszitól Keresztur 1/2, Monospetri 1 mérföldre volt található. Hasonlóan fél mérföldnyire kellett eljárni őrletni a telkesdieknek. Az éradonyi feljegyzés: vizimalmok 1 mérföldnyire lévén, őrleni nem kell messzire menni. Az értarcsaiak vizimalomba két kis mérföldnyire járnak el. Végül több esetben éltek azzal a móddal, hogy egyszerüen leírták annak a településnek a nevét, ahová őröltetni jártak! Kardó-Hájó, Felsőderna-Almaszeg, Rózsafalva - Cséffa, Tenke; Terje-Almaszeg, Tóti; Zsadány - Ugra, Harsány.

- távolabb, 2-3 mérföld távolságon felül is esetleg. A legtávolabb a sámsoniak jártak őröltetni: 5-6 mérföldnyire a Berettyóra és a Körösre! A mezőgyániaktól is 2-3 óra járásnyira voltak a legközelebbi malmok. Jancsesd, Grujlung és Magyargyepes lakói a távolság mellett az alkalmatlan utakra panaszkodtak. A Sitervölgyén élők szerint is a közelben nincs malom, ami pedig van, ahhoz nehéz ut vezet!

A megye települései közötti adottsági, lehetőségbeli különbségek a korábbi részterületekhez hasonlóan a maguk sokszinüségében jelentkeznek ezen a területen is!

A szántógazdálkodás, a rét-, legelő és az erdőhasználat, illetve a malmok igénybevétele - mint láthattuk - sok település lakóit kimozditotta a helység határaiból; a gazdasági tevékenység egy, vagy több szála tulnött a falusi, mezővárosi kereteken. Az ilyen irányu lehetőségeknek még legalább két nagy területe van, amelyeket a következőkben veszünk vizsgálat alá.

VII.

Munkalehetőségek Bihar megyében az urbérrendezés idején.

E téren különbséget teszünk a saját vállalásból, a megélhetés kereteinek kiszélesitése érdekében végzett munkák, illetve a robot-kötelezettség alapján teljesitett munkák között.

Az első csoporton belül is célszerü bizonyos belső felosztást vé-

gezni. A megye lakóinak legtekintélyesebb hányada a *szőlőt termelő* mezővárosokban, nagyobb településeken, esetleg a megyén kivül keresett és talált magának munkát. A munkát adó települések a foglalkoztatott helységek száma alapján az alábbiakat mutatják:

- Várad és környéke /Püspöki, Vásárhely, Bihar/ 88 település
- Margita 25,
- Székelyhid 17,
- Diószeg 14,
- Telegd 8,
- Csatár 7,
- Élesd 6,
- Szentimre 4,
- Micske 3, Borosjenő 2, Kovácsi, Szentjób, Vajda és Arad megye /közelebbi megjelölés nélkül!/ 1-1 helység!

Ezek az adatok azt engedik sejtetni, hogy Várad és az Érmellék alkalmasint az egyik gazdasági sulypontja lehet a megyének!

A szőlőmunkák végzése mellett a forrásokban *Mezőségnek* nevezett, Gyula környéki térségbe jártak el 75 település lakói a nyári munkákat, elsősorban aratást végezni, hogy gabona szükségletüket, vagy legalábbis egy részét ezen az uton biztositsák.[41] A most emlitett 75 településből 30-nak a neve szerepel a szőlőkbe nagyszámban eljáró helységek neve közül, tehát sok település lakói a két fő munkalehetőséget egyaránt kihasználták. A 45 csak a Mezőségen munkát és megélhetést kereső falu szinte teljes egészében a belényesi járás kedvezőtlen szántóföldi adottságokkal rendelkező helységei közül kerül ki!

A következő kereseti lehetőséggel a fuvarozásra alkalmas jószágokkal rendelkező, tehát az eddigiektől gyökeresen eltérő adottságokkal biró parasztgazdák élhettek, s ez a lehetőség a *sószállitás* volt. A térségben három olyan sódepositórium volt, ahonnan sót lehetett szállitani: Somlyó, Élesd és Halmágy. Közülük *Somlyó* emelkedik ki, ahonnan elsősorban Debrecenbe 32 településről indultak el sót szállitani.

E falvak döntő többsége az Érmellékről került ki, csak elvétve fordult elő például sárréti járásbeli település, mint a később még emlitendő Kaba! Az *élesdi* sóházból 10, főleg a Bródságban található helység, mig a *halmágyi*ból 3 Vaskóh környéki falu lakói szállitottak.

A fentieken tulmenően Rézbánya napszám és favágás nyujtotta lehetőségeit kell még megemlitenünk, amellyel 18, zömmel környékbeli falu gazdái éltek.

Sulyban és jelentőségben messze elmarad a felsoroltak mögött a Szalonta által közelebbi megjelölés nélkül biztositott kereseti alkalom

Kávásd és Tulka lakói számára, valamint az udvariak nádszállitási lehetősége Váradra!

A robot kötelezettség teljesitése eltérő mértékben, különböző formában, más-más feladat elvégzésére szólitotta a falvak parasztjait. A méreteket tekintve a legjelentősebbnek a püspöki és a kamarai birtokok majorsági és szállitási igényeit kell tekintenünk. Ez zömmel Belényes környéki allodiális munkákat, részben pedig az uradalom régenyi pusztájának kaszálására vonatkozó terheket jelentette 52 falu számára. A kamara homorógi-magyarcsékei majorságát 15 helység lakói müvelték, mig 58 település lakóinak kellett Váradra fát szállitaniuk, vissza pedig bort, árpát és buzát! Majorságföldeket találunk még Álmosdon, Hegyesen és Robogány- Lázuron.

A szállitási kötelezettség igen kiterjedt formában jelentkezett a megye parasztsága számára. Speciális formája ennek, hogy a Szepességre kőszállitáshoz lovat adnak Kislaka, Ökrös és Siád lakói! A vashámortól Váradra *vasat* , onnan pedig a már emlitett formával egyezően *bort, buzát,* és *árpát* szállitanak Fonácza, Határ, Felsőverzár, Lehecsény és még öt környékbeli falu lakói. Szőllősre *komlót* kell vinniük hat helységből.[42] Fürészmalomhoz *fát* Krisan-Veresan, Szombatság, Terpest; Vaskóhról Rézbányára *bort, sört* szállitanak Gyigyisen-Vojen és Lunkaurzest jobbágyai. A béli üveghutához van szállitási kötelezettségük a grossiaknak. Segyest és Segestely lakói *szenet* szállitanak Vaskóhra. A tótiak Csohajra, a venterrogoziak pedig a hollódi vendégfogadóhoz szállitanak bort! Henkeres lakói a brihenyi vashámorban teljesitettek *napszámot,* a nyermegyiek, szakácsiak, székiek és a toplicza-kárándiak pedig Bélben az üveghutánál *hetes szolgálatot.* Ősi határában robotban végeznek *erdőirtást* Kisháza és Nyárszeg parasztjai.

Dolgozatunkban eddig is követett módszer alapján a jelzés, illetve példaszerü utalásokban tulmenően néhány település esetében részletesebben mutatjuk a munka lehetőségekkel, illetve robot kötelezettségekkel kapcsolatos viszonyokat. A gurányiaknak az uradalmi fürészmalomhoz tőkéket és deszkákat, egyéb faárukat kellett szállitaniuk, onnan pedig Belényesbe. Szükség esetén müvelik az ottani majorsági földeket is. Gyalánból Belényesre kézi munkára szoktak járni, s ott tengeri kapálással szereznek pénzt. Ugyanakkor Belényesből Váradra faárukat kell szállitaniuk, müvelik a belényesi allodiumot, a régeni pusztára kaszást küldenek. A havasokról Belényesbe fenyőfát kell vinniük! A hegyközkovácsiak szekerezéssel szoktak élni, összel bort szállitanak Debrecenbe pénzért, s a hires debreceni vásárokra szállitják a váradi görögöket! A kabaiak Somlyóról szoktak tavaszonként sót szállitani, hol Debrece-

nig, hol Szolnokig, hol pedig Pestig! Kalácsa lakói Váradra fát hordanak, a béli hutához fát és hamut, müvelik a belényesi allodiumot! A kislakaiak sóhordással nem kereskednek ugyan, de a váradi sóháztól némely lakosok a béli vásárra kereskedés céljából lóháton szoktak sót vinni. A nagybajomiak azt panaszolják, hogy félre létük, s Debrecennek, s a szőlőhegyeknek a távolsága miatt nincs munkalehetőségük! A nagyrábéiaknak Váradról téglát kell hordaniuk, a kárándi erdőből pedig gerendákat szállitani a templom épitésére. Pelbárthidáról a szomszéd szőlőkbe járnak el kapálni, s szüretkor Debrecenbe és máshova bort szállitanak. Pestere lakói Szénásiné birtokáról a Szilágyságba, Szarvadra járnak szolgálatba! A rienyiek Váradra soros vas-szállitási kötelezettséggel tartoznak; Vaskóhról a petrilényi kocsmára bort kell vinniük, s ugyanide tüzifát is! Hetes szolgálatot teljesitenek a vashámornál. Eljárnak kaszálni a Mezőségre is. A rézbányaiak pénzért vágnak fát a bánya számára. A vashámorhoz szenet, onnan pedig vasat visznek Váradra! Rontóról Váradra és Vásárhelyre járnak el szőlőt kapálni; a kiskéri erdőről pedig a sörházhoz kell fát szállitaniuk. Selind lakóinak irtás kötelezettségük volt, urasági földet müveltek, a termését Váradra kellett szállitani, Szalacsról pedig bort. Székelyhid és Diószeg szőlőiben kapáltak! Stej lakói Váradra vasat vittek a hámorból, Vaskóról bort a rézbányai kocsmába; a kőbányából követ a hámorhoz, illetve szenet! Sustról Gyula és Arad környékére járnak el aratás idején, szenet szállitanak a vashámorhoz. A szentjóbiak az urasági kocsmára fát és bort szállitanak, s fuvaroznak Váradra és Debrecenbe. A Szentandráson élőknek favágási kötelezettségük volt az ujlaki erdőn, s az ő feladatuk volt az urasági vadaskert tisztitása is! Szászfalváról gazdánként 10 abroncsnak való rudat kellett Pályiujlakra szállitani, onnan pedig bort a helybeli csapszékre. Száldobágy-Szelistyén templomépitéshez fát, meszet és téglát kellett szállitani Várad környékéről. Oda egyébként kapálni is eljárnak a szőlőkbe, a Mezőségre pedig kaszálni! Hegyközszáldobágyról Váradra pénzért szállitottak trágyát! Szalárd szekeres gazdái szüretkor Debrecenbe és más helyekre viszik a bort!

A felsorolt esetek részben arra is rávilágitanak, hogy mennyire volt összetett a megyében folyó gazdasági élet, a szükebb értelemben vett paraszti gazdasági tevékenység mellett milyen más területek léteztek még Bihar megyében az urbérrendezés idején. Azt kell megállapitanunk, hogy - ha korlátozottan is - de a korabeli vas- és üveggyártás, szállitás, az épitkezésekkel kapcsolatos szállitási lehetőségek némileg kiszélesitik a jövedelemszerzés lehetőségeit, még akkor is, ha ezek zömét robotban teljesitik. Adataink szerint nem feltétlenül szerencsés ebben az

időben már pusztán egy-egy település határában gondolkodni gazdasági egységként. Mint láttuk egyrészt a - megélhetéstől ösztönzött - munkavállalás, másrészt pedig a robot teljesitése révén nagyobb, részben spontánul szervezett, részben az allodiális, vagy /"ipari"/ üzemi gazdasági keretek, körzetek jöhettek létre, amelyek egyébként még a megye határain is tulmutathattak. Gondoljunk a Mezőségre nagyszámban aratni eljárókra, a Szepességre szállitáshoz lovat adókra, vagy azokra a kabaiakra, akik sókereskedés, sószállitás közben esetenként Szolnokig, Pestig is eljutottak. S van még egy terület, amelyik a gazdasági folyamatok által megteremtett nagyobb egységeket részben igazolja, részben pedig másokat teremt helyettük, s ez a *piac!*

VIII.

Már a század első harmadában készült összeirások alapján is jól elkülönithetők egymástól a főbb piaci körzetek. A megye két legnagyobb felvevőhelye Várad és Debrecen volt. Váradra szinte a megye minden részéből szállitottak árukat a falvak lakosai, mig Debrecen elsősorban a sárréti és az érmelléki járás településeinek biztositott piacot, ide a belényesi és a váradi járásból csak néhány helyről szállitottak eladnivalót.

Amig a sárréti járás számára az emlitett két város mellett kevéssé voltak külön értékesitési lehetőségek, addig az érmelléki járásban több település is a piacot jelentő helyek között szerepelt az összeirásokban: Diószeg, Margita, sőt a megyén kivüli Szatmár és Temesvár is! Több helyen a helybeli eladást jelölték meg az értékesités formájaként, mint például Albis, Éradony, Ottomány, Poklostelek. A belényesi járás piaci központjai Belényes, Vaskóh és - a szintén megyén kivüli - Borosjenő voltak. A szalontai járás falvai döntően Váradon értékesithették áruikat.

Az urbéri kilenc kérdőpontra adott válaszok jóval terjedelmesebbek és változatosabbak lévén, mint az 1715, 20. és 28. évi összeirások feljegyzései; e téren is árnyaltabb kép rajzolására van módunk.

Első szempontunk az *értékesités helye* alapján tárni fel a települések helyzete közötti különbségeket. A legkedvezőbb helyzetben természetesen azok a helységek vannak, ahol *helyben* is van mód eladásra - vételre. Ennek egyébként országos, vagy hetivásár egyaránt lehet a szintere! Ebből a szempontból Belényes, Bél, Cséffa, Diószeg, Élesd, Margita, Szalonta, Székelyhid, Várad és Váradolaszi helyzete látszik a leg-

kedvezőbbnek! Speciális helyzetben voltak Hájó lakói, akik ugyan egy órányi távolságra laktak Váradtól, mivel azonban a földesur fürdője a határukban volt, ott is eladhatták felesleges javaikat.

Vásáros hely *közvetlen szomszédságban* fekvés is komoly előnyöket biztosithatott. Váradvelence Váradnak "a tövében" volt, Vaskóhszohodol: Vaskóh "a szomszédban". Váradtól Püspöki fertályórányira esett. Barest és Vaskóh viszonylatában jegyezték fel: "minthogy csak viz hasitja helységünket Vaskóh közel lévén", könnyen piachoz juthattak a barestiek.

Kis távolságra, fél-egy órányi járásra számos település volt található a jelentős piaci helyek körül, s az előző tipussal együtt az adott település közvetlen vonzáskörzetét adhatták. A helybeni árusitásnál felsorolt településeket tekintve különösen jelentősnek látszik ez a tény Várad, Belényes, Bél, Élesd, Margita és Vaskóh esetében.

Közepes, 2-3 mérföldes távolságban is egész sor település feküdt a megye térképén, amelyek már nehezebben tudtak a piacokra eljutni, s ennnek a feljegyzésekben hangot is adnak! /Bucsum, Furta, Gáborján, Jancsesd, Kővág, stb./

Számos település lakóinak abban a korban nagy távolságot jelentő 4-6-7 mérföldre is el kellett utazniok, hogy piachoz jussanak. Nagyrábén hangsulyozzák is: 4 mérföldre kellett elmenniük, ha valamit el akarnak adni. Udvari, Torda esetében a távolság 5, Csökmőnél 6, Bélrogoznál pedig 7 mérföld! A csökmőiek kiemelik, hogy nemcsak Várad, hanem más vásáros helyek is messze esnek tőlük!

Vannak végül települések, amelyek kimondottan rossz értékesitési lehetőségek között éltek. Lássunk néhányat ezek közül is. Anti, Baj: nehéz menetelü helyen lakván, ha van is eladni valójuk, nehezen fordithatják pénzre. A feketebátoriak Váradtól távol lakván, ha volna is pénzzé tehető árujuk, a távolság és a rossz utak miatt csak ritkán kelhetnek utra! Sajátos korlátozó tényezőre világitanak rá a Derecskén és Hajdubagoson feljegyzett sorok, amelyekből kiviláglik, hogy más jelentős város nincs a közelükben Debrecennél. Minthogy azonban a Tiszán innen való nagyobb rész odaviszi eladni áruit, igy "ha valamit el is szakaszthatnak is élelmükből, amidőn bő termése vagyon a gabonának azt kevés áron adhatják el", szükebb időkre pedig nem tarthatják a vermekben a viz és a férgek miatt!

Visszatérően sok szó esik az utviszonyokról a paraszti bevallásokban, s bizony csak töredékük tudósit "alkalmatos utakról", mint például Borostelek és Várad; Bártfalva, Bisztraujfalu-Margita; Félegyháza - Várad, Diószeg; Hőke - Margita, Várad utakon!

A megye középsõ és keleti részében már sokkal kedvezõtlenebbek a viszonyok. Ismétlõdõen visszatérõ bejegyzés: "a hegyek között nehéz az ut", zömmel a Váradra és Belényesre vezetõ utakat jellemezve. "Alkalmatlan és bajos utakat" emlegetnek Karaszó, Siter, Sitervölgye lakói; mig a kõvágiak kimondják, hogy "rossz a Váradra és Margitára vezetõ ut". Nem könnyü helyeken át jutottak el Harangmezõrõl Váradra. Bélfenyérrõl Váradra jó uton mehettek, Belényesre már kevésbé!

A hegyek okozta közlekedési nehézségek mellett legalább megközelitõ gondot jelentettek a folyók kiöntései, az árvizek. A gurányiak "kevés javacskáikat" csak akkor adhatják el, amikor az árvizek engedik. Sólyomtól Belényes csak 1-2 mérföldre található, de mivel a Körösön tul laknak, sokszor veszedelemmel jár az ut! A petegdiek akár Váradra, akár Belényesre indulnak, mindenképpen a Körös által gyakran elöntött utakat kell igénybe venniük. A vizek miatti rossz utakra panaszkodnak a zsadányiak is, s arra, hogy nem is mehetnek mindig, amikor akarnak. Az esõk miatt olykor használhatatlan utakat emlegették Furtán.

Ebben a dolgozatban nem tartjuk ugyan feladatunknak, de röviden mégis szeretnénk jelezni, hogy mit vittek piacra a megye parasztjai, mezõvárosi polgárai, melyek voltak a fõ árucikkek?

Számszerüen a legjelentõsebbnek a *bor*, a */szárított/ gyümölcs* és a *pálinka* értékesitése látszik. A bort tekintve meghatározó a nagy szõlõtermesztõ vidékek szerepe, mig a gyümölcs csak részben kerül ki erről a tájról. Amint láttuk a gyümölcstermesztés a megye belsõ területein is kiterjedten fordult elõ, s a Mezõségre gabonanemüekért szállitott egyik legfontosabb árufajta volt! A szükebb értelemben vett mezõgazdasági termékek közül a *dohány* emelkedik még ki, a zöldségféléké csak igen korlátozott mértékü volt.

Ott találjuk viszont a piacokon a *meszet, nádat, gyékényt, fát, üveget, szénát*, s természetesen a *sót*.

A vásárlók a piacon tudták megvásárolni a különbözõ mesterségek termékeit.[43] A legelterjedtebbnek a *fazekas* mesterek munkái látszanak, számos településen: Alsóverzár, Bályog, Belényesujlak, Felsõverzár, Lehecsény,Pósalaka, Rév, Tárkány, Telki. Széplakon korábban többen foglalkoztak ezzel a szakmával, de most csak egy fazekas van a faluban. Margitán a határban levõ agyagból 30 fazekas is készithet cserépedényeket, amelyeket aztán helyben, vagy a Mezõségben, vagy más külsõ helyeken adhatnak el! Számos helyen foglalkoznak *faedények és szerszámok* készitésével: Burda, Gurány, Görbed, Feketetót, Illye, Papfalva, Petrosz, Szunyogd. Ott vannak a piacokon a *csizmadiák*, /Alsóverzár, Belényes, Diószeg, Szalonta, Telegd, stb./; a *dárócposztót* árulók /Budurásza, Karbu-

nár/; *szénégetők* /Nyárszeg, Székelytelek/, *vasárukat* készitők /Barest, Briheny, Felsőverzár, Kerpenyét, Vaskóh/; *üveggel* kereskedők /néhány Bél környéki település/; sőt a Szitányturburesten *malomkövet* készitenek és árulnak!

Befejezésül arra teszünk még kisérletet, hogy a bejegyzésekben előfordult piacos helyek előfordulási gyakorisága alapján próbáljuk felvázolni a legfontosabb piaci körzeteket, központokat.

Település	Egyedül	2	3	4	5	6	7	Összesen:
		településsel együtt említik						
Várad	77	67	6	4	7	3	1	165
Belényes	70	45	1	1	6	3	1	122
Margita	27	22	10	5	1	-	-	65
Vaskóh	25	14	-	-	-	-	-	39
Debrecen	10	9	4	3	1	-	-	27
Bél	16	1	1	1	4	2	1	26
Székelyhid	1	8	9	4	1	-	-	23
Éles	17	-	-	-	-	-	-	17
Telegd	2	8	3	-	-	-	-	13
Diószeg	-	2	4	4	-	-	-	10
Szalonta	-	6	1	-	-	-	-	7
Cséffa	-	6	1	-	-	-	-	7
Zaránd	-	-	-	1	6	3	1	11
Nagykároly	-	3	5	1	1	-	-	10
Borosjenő	-	-	-	-	6	3	1	10
Arad	-	-	-	-	2	3	1	6
Gyula	1	1	-	-	-	-	-	2
Világos	-	-	-	-	-	1	1	2

Csak a megyén belüli piaci kapcsolatokat a települések 94.65 %-a tartott fenn, s 5.35 %-uk megyén kivülit is! A kettős központ jelleg a legjelentősebben Várad-Belényes /30 említés/, Belényes-Vaskóh /14/, Várad-Margita /11/ és Várad-Debrecen /9/ viszonylatban állt fenn! A három helységet is piacként feltüntető települések igen erősen Várad és az Érmellék koncentrációját emelik ki, másrészt ebben a vonatkozásban tünik fel Nagykároly is, amit közelsége mindenképpen indokol is! Több hármas előfordulásban szerepel Debrecen is. A négy helyen is piacot találók zöme is az Érmelléken található, itt is igen komoly szereppel rendelkezik Várad! Az öt nevet felsorakoztató falvak Érfancsika /Érmellék!/ kivételével a Béli hegyek lábánál találhatók, igen erősen

a megye határain tulra orientálódnak! Itt találhatók a hat nevet említők, valamint az egyedül hét helységet piacéntmegemlitő Kumanyesd is. E helyektől Várad is messze esik, Belényesre menvén pedig meg kell kerülni a Béli hegyeket.

Feltünő sajátosság Élesd szereplése. Az Élesdet piacként feltüntető települések kizárólag a Sebes-Körös felső folyása mentén, a Királyerdő és a Rézhegység közötti viszonylag nem tul széles völgyben találhatók. Élesd mintegy lezárja ezt a völgyet, s természetes gazdasági - kereskedelmi központként szerepel,és sulyát csak növeli a helyi só-lerakat!

Mindenképpen figyelemre méltó a megyén kivüli települések:

- viszonylag nagy száma
- az emlitések gyakoriságának szóródása /2-11!/
- zömmel más településekkel együtt emlitik őket, az egyedüli kivétel Gyula!
- többé-kevésbé önálló szerepe miatt Nagykároly látszik jelentősnek, Arad, Borosjenő és Zaránd nagyjából egymáshoz hasonló sullyal tünik fel, mig Gyula és Világos csekély jelentőséget mutat!

Feltünhet az is, hogy táblázatunk néhány települést egészen más helyen tüntet fel, mint az ismereteink alapján egyébként elvárható lenne. Különösen vonatkozik ez Debrecen, Nagykároly és Arad előfordulási gyakorisági számára. Arról természetesen szó sincs, hogy akár Belényesnek, Margitának vagy Vaskóhnak nagyobb szerepet tulajdonitanánk gazdasági-kereskedelmi szempontból mint az emlitett *három, megyén kivüli* városnak, de a Bihar megyén *belüli* közvetlen gazdasági-piaci kapcsolatoknak ez a jellemzője volt kiolvasható az adatokból. A kereskedelmi tevékenységnek ez legszükebb szféráját jelenti, s a - ugy tünik - sulyukat veszitett városok jelentősége éppen abban áll, hogy ebből a szük környezetből való kilépésnek a lehetőségét jelentik minden olyan település számára, amelynek van Debrecen, Nagykároly vagy Arad piacára vihető áruja.

1. *Fényes Elek:* Magyar Országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. Pest. 1989. 34-39. old., Magyarország vármegyéi és városai. Bihar megye. és Nagyvárad. Szerk. *Borovszky Samu.* Bp. /é.n./1-13. old., *Jakó Zsigmond:* Bihar megye a török pusztitás előtt. Bp. 1940. 1-21. old. *Mezősi Károly:* Bihar vármegye a török uralom megszünése idejében. Bp. 1943. 7-9. old., *Györffy György:* Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963.569-571.old.
2. Országos Levéltár. Conscriptio regnicoláris comitatus Bihariensis. 1715: Ladula 66., 1720: Ladula JJ. 1728: Hajdu-Bihar megyei Levéltár. IV.A.4/b.18-22.kötet. Urbérrendezési anyag: OL.Helytartótanácsi levéltár. Responsa ad novem puncta urbarialia. Com.Bihariensis; illetve HBmL.IV.A.1/d.
3. Erre vonatkozóan lásd *Bársony István:* Termelési adottságok és lehetőségek Bihar megyében a XVIII. század elején. *Magyar Történeti Tanulmányok.* /Szerk. *Szendrey István./* VIII. kötet. Debrecen, 1975. 93-94. old; illetve *Wellmann Imre:* A parasztnép sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében. Bp. 1967. bevezető tanulmány.
4. *Wellmann I.* i.m., *Perjés Géza:* Jelentés az 1728. évi adóösszeirás gépi feldolgozásáról. *Agrártörténeti Szemle.* 1978.1-2. 11-80. old., *uő.* Bihar megye 1728. évi adóösszeirásának gépi feldolgozása. Hajdu-Bihar megyei Levéltár Évkönyve./Szerk. *Gazdag István/.* VI. kötet. Debrecen. 1979. 33-110. old.
5. *Csányi István:* A Nagysárrét monográfiája. Debrecen. 1941. 6. old. *Szücs Sándor:* Biharnagybajom régi vizrajza és a község kialakulása. /Különnyomat a *Debreceni Szemle.* 1934. 10. számából 3. old., *Uő:* Pusztai szabadok. Bp. 1957. 165. old. *Jakó Zs.* i.m.2. old. *Dankó Imre:* A Berettyó-völgy középkori települési, közlekedési és árucsereviszonyai. HBmL Évkönyve idézett kötet. 5-9.old. *Vályi András* a Berettyóról: mocsáros és sáros folyóviz, lefolyásának árka tartósan egyforma, mig a lapályosságot elérvén szélesebbre terjed. A legszélesebb Bakonszegnél, ahol nagy mocsárosságot szerez, kivált Félegyháza körül, ahol fertőket is csinál. Nád és mosófü is terem kiszáradhatatlan sárjában, s innen kezdi rendesebb folyását, mivel eddig eredetétől fogva inkább fertő,mintsem folyóviz volt. *Vályi András:* Magyarországnak leirása.I.Buda.1976.187.old. *Bél Mátyás:*

Bihar megye leirása. Bihari Muzeum Évkönyve. /Szerk. Héthy Zoltán./III. kötet./Forditotta: *P.Szalay Emőke./* Berettyóujfalu. 1978. 57-59.old.

6. *Márki Sándor:* A Fekete-Körös és vidéke.Nagyvárad.1877.7.,17.old.
7. *Szücs S.* Biharnagybajom...i.m. 4.old.1714-ben Komádit és Bajomot olyan árviz pusztitotta, hogy a lakosok egy része költözni kezdett a szomszédos Békés megyébe. Hasonló helyzetbe került hamarosan Mezősas is. *Szendrey István:* Egy alföldi uralom a török hódoltság után. /Értekezések a történeti tudományok köréből. Uj sorozat. 43./Bp. 1968. 11. old.
8. *Perjés G.* Bihar megye...i.m. különösen a 49-52. old.
9. Uo.51.old.
10. Uo.35-47.old.,vö. *Bársony István:* Bihar megye adózó népessége a XVIII. században. *Magyar Történeti Tanulmányok,* i.m.XVI.kötet. Debrecen. 1984. 61-64.old.
11. *Perjés G.* Jelentés...i.m.25.old.
12. A földmüvelési rendszerekre, a főbb tipusokra: *Wellmann Imre*: Földmüvelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században. *Agrártörténeti Szemle.* 1961. 3-4. 344-370.old.; illetve *uő:* A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. Bp.1979.45. skk. oldalak.
13. A későbbi szalontai járás adatai.
14. Az e kategóriához füzött megjegyzéseket Bihar megyei példákkal: *Bársony I.* Termelési adottságok i.m. 99.old. 31. jegyzet.
15. A számok nem egyeznek *Acsády Ignác* megfelelő adataival, ennek magyarázatát lásd ugyanott a 32. jegyzetben!
16. Az együtt összeirt helységek felvételének különbözősége miatt a számszerü adatok eltérnek *Perjés G.* megfelelő adataitól. Eltértek a szempontok az egyes kategóriákba sorolást illetően is, lényegében azonban, minimális eltéréssel megközelitő eredményre jutottunk vizsgálódásaink során!

	Perjés G. 1728.évi %-os arányai kategóriánként	Jelen tanulmány
1 nyomás	30.82	29.46 /Parlagolással együtt/
2 "	45.17	48.55
3 "	6.11	7.97
Nincs szántó	5.64	-
Nincs adat	12.23	14.00

/*Perjés Géza.* Jelentés...i.m. 60.old./

17. A kérdés részletes elemzését lásd pl. *Tagányi Károly:* A földközösség története Magyarországon. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle.* 1894. 201-238. old., *Soós Imre:* A jobbágyföld helyzete a szolnoki Tiszatájon. Szolnok. 1958.6-19. old., *uő:* A jobbágyföld sorsa Heves megyében a XVIII. században. Eger./é.n./24-27.old. *Varga János:* A földközösség megerősödése és bomlása a XVIII. században. /Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon. 1711-1790.Szerk. *Spira György./* Bp.1952.7-48.old.- Vö. *Szendrey I.* Egy alföldi uradalom .... i.m. 139-152. old.

18. Bélökrös, Bélrogoz, Nyermegy, Papmezőszelistye, Szakács, Szód-Fericse, Tarkaicza stb. lakóiról 1715-ben az alábbiakat jegyezték fel az összeírók: juhaikat a közeli és a távoli hegyeken legeltetik, vetésüket ha learatják a gazda azonnal megy a nyájhoz, vagy a bőven termő vidékre aratni, hogy igy is keressen! 1728-ban hasonlókat jegyeztek fel Borz, Brost, Füzegy, Herzest, Kalugyer, Karbunár, Kopacsel, Petrilén-Zavojen, Sust, Szerbest-Foltest, Vaskóhszelistye lakóiról./ Vö. *Perjés G.* Bihar megye i.m.95.old./

19. Belényes, Cséffa, Geszt, Gyanta, Tenke.Vö. *Balogh János-Szendrey István:* Bihar megye benépesülése a török hódoltság után. *Magyar Történeti Tanulmányok* i.m.I.kötet.53.old.

20. Uo.55.old.Lessen 1720-ban arról panaszkodnak, hogy régen több volt a föld, de részben a püspöki uradalom, részben a váradi katonák kb. 80 köblös földet elszakitottak!

21. *Acsády Ignác:* Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. *Magyar Statisztikai Közlemények.* Uj folyam.XII.kötet.Bp.1896. 316-317. old.- Lásd *Szendrey I.* Egy alföldi uradalom...i.m. 20-23. old.

22. 1715-ben 238 1/4,1720-ban 847 1/2 köblös irtásföldet irtak össze. *Acsády I.* i.m. 35. és 41. old.

23. További, a szövegben nem említett falvak: Hagymás,Hegyes, Hogyis, Kapocsány, Kerpest,Kislaka,Kotyiklet,Krajnicsesd,Krajova,Kumanyesd,Nánhegyesel,Papmezőszelistye,Siád,Szakács,Sztrákos,Szitányturburest,Tagadómeggyes. /Grujlung eredetileg Hosszuliget./

24. *Szendrey István:* A bihari hajduk pere a hajduszabadságért. Debrecen é.m./1958/. 23. old.

25. 1715-ben kis szekér szénát kaszálhattak pl. Alpár,Csatár,Keresztes, Kisürögd,Sástelek,Szabolcs,Tinód,Vértes,stb,;közepes szekérrel pedig Bojt,Derecske,Homoróg,Nagyürögd,Sáránd,Tépe,Ugra stb.falvakban.

26. Kardó,Dékányfalva,Magyargyepes,illetve Beznye,Csarnóháza,Lóré.

27. Albest,Cseszora,Felsőtopa,Hegyesel-Dobrest,Sztrisár,Venter-Bragyet,stb.
28. Bragyet,Brost,Bucsum,Budurásza,Csékhelye,Csontaháza-Valány,Kimpuly, Kölest,Siter,Sust,stb.
29. Vö. *Bársony István:* Termelési adottságok i.m. 104-105. old. A Bihar megyei szőlőtermelésről egykoru leirás *Bél Mátyás*: i.m. 56, 59-60. old.
30. A szőlőhegy és a kerti szőlő megkülönböztetésére lásd *Varga Gyula:* Az érmelléki szőlőkultura. Bihari dolgozatok. Berettyóujfalu. 1976. 8.old. - Vö. *Szendrey I.* i.m. 150-151. old.
31. Bogyiszló,Bosaj, Királyi,Köbölkut,Középes,Lüki,Mihályfalva,Széplak, Tóti.
32. Rippa,Rontó,Szászfalva,Szentelek,Tasádfő,Várson kolyos.
33. A teljesség igénye nélküli felsorolás: Hosszúaszó,Hosszúliget, Hőke,Oláhgyepes,Rippa,Rontó,Rózsafalva,Sebes,Segyest, Segestely, Selind,Sólyom, Sonkolyos /Belényes-/,Sust,Széltalló.
34. Bagamér,Érkeserü,Érsemjén,Félegyháza,Mihályfalva,Pocsaj,Piskolt, Szalacs,- Vö. *Szendrey I.* i.m. 149-151. old.
35. Derecske,Diószeg,Félegyháza,Ottomány.
36. Bihar,Jákóhodos,Tamási.
37. Lásd *Szendrey I.* i.m. 151. old.
38. Barakony,Homorog,Inánd,Jánosda,Nyégerfalva.
39. Ismert az a sertéstartási forma is,amikor gyepen tartják a jószágokat.Ebben az esetben fizetik a parasztok az un. pecunia cespitalis-t. A XVIII. században a Bihar megyei püspöki birtokokra vonatkozóan: OL.Urbaria et Conscriptiones.Fasc.23.No.6.
40. Albis,Bagamér,Báránd,Derecske,Furta,Érsemjén,Érkeserü,Mihályfalva, Nagybajom,Nagyrábé,Ottomány,Piskolt,Szalacs,Székelyhid,Tépe, Udvari,Vasad,Vértes.
41. Egy,a XVIII. század közepén kelt, Mária Teréziához intézett kérvény szavai teljes összhangban állnak az általunk leirtakkal:... „a mi hazánk,Belényes vidéke,Bihar vármegyének egy részecskéje, Méltóságos Váradi Püspökség dominiuma, olyan szük hely, hogy itt a lakosok nem élhetnek a magok hazájoknak földeiből elégségesképpen, hanem kinszeritettnek menni élelmek keresésére nyári alkalmatossággal a bővebb földü magyarországi vármegyékbe kaszálni, s részben aratni. Az a haza olyan sovány föld, hogy is hijában szántunk, ha nem ganéjozunk, s ha azt körül nem kerteljük, igy termesztünk egy kevés gabonát." *H.Baldzs Éva:* A váradi püspökség jobbágyainak megmozdulása a 18. század közepén. *Századok.* 1950. 322. old.

42. Hosszúaszó, Hosszúliget, Oláhgyeges, Rippa, Rózsafalva, Vasand.

43. E kérdés részletesebb kifejtését lásd *Bársony István:* Paraszti /mezővárosi/ kézművesség Bihar megyében a XVIII. század közepén. */Hajdu-Bihar megyei Levéltár Évkönyve Szerk.Gazdag István./* i.m.X.k.1983. 159-173. old.

PANKOTAI LÁSZLÓ

MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐKÖRZETEK A XVIII. SZÁZADI BIHAR MEGYÉBEN

Arra a kérdésre keresve a választ, hogy Bihar megye népessége a vizsgált időszakban milyen növények termesztéséből tartotta fenn magát, kiindulásként azt kell szemügyre vennünk, hogy az összeírások - az 1692-es és 1720-as kivételével megyei conscriptiók - hány településen és mekkora vetésterületekről tudnak.

Az összeírások az alábbi számu faluban és mezővárosban /mv./ tüntették fel valamilyen növényfajta termesztését:

Járások:	1720/+mv.	1743/+mv.	1753/+mv.	1763/+mv.
Belényesi	60/2	153/2	155/2	155/2
Érmelléki	53/3	60/3	61/3	62/3
Sárréti	30/2	43/2	42/2	43/2
Szalontai	55/1	80/1	80/1	80/1
Váradi	12/1	104/6	104/6	105/6
Összesen:	210/9	440/14	442/14	445/14

Bár ujabban kételyek merültek fel, hogy esetleg a megyei összeírások sem tartalmazzák minden falu adatát, mégis arányok, fejlődési tendenciák kimutatására alkalmasnak látjuk táblázatunkat.[1] Különösen az 1720-as összeírás adatait kell komoly fenntartásokkal kezelni az összeírás lefolytatásának módja és a közölt adatok irreális, bár a sokat birált 1715-ös összeíráshoz képest viszonylag pontosabb, valósághübb, volta miatt. Ennek ellenére kiindulásnak, viszonyitási alapnak feltüntettük értékeit, de arányokat, növekedési mutatókat nem alakitottunk ki belőle.

Az 1740-es évek közepétől a 60-as évek közepéig az összeírásokban kimutatható faluszám gyakorlatilag stagnál és egyfajta megállapodottságot mutat.[2]

A növénytermelés nekilendülését jobban szemlélteti az összvetésterület növekedése a járásokban, amelyet a szemesterményekkel szemléltetünk a következő számsorokban:

A járások összvetésterülete /szőlő és dohány nélkül/

/köből/

Járások:	1720	1743	1753	1763
Belényesi	8,362	11,469	23,872	26,922
Érmelléki	5,017	22,898	24,360	28,214
Sárréti	11,736	45,006	39,132	38,606
Szalontai	16,011	40,603	17,918	29,788
Váradi	1,113	21,873	45,269	27,482
Összesen:	42,239	141,849	150,551	151,012

A vetésterületeket szemügyre véve itt is feltünő, hogy 1720 és 1743 között jelentős növekedés következett be, de egyben az is látszik, hogy megyei szinten az 1750-es évekig tart a vetésterületek növekedése, s csak itt váltja fel azt stagnálás. Ismételten fel kell hivnunk a figyelmet az 1720-as összeirás rendkivül alacsony adataira, különösen a váradi járás értékei tünnek valótlannak!

A faluszám-növekedéssel szemben itt a növekedés a járások növekményeiből sokkal kiegyenlitettebben következik be, bár az ehhez való nagyságrendi hozzájárulásból kiemelkedik a sárréti járás. A növekedés ütemében pedig - a már szinte irreálisan alacsony szintről induló - váradi járás, valamint a vetésterületét megnégyszerező érmelléki járás emelkedik ki. Feltünő - de a közismert természeti környezettel és településszerkezettel talán magyarázható -, hogy a belényesi járás, termelőfalvainak kiemelkedő növekedési ütemével ellentétben, a legcsekélyebb mértékben növelte a müvelésbe vont terület.

Az 1743-ig egyenletesnek nevezhető növekedés 1753-ban már nem folytatódik, s a sárréti járásban, valamint a kevesebb, mint a felére csökkenő vetésterületet felmutató szalontai járásban, ez a tendencia visszájára fordult. Ennek a két járásnak a visszaesése magyarázza a megye egészében mérhető szerény növekedést. Az 1753-as összeirás szerint a váradi járás folytatja a termőterületek bővitését /mintegy kétszeresére/, s hasonló ütemmel járul az össznövekedéshez immár a belényesi járás is.[3]

1763-ban nem tapasztalunk egészében változást, de ez a változatlanság a járási értékek ujólag jelentős változásait takarja.

A belényesi járás korábbi dinamikus fellendülési üteme ekkorra az érmelléki járás mellé szerényül, s jelentős /75 %-os/ növekedést csak az 1753-ban irreálisan alacsony értékkel szereplő szalontai járás mondhat magának.

A sárréti járás értéke - bár enyhe mértékben - tovább csökken, mig a váradi járás 1753-as csucsértéke majdnem felére zuhan. 1743 és 1753

között tehát jelentős ingadozást tapasztalhatunk a bevetett szántóföldek nagyságában, amelyet ha a termelő települések számának alakulására pillantunk, nem látunk indokoltnak. Az okokat tehát máshol kell keresnünk.

Szendrey Istvántól tudjuk, hogy pl. az Eszterházy uradalomhoz tartozó falvakban a 20-as években rossz volt a termés s az urnak könyörögnek, hogy segitsen rajtuk. 1731-ben árviz pusztit errefelé, majd pedig dögvész söpör végig a falvakon.[4]

Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy a lakosság állami adózása a XVIII. század elejétől igen sulyos. A XVIII.század első felében jóval meghaladja a földesuri kizsákmányolás mértékét.[5] A termelési feltételek rosszabbodása - kedvezőtlen időjárás, árviz és az igaerő csökkenése - már az adatok okai felé mutathatnak, csakugy mint a növekvő terhek miatti feltételezhető eltagadás.

Azt is ismerjük, hogy 1738 és 1743 között pestisjárvány söport végig a megyén és az ott 33 %-os népességcsökkenést okozott.[6] Ez már önmagában is átmeneti visszaesést eredményezhetett a termelőerőkben, s később is visszafogottabbá tehette egy időre a növekedés ütemét. Ez utóbbi állitás feltételezésére szolgálhat az az adat, amely szerint a pestisjárvány igen sulyos pusztitást végzett a 14-16 éves fiugyermekek között, és éppen az általunk 1753-ban keveselt szántóföldü Sárréten és a szalontai járásban./pl.Sárréten - 46 %-os visszaesés van!/ Papp Klára erről igy fogalmaz: ... mig az érmelléki járásban 1753-ban már kevésbé érezhető a járvány utóhatása, addig a Sárréten az 1743.évi létszámhoz képest is visszaesésről van szó, /34 %-kal/. A szalontai járásban 1753-ban szembetünő a jobbágyfiak és testvérek számának visszaesése, az előző adat kevesebb mint a fele szerepel.[7]

A megye népességszámának alakulását vizsgálva a pestis hatásáról szólva Bársony István is a lélekszám alakulására tett elhuzódó hatást emeli ki.[8]

Véleményünk szerint tehát a vizsgált csökkenésben mindhárom fent vázolt ok közrejátszott, de a pestisjárvány okozta pusztitás a dologra fogható népességben és ennek utánpótlásában tulságosan is pontos egyezést mutat, semminthogy ne ebben vélhetnénk a visszaesés meghatározó okát.

A megyében termesztett növények közül egyértelmüen a legtöbb helységben a *buzával*, a *zabbal* és a *kukoricával* találkozunk. A legtöbb ilyen alapszükségleti növényt termesztő helységet az egyébként is nagy településszámmal rendelkező járásokban találhatjuk. E tekintetben sem egyenletes azonban a növekedés, hiszen zabból a legmagasabb termelő faluszámmal a

belényesi járás és az érmelléki járás esetében 1753-ban /154 ill. 53 település/, mig a másik három járásnál 1743-ban találkozunk /sárréti járás: 44, szalontai j.: 73, váradi j.: 88 helység/. A kukoricánál a maximális számot a szalontai járás 1743-ban /79 település/, a sárréti 1753-ban/43 helység/, mig a többi 1763-ban éri el:a belényesi járásban 157-es, az érmelléki járásban 65-ös, a váradi járásban 110-es értékkel.

A legnagyobb szóródást a buzánál tapasztaljuk, ahol 1743-ban a sárréti és a szalontai járások helységei érik el csucsértéküket /45, ill. 81/, 1753-ban a belényesi /157/, 1763-ban pedig az érmelléki /64/ és a váradi járás /107/ helységszámai tetőznek.

A kiegészitő jelentőségü termesztett növényeknél inkább megfigyelhető, hogy az 1743-as összeirás tartalmazza a legtöbb helységet pl. az *árpa* esetében minden járásban ekkor érik el a legnagyobb számot a termelő helységek, de a *rozsból* is az öt járásból háromban, a *kölesből* pedig ötből négyben. A jövedelem növelése szempontjából döntő fontosságu *dohány*termelés is 1743-ban mutatható ki a legtöbb településen, de a *szőlő* termelése is a belényesi, a sárréti és szalontai járásokban ekkor hódit a legtöbb helyen, bár a legnagyobb termelési értékü Érmelléken csak 1753-ban, a váradi járásban pedig 1763-ban találjuk a legszámosabb szőlőtermelő helységet. Ezek után nem lehet meglepő, hogy megyei szinten is akkor találkozunk a legtöbb növénytermelő településsel, amelyik évben legalább három járásban ez az érték egyszerre tetőződik, igy az árpánál /235/, a rozsnál /39/, a zabnál /385/, a kölesnél /75/, a dohánynál /104/ és a szőlőnél /180/ 1743-ban, a kukoricánál /453/ 1763-ban. Kivétel a buza esete, amikor az általánosan termesztett növény esetében a belényesi járás tulsulyos faluszámai révén a többi járás értékei ellenére is döntően befolyásolta a megyei értéket, s itt 1753-ban éri el a csucsot 449 helységgel.

Ha az egyes járások százalékos részesedését vesszük szemügyre a megye összes azonos növényt termesztő településének arányában, akkor azt látjuk, hogy azon növények esetében, amelyek termesztése a lakosság, vagy az igaerő ellátása szempontjából nagy fontosságu, s ezért azt mindenütt - kevésbé alkalmas térszinen is - termeszteni kell, a belényesi járás helységei teszik ki a megyei érték kb. egyharmadát /pl.buza, kukorica, zab/. Szorosan utána ezekből a növényekből a váradi járás 20-25 %-kal követi.

Ezzel azonban ugy tünik, hogy a két - jelentős részben vagy döntően - hegyvidéki járás településeinek már nem maradt sokszor mással bevethető szabad területe, mert az összes többi növény termeléséből helységeik közül /talán még a rozs kivételével!/ kevesen, s kis arány-

ban képviseltetik magukat a megyei termelő települések között.

Az árpa, a köles, a tönköly és részben a rozs termelésére már döntően a jelentősen nagyobb és alkalmasabb földekkel rendelkező alföldi járások falvai vállalkoztak nagyobb számban és arányban. Árpából a szalontai és a sárréti, kölesből a sárréti és az érmelléki, tönkölyből az érmelléki és rozsból is a belényesi falvak mellett az érmelléki és a sárréti helységek szerepeltek döntő arányban a megyei termelők között. A jelentős jövedelmeket kínáló, de speciális talajkörülményeket igénylő dohány termesztésében 1743-tól vitathatatlan az érmelléki települések dominanciája, csakugy mint a szőlőtermesztésben, bár itt jelentős arányban képviseltetik magukat a váradi járás dombokon, lejtőkön megtelepülő mezővárosai és falvai is.[9]

Az egyes növényfajtákat termesztő helységeknek a járásokban összeírt helységekhez mért arányából megtudhatjuk,hogy egy növényfajta menynyire volt elterjedve az egyes járásokban.

Vizsgálatunk során azt tapasztalhattuk, hogy a *buza* és a *kukorica* az a két növény, amelyik az összeírások szerint többször is 100 %-os értékkel jelent meg a járások településeinek vetésszerkezetében, magyarán többször előfordul, hogy egy-egy évben 1-2 járásban minden falu termeszti ezeket a növényeket.

A buza legtöbbször /2-3-szor/ az érmelléki /1743,1753,1763/, és a sárréti járásokban /1743,1753/ mutatja ezt a telitettségi értéket, míg a kukorica a belényesi /1720,1743,1763/, és ugyancsak az érmelléki járásban /1743,1753 és 1763/ ilyen elterjedt. Ebből a két növényből azonban minden járásban magas részvételi aránnyal termeltek a többi járás települései is. A *zab* termesztése is mintegy 70-90 %-os arányban terjedt el a járások helységeiben, s bár 100 %-os telitettséget sehol nem mutat, a belényesi és sárréti járásokban a települések 90 % körüli részvétellel termesztették ezt a növényt.

Ha ezeket az arányokat összevetjük a termelőtelepülések abszolut számával, azonnal kitünik, hogy a belényesi járás ottani vezető szerepe csak a kukorica esetében van igazán összhangban a termesztési elterjedtségben mutatott hellyel, míg az érmelléki és a sárréti járások csak alacsonyabb helységszámuk miatt szorultak szerényebb helyre, mivel a vizsgált növények falvaikban egyenletesebb termesztési elterjedtséget mutatnak.

Az alföldi járások vezető szerepe azonban jobban szemlélhető a többi növény esetében. Az *árpa* termesztésébe a sárréti járás falvai 80-90 %-ban kapcsolódtak be, s az érmelléki járásból is több mint 50 %-os a részvételi arány, miközben a többi járásban /a szalontait kivéve/

ennél kisebb értékekkel találkozunk.

A *rozs* termesztésében a sárréti járás községeinek részvétele magasan a legnagyobb arányu, akárcsak a *köles* esetében, ahol hozzámérhetően csak az érmelléki települések, s 1743-ig a szalontai járásbeliek képviseltetik magukat. Ezen növények termesztésében való részvételi arány a hegyvidéki járások - belényesi ill. váradi - esetében 1743 után 10 % alá esik.

Különösen szembeötlő ezen két járás alacsony részvétele a dohány és a szőlőtermesztésben.

A *dohány* termesztésében az érmelléki járás emelkedik ki, de jelentős a sárréti járásban is a falvak ezirányu tevékenysége. Érdekes, hogy amig 1743-ig meredek a termelésbe bekapcsolódó falvak számának növekedése, utána milyen jelentős visszaesés következik be.[10]

Rendkivül mgas a *szőlő*termesztésben való részvétel aránya az érmelléki településekben, s a váradi járásban is a helységek több mint fele kapcsolódott be a szőlőmüvelésbe. Viszonylag jelentős a szőlővel rendelkező falvak aránya a Sárréten is, de itt 1743 után egyrészt csökkenést tapasztalunk - feltehetően a nem éppen kedvező talajadottságok miatt -, másrészt ezek a szőlők inkább a faluszélen, kertekben találhatók, kis parcellákban.[11]

Összességében a falvak vizsgálatánál ugy tünik, hogy a nagyszámu belényesi és váradi járásbeli falvak esetében azok meglévő földjeiket az alapvető és nélkülözhetetlen növények /buza, kukorica, zab,esetleg rozs/ termesztésére foglalják le, s nincs módjuk egyéb növényfajták jelentősebb bevonására a természerkezetbe. Itt döntő szerepet játszhat a silányabb talajadottság és az erdőktől irtásokkal fáradtságosan növelhető termőterület.

Ezzel szemben az alföldi járásokban jelentős arányban találkozhatunk a termelési szerkezetet változatosabbá tevő növényfajtákat is termesztő településekkel, sőt pótlólagos jövedelemszerzéssel is pl. a dohánytermesztés esetében.

A termelőfalvak vizsgálata még nem lát el bennünket arra vonatkozó ismeretekkel, hogy az egyes növények termesztése végül is mekkora területen folyt, azaz az egyes termelő település tevékenysége és lehetősége mekkora *vetésterületekben* realizálódott.

A megyében összességében a legnagyobb vetésterületen termesztett szemestermény a *buza* volt a XVIII. század első felében. Az öt járásból a három /érmelléki, sárréti és szalontai/ siksági járásban ez volt a legnagyobb kiterjedésü vetésterület. Az 1743-as összeirás után mind az 1753-as, mint az 1763-as conscriptio adatai szerint a sárréti járás-

ban foglalta el a legnagyobb területet, de figyelemre méltó az érmelléki járás egyenletes növekedési üteme is ebből a gabonaféléből. Hasonlóképpen gyorsan növekedett 1743-ig a szalontai járásban is a buzatáblák kiterjedése, de 1753-ban kevesebb mint felére csökkent s csak 1763-ra duplázódott meg, de még akkor sem érte el az 1743-as szintet. Ez annál is érdekesebb, mivel 1753- és 1763-ban a sárréti vetésterület is csökken, illetve stagnál. /Külön figyelemre méltó, hogy ez a csökkenés 1753-ban itt csak a falvak vetésterületének fogyásából származik, mivel a mezővárosoké tovább növekedett s itt csak 1763-ban látunk csökkenést, de még mindig az 1743-as érték fölötti szintig./ Ez a határvonal pontosan követi a már vizsgált összvetésterület kiterjedésének mozgását s a változás /csökkenés/ most is csak a két jelzett járás értékeiben következik be. Ugy gondoljuk, hogy az ott ajánlott magyarázatot ide is érvényesnek tarthatjuk.

Egyenletesnek, bár igen szerény méretünek tünik a hegyvidéki járások buza-vetésterületének növekdése, ahol 1763-ban a váradi járásban még zsugorodás is megfigyelhető s érdekesen itt is csak a falvak vetésében /talán éppen a hegyvidékieknél?/, mig a mezővárosok esetében dinamikus maradt a bővülés. 1763 a belényesi falvak esetében is stagnálást mutat, s csak a mezővárosok őriznek meg enyhe növekedési ütemet.

A járások összes vetésterületét figyelve azt látjuk, hogy az egészből 1720-ban és 1743-ban még a szalontai járásban részesedik legnagyobb területtel a *buza*, majd az 1753-as vetésterület - csökkenés alatt a buza sulya külön is visszaesett a járásban, és bár 1763-ban ujra jelentősen növelte arányát, mégis 1753 és 1763 adatai szerint az érmelléki járásban vált legnagyobb arányuvá s ezzel legelterjedtebbé ez a kenyérgabona. Megfigyelhető, hogy a buza szántóföldi kiterjedésében a megyében 1743, 1753 és 1763 adatai szerint az élen álló Sárréten a buza sulya az összvetésterületből 1720-ban még a legkisebb, 1743-ban és 1753-ban a második helyen találjuk a járások között, s 1763-ra pedig már kifejezetten csökken a buza részesedése az összvetésterületen belül s ezzel az aránnyal már csak a harmadik lehet.

Ez alkalommal is azt látjuk tehát, mint a szalontai járás esetében, vagyis, hogy a buza vetésterülete gyorsabban csökkent, mint az összvetésterület. A hegyi járásokban - belényesi és váradi - a buza részesedési aránya az összvetésterületből 10-20 %-kal elmaradt - 1720-as összeirás kivételével! - a sikvidéki járások azonos értékeitől.

Ha kiterjedési vizsgálatainkat a falvak szintjéig bontjuk, akkor megyei szinten feltünik ujra az 1753-as értéknél jelentkező megtorpanás. Másfelől megtaláljuk a magyarázatát a sárréti járás vezető szerepé-

nek, amelyet kevesebb települése ellenére a buza vetésterületében játszik az egy termelőfalura eső rendkivül nagy buza-vetésterülettel.

1743-tól szinte kétszeresen mulja felül az utána következő mindenkori második járás azonos értékét!

Kiemelhető az a kiegyensulyozott és dinamikus növekedés, amellyel az érmelléki járás 1753-ra a második helyre jött fel az egy termelőfalura eső buza-vetésterületben. Másfelől feltünik ujra, hogyan veszíti el második helyét a szalontai járás 1753-as értékével, ami a megelőző összeirás feltüntetett adatának kevesebb, mint a fele. /Ismét párhuzamban jelentkezik a sárréti járás értékének kisebb méretü csökkenése!/

A hegyvidéki járások esetében az egy termelőfalura eső értékek alacsonyabb volta mellett a vetésterületek ingadozása a feltünő. Pl. a belényesi járás esetében csökkenés tapasztalható 1743-ban és 1763-ban, de csökkenő érték mutatható ki a váradi járásban is 1763-ban.

A *kukorica* az a termesztett növény, amely a szemestermények közül a második legnagyobb vetésterülettel szerepelt Bihar megyében.

Ebben döntő szerepet a két hegyvidéki járás - a belényesi és a váradi - játszott, de érdekes, hogy az 1720-as összeirásban még a szalontai járásban vetették a legtöbb kukoricát. A megye bevetett kukoricaterülete egyenletesen növekedett, s csak az 1763-as összeirás mutat visszaesést.

A járások közül a legegyenletesebb növekedést a belényesi járás mutatta, mignem 1763-ban az első helyre került. A váradi járás felfelé ivelő területi értékei 1763-ban mutatnak visszaesét, s ekkor veszti el megyei első helyét is. A szalontai járásban a bevetett területek kukoricából évről évre csökkennek, s a mélypontot 1753-ban érik el.

Az érmelléki és a sárréti járásban az arány ritkán emelkedik 10 % fölé, s mindkét járásban 1753-ban visszaesés következik be. A járási vetésterületekből a kukorica a belényesi és a váradi járás településeinél fölülmulta az 50 %-ot is, s közülök a belényesi járásban egyenletes növekedést mutatott. A váradi járásról már jelentős ingadozást tartalmaznak az összeirások, pl. 1743- és 1763-ban visszaesés mutatható ki.

Érdekes, hogy bár az alföldi járások az abszolut vetésterületből szerény értékkel részesednek, az adatok szerint folyamatosan növekedett a kukorica vetésterületének aránya az összes vetésterületükből - bár szerény mértékben.

Az egy falura eső vetésterületek megyei szinten 1753-ig nőnek, mig 1763-ra visszaesnek.

Az eddigi tendenciáknak ellentmond, hogy a legnagyobb értékeket

az alföldi járások mutatják /1720, 1743 a szalontai, 1753, 1763 a sárréti járás/, s ezeknél a legegyenletesebb a növekedési ütem is. A hegyvidéki járásokban az egy falura eső vetésterületek - 1753: váradi járási érték kivételével - mindenütt a sárréti, érmelléki és szalontai értékek alatt maradnak.

A belényesi, s részben a váradi járás magas vetésterülete tehát döntően a sok kukoricát termelő településre támaszkodik. Kétségtelen, hogy ez a növény a hegyvidék falvainak lakói előtt állt a legnagyobb becsben s itt - sokszor akár a buza rovására - hasitották ki számára viszonylag a legnagyobb termőföldet a szükös készletből. Ennek oka lehet a növény viszonylagos igénytelensége, a több állat /kevesebb legelővel/ és a lakosság étkezési tradiciói./ A terület ekkor már jórészt románok által lakott!/ A században gyorsan növekvő népesség következtében relativ tulnépesedésre is sor került. Ez szintén közrejátszott abban, hogy a népesség azt a növényt termelje, amely az adott területegységről a legnagyobb hozamot adja. Ez a magyarázata az emberi táplálkozásra való felhasználásnak is. Különös, hogy kukoricából az 1753-as összeirás csak a szalontai járásban mutat visszaesést, máshol mindenütt növekszik. Ez eltér mind a járási összvetésterület, mind a kukorica járási vetésterületének megoszlási értékétől.

A megyében a *zab* vetésterületének kiterjedése szerint a 4.helyen található a szemestermények között. A megyei vetésterület legnagyobb kiterjedése /1743/ után, 1753-ban süllyedt a mélypontra. A járások közül 1720-ban és 1763-ban a sárréti járás mutatja a legnagyobb értékeket, mig 1743-ban és 1753-ban a második helyen állt; összességében tehát ezekben az évtizedekben itt találhatjuk a legnagyobb zab-vetésterületeket.

A belényesi járásban növekedett legegyenletesebben a zab vetésterülete, de a váradi járás alacsony értékei miatt azt mondhatjuk, hogy az alföldi járásokban a jelentősebb ennek a takarmánynövénynek a vetésterülete.

Akárcsak a buza esetében, a belényesi járás kivételével minden járásban az 1753-as összeirás jelentős visszaesést mutat; a legnagyobb mértékben a szalontai és a sárréti járások esetében. Ha az összvetésterületen belüli helyét vizsgáljuk, azt látjuk, hogy az 1743-as szalontai és belényesi értéket leszámitva egyenletesen csökken a járások összvetésterületén belüli részesedése. Meglepő, hogy a magas vetésterületi számok ellenére, az érmelléki és a sárréti járásban a legkisebb a zab vetésterületek aránya. Itt is kimutatható az 1753-as összeirás által jelzett törés, hiszen a váradi, az érmelléki és a sárréti járások ek-

kor mutatják a legkisebb értékeket.

Az egy településre eső termelési terület a megyében 1743-ban mutatta a legmagasabb, és 1753-ban a legalacsonyabb szintet.

A járások közül kiemelkedően a sárréti járás termelőtelepüléseire esett a legnagyobb vetésterület, bár 1753-ban itt is visszaesés tapasztalható. 1720 és 1743 adatai szerint a szalontai járás, 1753 és 1763 értékei szerint pedig az érmelléki járás helységeire eső zabtermelő terület zárkózott fel a sárréti értékek mögé.

A legalacsonyabb értékkel a belényesi és a váradi járásokban találkozunk, s igy érthetővé válik, hogy a viszonylag magas belényesi összvetésterület zabból is a sok zabtermelő helységnek köszönhető, amelyeknek azonban kicsiny vetésterületeik vannak.

A többi szemesterményből az *árpa* termelése mutat jelentős értékeket, de kizárólag az alföldi járásokban, amelyek közül végig a sárréti járás mutatja a legnagyobb vetésterületet, bár 1753 és 1763 minden járásban csökkenést hozott.

A járási vetésterületből kiemelkedően legjelentősebb - bár csökkenő - szerepet a sárréti járásban tölt be az árpa termelése. Csak 1720-ban és 1743-ban foglal jelentősebb területet ez a gabonaféle az érmelléki járás esetében is, mig a többi járásban néhány %-os értékkel szerepel a vetés szerkezetében. A hegyvidéki járásokban termesztése fokozatosan megszünőben van.

Az egy helységre eső termőterület nagyságrendekkel emelkedik ki a sárréti járás esetében, de számottevő az érmelléki és viszonylag a szalontai járásban is. A váradi és belényesi településekre eső árpa vetésterülete jelentéktelen.

A *rozs* termelése kizárólag a sárréti járásban jelentős, sőt itt emelkedő tendenciát is mutat. A járások összvetésterületéből is csak a sárréti járásban kötött le számottevő területet, s még növelte is termelési arányát, ami a buza 1763-as arányának csökkenését bőségesen pótolta. Hasonlóképpen az egy termelőhelységre eső rozsterület a sárréti járás esetében dinamikusan nőtt, mig más járások esetében teljesen jelentéktelen szinten állt, s csak az érmelléki járásban említésre méltó.

A *köles* termesztése 1720-ban viszonylag magas szinten állt, de aztán összeirásaink szerint 1763-ra szinte teljesen elapadt. Az 1753-as összeirásig a sárréti járásban jelentős volt a vele bevetett szántó nagysága s rajta kivül csak az érmelléki és szalontai érték számottevő, de 1763-ra minden járásban szinte eltünik. /Lehet, hogy a sárréti járásban a rozs növekvő termesztése vette át a helyét, hiszen a buza és a kukorica esetében nem tapasztalunk visszaesést, ami szabad teret adott vol-

na!/ A hegyvidéki járások szerepe itt is alig említhető. A köles a sárréti járás esetében is csak az 1720-as összeírás szerint foglalt el jelentős helyet az összvetésterületből.

A legnagyobb jövedelmet nyujtó *dohány* termesztése gyorsan felfutott a megyében, de az 1743-as csucs után vetésterülete gyorsan csökkent. Ha egy pillantást vetünk ugyanakkor az egy termelőtelepülésre eső területek értékére, látható, hogy ez elsősorban a termelőfalvak számának csökkenésével magyarázható. /Ennek okára már utaltunk a 10. jegyzetben!/

A járások közül kiemelkedik az érmelléki, ahol a termesztés területe messze a legnagyobb volt a megyében, bár itt is kimutatható a csökkenés. /Érdekes, hogy az 1763-as összeírás szerint ezt a mezővárosokban ismét emelkedés váltotta fel./

Az 1720. és 1743. évi adatok szerint a szalontai járás, majd 1753 és 1763 összeírásai szerint a sárréti járás zárkózott fel a második helyre. Végül is a belényesi járás kivételével mindenütt számolni kell termesztésével.

Az egy termelőhelységre eső dohányterületek csak 1763-ban mutatnak kisebb csökkenést, egyébként a fenti járások termesztésben vázolt helye itt is hasonlóképpen érvényesült.

A *szőlő* termesztéséből az érmelléki és a váradi járás emelkedik ki. A váradi járásban egyenletes a szőlőterületek növekedése, mig az Érmelléken 1720 és 1763 között visszaesés regisztrálható, de az 1763-as adatunk már jelentős fellendülésről tanuskodik.

A többi járásban csak kisebb szőlőskertek feltételezhetők, mivel az összterületek egyszer sem érik el az 1000 kapás nagyságrendet.

Az egy termelőhelységre eső szőlőterületben egyetlen meglepetés, hogy az 1720-as összeírás a szalontai járás szőlősfalvainak akkora ültetvényt tulajdonit, mint a váradinak, később már itt is érvényesül a váradi és az érmelléki járások dominanciája, bár az érmelléki járás esetében itt is megvan 1763-ig a csökkenő tendencia, s a váradi járás települései sem érik el többé az 1720-as csucsszintet. Érdekes, hogy a többi járás termelőhelységeinek lemaradása a rájuk eső szőlőterületben kisebb, mint a járások egészének összehasonlitásában, tehát hátrányuk nagyobbik része a termelőhelységek alacsonyabb számából tevődik össze. A váradi járás az 1720-as összeirásban veszi át a vezető szerepet az érmelléki járástól; /az 1715-ös összeirásban még az utóbbi vezet/. Ebben a járásban a szőlőtermesztés sokkal koncentráltabb, hiszen adataink szerint szinte mindegyik összeirásnál fele a termelőhelységeinek aránya a járás falvaihoz mérten, mint az érmelléki járás esetében. A váradi járásban a legkiterjedtebb szőlőterületekkel a mezővárosok rendelkeztek

s vélhetően ezek további gyarapodása is közrejátszott a járás vezető-szerepének kialakulásában a szőlőtermesztő területek tekintetében.[12]

Végül is a megye növénytermesztéséről elmondhatjuk, hogy az összeírások adataiból mind a növénytermesztő falvak számában, mind a legfontosabb növények vetésterületében és ezek egy termelőtelepülésre mutatott értékében fontos növekedés figyelhető meg, s ha a források esetleges bizonytalan értékétől eltekintünk, akkor még hozzátehetjük, hogy azért a középkori termelést jellemző bizonytalanság, hullámzás, olykor tetemes visszaesés itt is kimutatható még.

A járási adatok elemzéséből kitünik, hogy az alföldi jellegü sárréti, érmelléki s részben szalontai járásokban nemcsak azzal kedvezőbb a növénytermesztés helyzete, hogy a legfontosabb növényekből /buza, zab, kukorica/ itt a legnagyobb az egy termelőtelepülésre eső vetésterület nagysága, hanem azzal is, hogy itt volt lehetőség jelentősebb rozs, árpa és köles termesztésére is még az előbbiek mellett /ebben a sárréti járás emelkedett ki/, s ugyancsak itt termesztették legnagyobb arányban a dohányt és - az érmelléki járás kitüntetett szerepére gondolva - a szőlőt is.

A hegyvidéki járásoknál megfigyelhető, hogy a települések mindenekelőtt az alapvető növényekből törekedtek önmagukat ellátni, hiszen buza, kukorica de még a zab is szinte minden helység határában megtalálható, de egyrészt ezek területe viszonylag szerény nagyságu, másrészt ezeken kivül szinte más termesztett növényt alig találunk határaikban, s a pénzhez jutás módját sem dohány vagy a szőlő /váradi járásbeli mezővárosok kivételek!/ termesztésében keresték. Feltehető, hogy ehhez nem volt elég földjük, annak minősége sem volt alkalmas bizonyos növények termesztésére, s volt számukra kedvezőbb, jobb lehetőség jövedelmük kiegészitésére.

A növénytermesztés fejlődésének és a lakosság vagyoni helyzete javulásának elengedhetetlen feltétele a *jószágállomány* gyarapodása. Feltétele, amennyiben bizonyos esetekben,pl. az igavonó állatoknál, jelenlétük elengedhetetlen volt a föld müvelés alá vonásának.

A vonóerőn kivül az állatállomány a szállitásban és a pénzjövedelem növelésében is nagy szerepet játszott. Nemcsak a földmüvelés minőségét határozta meg, hanem sok helyen a gazdálkodás fő profilját alkotta.[13] Tudjuk, hogy az összeirások abszolut számadatai itt sem fogadhatók el konkrétan, hiszen az eltagadással itt is számolnunk kell. Különösen az 1692-es összeirás adatai fogadandók fenntartásokkal.[14]

A rideg állattartás uralkodó volta egyben az időjárás viszontagságainak is kitette az állományt, s mindez a szinte rendszeres állatjárványokkal komoly ingadozást idézett elő az állatszámban megyénkben.[15]

A használt conscriptiók adatait megkíséreltük lehetőség szerint a közeli időkből származó urbáriumokkal egybevetni, hogy legalább jelzéseket kapjunk adataink eligazító értékéről. Hasonló vizsgálatot előttünk már végeztek, s mi ezen a megkezdett uton az *ökörállományt*, mint vizsgálati mintát kiragadva szeretnénk továbblépni saját vizsgálati szempontjaink szerint.

Összehasonlításra, mérlegelésre urbáriumok időben, szórványosan és területileg is igencsak hézagosan állnak rendelkezésre, ezért adataikkal semmiképpen nem jellemezhetünk átfogóan nagyobb termelési körzeteket. Ezen a téren tehát továbbra is az ezen szempontoknak jobban megfelelő dicalis conscriptiókhoz fogunk ragaszkodni, azonban talán nem haszontalan adalékokat jelenthet a két forrás adatainak összevetése az összeírások forrásértékéről, még ha azt csak az ökörállomány esetében végezzük is el.

Elsőnek az *1692-es conscriptio* esetében végeztünk összevetéseket 1695-ből[16] és 1704-ből[17] származó urbáriumok adataival. A XVII. század végének adatait szemlélve azt látjuk, hogy az 1695-ös urbárium 11 összeirt helységből 6-ban talált ökröket, mig ugyanezek közül 1692-ben mindössze egyben /Nagykereki/. Az összeirt állatok aránya 41:28./ Kerekinél 14:28/. Az 1704-es urbárium 102 helységéből 101-ben irták össze ezt a fontos igavonó állatot, mig 1692-ben ezek közül csak 16-ban találtak ökröt a conscriptorok. Az összeirásból kiderül, hogy a 16 összevethető adatból 15 falunál az 1704-es érték magasabb, egy esetben /Rieny/ pedig nem találtunk adatot. Az összeirt ökrök aránya 405:42. Az adatok közötti nagyságrendi eltérések igazolják az 1692-es összeirás állatszám adataival kapcsolatosan is a korábbi fenntartásokat.

Az 1720-as összeirás esetében az 1704-es, 1717-es[18] és 1728-as[19] urbáriumokkal való szembesitésre nyilt módunk.

1704-ben az urbáriumokban szereplő 102 településből 101-ben találtunk ökröket összeirva, 1720-ban ugyanezek közül már csak 68-at említenek az országos összeirásban, mint ökörtartó helységet. A 101 faluban 1704-ben 2211, mig a 68 településen 1720-ban 1230 állatot szerepeltetnek forrásaink.

Az összevethető adatokat hordozó 68 település esetében 41-ben találtunk több ökröt összeirva 1704-ben s 27-ben pedig 1720-ban. Az ökörállomány számszerü aránya 1566: 1230! Vajon hogyan szerepelhet 16 évvel korábban ennyivel több igavonó az összeirásokban, ha nem az 1720. évi felmérés pontatlansága lehet az eltérés fő oka?

Az összevetés az 1717-es 12 összeirt és ökörrel is rendelkező helységgel igen rövid, mivel 1720-ban ezekben a helységekben egyetlen ilyen állatot sem irtak össze! Ez annál is inkább elgondolkoztató, mi-

vel 349 jószág kieséséről van szó.

Az eddigi összevetések eredményeit illetően az 1728-as urbáriummal való szembesitése az 1720-as adatokkal az utóbbi javára mutat eltérést.

Az urbárium ekkor 16 helységet vizsgál s mindben talál ökröt, számszerint 1453-at. Ezen helységek közül 1720-ban is tartották ezt az állatot 14-ben, összesen 2365 darabot. Kiderül, hogy a 14 összevethető helységből 1728-ban csak kettőben tartottak több ökröt, mig 12-ben már 1720-ban többet összeirtak.

A 14 helység ökörállományának aránya 1280:2365. Itt megnéztük a lóállomány helyzetét is, s ebben az állatfajban már az elvárható arányokat találtuk. 1728-ból az urbárium mind a 16 helységben talál lovat, mig a megyei összeirás 1720-ból ezek közül 14-ben. 1720-ban 911 lovat számoltak ezekben a helységekben, mig 1728-ban az urbárium 1323-at mutat ki. 1720-ban 5 helységben, 1728-ban pedig 9-ben találtak többet ebből a fontos állatból. Az 1720-as megyei összeirásnál tehát 27,32 %-kal irtak össze kevesebb ökröt az összevethetõ helységekben, mint az 1704-es urbáriumban, az 1717-es urbárium 34-es összeirt állatából 3 évvel később egyetlen állatot sem látunk viszont, márpedig az aligha lehetséges. Ezek a tények az emlitett összeirás adatainak használatában feltétlenül óvnak bennünket az abszolut értékek használatától.

Az *1743-as megyei conscriptió* adatait az 1728-as és az 1732-es[20] urbárium adataival vetettük össze. Ha az 1728-as urbárium 16 összeirt ökörtartó településének 1453 állatát összevetjük az 1743-as megyei dicalis conscriptió adataival, akkor ott a 16 helységben 2157 ökröt találunk s ez az arány mindenképpen megnyugtatóbb a korábbi eredményekhez képest. A 16 helységből 10-ben irtak össze több ökröt 1743-ban, s csak 6-ban az urbáriumban.

Az elemzés azt mutatja, hogy az 1732-es urbárium adatai sem térnek el olyan mértékben az 1743-as megyei összeirástól, mint a korábban vizsgált forrásoknál. Itt 1732-ben 30 helységből 6-ban, 1743-ban pedig 26-ban irtak össze ökröket. Az előbbi esetben 482-őt, az utóbbinál 836-ot. Hat közös ökörtartó helységet találtunk s ezek közül ötben az urbárium mutat többet a vizsgált állatból. A 6 helység esetében a jószágszám aránya 842:454 az urbárium javára.

Ezek az eredmények feltétlenül arra a korábban is ismert tényre utalnak, hogy a megyei összeirások adataira bátrabban támaszkodhatunk az országos összeirásoknál. Ugyanakkor arról is megbizonyosodtunk ujólag, hogy a megyei összeirásnál is több állatot irnak össze az urbáriumokban.

Az *1753-as megyei conscriptiót* két 1752-ből származó urbáriummal szembesitettük. Az egyik urbárium 51, a másik 50 települést tüntet fel, s mindegyikben találtak ökröt. Az első urbárium 51 településében 2965 jószágot irtak össze, mig az 1753-as megyei összeirás ebben az 50 helységben 1631 állatot mutat ki. A közös 50 település jószágszámának aránya 2949: 1631, tehát az urbárium falvaiban 80,81 %-kal mutattak ki több ökröt, mint a megyei összeirás.

A második ebből az évből származó urbárium felhasználásakor szinte teljesen ugyanilyen eredményre jutottunk. Ekkor 50 helység szerepel az urbáriumban s mindben van ökör, számszerint 2872. Az 1753-as megyei összeirás ugyancsak mind az 50 településben kimutatja ezt az állatot, azonban jóval kevesebbet, 1545-öt. Ekkor 85,89 %-kal több ökör található az urbáriumban, mint a megyei conscriptióban.

Persze azt is figyelembe kell venni, hogy az első összehasonlitásnál az 50 településből 16-ban a megyei összeirás mutat több ökröt, s a második esetben is itt találtak többet 13 helység esetében.

Ennek ellenére aligha lehet elvetni a megyei összeirásokat a jószágállomány országos meghatározásakor, mégha az urbáriumok tagadhatatlanul pontosabbnak tünnek is.

Az *1763-as megyei összeirás* adatait 1778-ból[22] származó két urbáriummal vetettük össze. Az urbárium a váradi járás 44 települését tartalmazza, illetve a belényesi járás 71 helységéről tájékoztatott.

A váradi járási urbárium mind a 44 felvett helységében irtak össze ökröt, számszerint 2699-et. Ezekből az 1763-asban 43 helységet találunk meg s ezek tartanak ökröt is, 2040-et. Tizenöt év mulva tehát 33,30 %-kal több ökörről adnak számot az urbáriumban, mint a korábbi megyei conscriptióban.

A belényesi járás falvairól készült urbárium 71 helységet vett fel, s ebből 70-ben találtak ökröt, összesen 2515-öt. 1763-ban 69 helységet azonosithatunk, amelyekben az ökröt is megtaláljuk, 1850-et. Az eltérés 35,94 %-os a későbbi urbárium javára.

Az arányok tehát alig térnek el s nagyságrendileg is elfogadhatónak látszanak. Növelheti bizalmunkat az 1763-as megyei conscriptió iránt, hogy a váradi járás 12, a belényesi 22 helységében az 1763-ból származó megyei összeirás tart több ökröt számon.

Végül is az 1692-es és az 1720-as országos conscriptiók adataival kapcsolatosan támaszthatjuk a legtöbb kifogást az összevetés alapján. Ezeket az összeirásokat azonban mégis használnunk kell elsősorban átfogó jellegük miatt, ami elengedhetetlen régió-vizsgálatunhoz. Másfelől az urbáriumok szórványjellege s ugyancsak a nem mindenkor megbizható volta óvatosságra

int a forrás tulértékelésétől.

Bár a megyei összeírások sem közölnek egyértelmüen meggyőző adatokat, mégis viszonylagos megbizhatóságuk és átfogó térbeli tájékoztatásuk, időbeli rendszerességük alapján alkalmasabbnak tünnek tendenciák felvázolására.

A mindenkori állatszámok azonban feltétlenül csak mint minimumok foghatók fel, amelyet a valóság akár jelentősen is felülmulhatott. Mindezekkel együtt is számsoraink a megyére és a járásokra vonatkozóan kijelölhetik a változások irányát és azok nagyságrendjét.

Ezek után vegyük szemügyre a valamilyen állattal összeirt helységek számát a megyében járásonként:

Járások:	1692/mv.	1720/mv.	1743/mv.	1753/mv.	1763/mv.
Belényesi	34/1	123,2	154/2	156/2	156/2
Érmelléki	17/3	54/3	60/3	61/3	62/3
Sárréti	20/2	30/2	43/2	42/2	43/2
Szalontai	13/0	59/1	80/1	80/1	80/1
Váradi	13/3	11/1	103/6	104/6	105/6
Összesen:	97/9	277/9	440/14	443/14	446/14

1743 után a növekedés lelassul, majdnem stagnál. Ez a tendencia - figyelembe véve a növénytermelő falvaknál mutatkozó hasonlóságot - a megye település-számának alakulásával mutat párhuzamot. Akárcsak a növénytermelésnél, most is a belényesi és a váradi járási településszáma a meghatározó, bár 1692-ben és 1720-ban a sárréti, az érmelléki és a szalontai járások helységeinek száma még felülmulta a váradi járását. Az állatállomány számszerü alakulását a következő számsor tartalmazza.[23]

Járások:	1692	1720	1743	1753	1763
Belényesi	618	8 986	11 120	19 739	22 665
Érmelléki	991	10 178	9 269	14 255	16 598
Sárréti	3278	19 447	23 472	17 287	21 553
Szalontai	17	16 822	27 808	9 677	15 465
Váradi	373	1 791	13 667	17 570	19 276
Összesen	5 277	57 224	85 336	78 528	95 557

Forrásaink értéke ujból lemérhető itt, hiszen teljesen irreális, hogy 1692 és 1720 között közel 11-szeresére nőjön a lábasjószág száma a megyében, a szalontai járás értékváltozásáról nem is beszélve!

Mindenesetre a tendencia dinamikus növekedést mutat a megyében, s csak 1753-ban látunk átmeneti visszaesést. A tartó települések számának alakulásával ellentétben, itt korántsem tapsztalunk 1743 után stagnálást. Meglepő lehet a jobbára hegyvidéki járások magas állatszáma 1753 és 1763 adatainak fényében, illetve az érmelléki járás minden esetben alacsony száma. Korántsem meglepő viszont a sárréti, és - 1753-ig - a szalontai járás magas értéke.

Akárcsak a növénytermesztő területek esetében, 1753-ban most is felleljük az adatok csökkenését és akárcsak ott, most is a szalontai és a sárréti járás számai csökkennek jelentősen. A fent már leirt állitásunkkal mutat egyezést az a tény is, hogy egyedül a hegyvidéki járások /belényesi és váradi/ esetében tapasztaljuk az állatállomány egyenletes növekedését, mig a másik három járás adatsorát 1743-ban, vagy 1753-ban törés torzitja.[24]

Az állattartás elengedhetetlen feltétele az elegendő legelő, rét vagy éppen legeltetésre alkalmas bevetetlen terület. Ez mind az alföldi sikvidéken, mind a hegyvidéki irtásréteken vagy magashegyi legelőkön nagyjából rendelkezésre állt.[25] Természetesen ezek minősége eltérő volt s ez meghatározta a rajta tartható állatfajtát is. A szükségletek és lehetőségek kompromisszuma tárja elénk az egyes járások állattartásának szerkezetét.

Ha a továbbiakban most már az egyes állatfajtákat tüzetesebben szemügyre vesszük, akkor először az igába fogható s elsősorban "erőforrásként" használt állatok elterjedtségét kell megnéznünk. Vizsgálódásunkból - nagy fontosságát elismerve! - most is kizárjuk az egyes családok gazdasági erejét, "tehetségét" meghatározó egy termelőre eső értékeket, mivel bennünket most nem annyira a jobbágyság belső gazdasági differenciálódása érdekel, mint inkább a térbeli vonatkozások, a területi elterjedés, területi ellátottság stb.[26]

A XVIII. század első felében szinte minden faluban találunk *ökröt* összeirva, csupán az 1692-es összeirás mutat a szalontai járásban irreálisan kevés ökörrel ellátott települést.[27] Ebben a tekintetben nincs különbség a járások között, mindössze azt lehetne megjegyezni, hogy a belényesi és a szalontai járások esetében lassabban "telitődnek" a települések ezzel a nélkülözhetetlen igavonóval, csak 1743-ban érik el a 100 %-os szintet. Az ökröt tartó települések számában itt is két nagy településszámu járás - belényesi és váradi - dominál, bár az is kitünik, hogy az alföldi járásokban jóval előbb befejeződik az ökrök általános elterjedése. A sárréti járásban 1692-től minden vizsgált időpontban találtak ökröt az összes településen, 99-100 %-os arányt mutat ebben a váradi járás is. Az Érmelléken 1743-tól vált általánossá az elterjedt-

sége. Bát a sárréti, érmelléki és szalontai ökörtartó települések abszolut száma is végig folyamatosan növekszik, mégis a megyei összszámból %-os részesedésük csökkenést mutat, olyan erős a másik két járás településein az ökörtartás terjedése 1720 és 1743 között.

Az ökörállomány számszerü gyarapodása hasonló ütemet mutat, mint az ökörtartó településeké, de 1753-ban itt már megvan a növénytermesztésben ismert hullámvölgy, ami azért érdekes, mert az ökörtartó településeknél ilyennel nem találkozunk. Szokás szerint a szalontai és a sárréti járások értékeinek zuhanása a megyei érték visszaesésének az oka is, s mivel ekkor a tartó települések száma nem csökkent, igy csak a tartási kedv eshetett vissza valamilyen ok miatt, avagy valamilyen betegség tizedelte meg az állatállományt. Ezek is valószinüsithető feltevések, de mi inkább azt kérdezzük, vajon a pestis pusztitása a munkáskezek között nem vezethetett - e inkább kényszervágásokhoz, nem ennek, illetve az eltagadásokkal együttes hatást kell-e itt látnunk? Az 1753-as visszaesés után az 1763-as összeirás mutatja csak, hogy a megye ökörtartása ismét elérte az 1743-as szintet. A járások között 1692 és 1720 adatai szerint a sárréti tartja a legtöbb ökröt, 1743-ban pedig a szalontai járás. Csak az 1753-as összeirás mutat hegyvidéki járást /belényesi/ legnagyobb ökörtartó területnek, mivel 1763-ban már az érmelléki járás innen leszoritja. A belényesi járás 1753-as elsőségében közrejátszott, hogy az érmelléki járás ekkor van kilábalóban egy nagyobb visszaesésből, mig a másik két sikvidéki járás éppen ekkor van a mélyponton. Mindenesetre érdekes tendencia rajzolódik ki, mivel a sárréti és a szalontai járásokban az 1743-as összeirás mutatja az ökörtartás tetőpontját, amelyet 1763-ban sem tudnak már elérni.A belényesi járásban az 1753. évi csucstartás után szintén visszaesés figyelhető meg, s csak az érmelléki és a váradi járásokban tartanak egészében több ökröt 1763-ban, de a váradi járásban a falvaknál, az érmelléki járásban pedig a mezővárosoknál itt is csökkenés mutatkozik.

Ugy tünik tehát, mintha az 1750/60-as évek megtorpanást hozna a járások többségében az ökörtartásban.[28] Ezt látszik bizonyitani az is, hogy a legjobb adottságu járások ökörállománya a század elején részesedett a legnagyobb %-ban a megyei összökörállományból, s ettől kezdve csökkent, mig a fejletlenebb, s rosszabb adottságu járások a század közepén /1753./ érik el a legnagyobb arányt. E szerint a sikvidéki járásokban már a század 20-as, 30-as éveiben lelassult az ökörállomány gyarapodása, s az 1763-as magasabb érték inkább a korábbi irreális szint természetes visszapótlása. Ezt bizonyitja az is, hogy mennyiségileg csak az érmelléki járás ökörtartása haladja meg az 1743-as csucsszintet, mig a sárréti és szalontai értékek ez alatt maradnak /itt az 1743-as év

a csucsszint, s ezt nem érik el/. Ha az ökörállomány részesedését nézzük a járások összes lábasjószág-állományából, akkor láthatjuk, hogy az érmelléki járásban végig a legmagasabb az arány, kb. 1/3 részt tesz ki. Mellette a szalontai járásban a legmagasabb az 1720. és az 1763. év összeirása szerint 21, ill. 27 %. Meglepő, hogy egyfelől a hegyvidéki járásokban milyen magas részesedéssel szerepel /több mint 20 %/ az ökörtartás, másfelől a sárréti járáson belül a viszonylagos alacsony részesedés./ Itt nem szabad megfeledkezni persze az összállatállomány abszolut magas számáról!/. Ha most az értékek dinamikáját vizsgáljuk feltünik, hogy az érmelléki és a szalontai járások szinte egymás forditott tükörképei, hiszen mig az érmelléki járásban az ökörállomány folyamatosan csökkenő százalékban részesedik az összállatállományból, addig a szalontai járás esetében folytonosan emelkedő értékeket láthatunk. Csökkenést mutat jobbára a sárréti járásban is az ökörtartás részesedése. 1743 után szintén enyhe hanyatlás figyelhető meg a belényesi és a váradi járásokban is, s mivel az összállomány abszolut számban növekszik ezekben a járásokban /még az érmelléki járásban is!/ feltételezhetjük, hogy más állatfajok tartása kezd előtérbe kerülni. Egyfajta szerkezeti átrendeződés kezdetének vagyunk tanui, - amely persze rendkivül hosszu folyamat lehet! - az állattartáson belül. Az egy ökörtartó településre eső állatszám nagyságában már vitathatatlan a sárréti és érmelléki települések kiemelkedő szerepe, hiszen a vizsgált 5 összeirásból háromnál a sárréti, kettőnél az érmelléki helységekre esett a legnagyobb számu ökör. Ha még ehhez azt is hozzávesszük, hogy a szalontai járás - 1692. és 1753. év kivételével - szintén magasabb értékeket produkál, mint a hegyvidéki járások települései, akkor elmondhatjuk, hogy az alföldi települések ökörellátottsága messze kedvezőbb, mint a hegyvidékieké.

Ha ezt egybevetjük az egy településre eső vetésterülettel, akkor ennek következményei nyilvánvalóakká is lesznek. Ha a fejlődési irányokra vetünk egy pillantást, akkor azt látjuk, hogy a mozgástendenciák megegyeznek az összállományból való részesedés tendenciájával, azaz a sárréti járásban már 1720-ban megtaláljuk a legnagyobb számot, a szalontaiban pedig 1743-ban, s 1763-ban már a belényesi járásban is csökkenés van. Dinamikus gyarapodás az 1743-as mélypont után csak az érmelléki járásban van. Mivel a korábbi kutatásokból tudjuk, hogy Biharban 4-6-8 ökör volt szükséges a föld megmüveléséhez,[29] s figyelembe vesszük az igásállatok előrehaladt koncentrációját, megállapithatjuk, hogy a váradi és belényesi járások, s bizonyos szakaszokban még a szalontai járás helységeiben sem elégséges a rendelkezésre álló ökörállomány a földmüveléshez.

A váradi járásban és a szalontai járásban is a két ökrös gazdák domináltak, s 1723-ban az érmelléki járásban is: a jobbágyok alig 30 %-át birtokolja.[30] Ebből szervesen következik, hogy a hegyvidéki járásokban szinte teljesen, de az alföldi járásokban is jelentős mértékben rákényszerülnek a jobbágygazdák, hogy földjüket "cimborában" müveljék meg, vagy ha egyáltalán nem rendelkeznek igaerővel, akkor más kiegészitő jövedelem után kellett nézniük.[31]

A *lótartás* lehet az az alternativ igaerő, amely megmagyarázhatja az ökörtartásban érzékelt megtorpanást. A lótartó települések számát tekintve a megszokott képet látjuk, azaz a belényesi és a váradi járások egyenletesen növekvő, nagy számu helységei adják a megyei értékek több mint 50 %-át. A megyei értékből az 1692. és 1720. országos összeirások mutatták a legjelentősebb értéket.Az érmelléki és a sárréti járások, s részesedésük ettől kezdve állandóan csökkent, bár az általános telitettségi szintet az 1743-as összeirástól közelitik meg.

Jó esetében is azt tapasztaljuk, hogy az alföldi járásokban kapcsolódnak be leggyorsabban a települések az állattartásába, s 1743-ra a megye mindhárom ilyen járásában meghaladja a lótartó települések aránya a 90 %-ot. Enyhe visszaesés 1753-ban most is kimutatható a szalontai és - érdekes módon - az érmelléki járásban.

A hegyvidéki járásokban csak 1753-ra éri el a lótartás a helységek több mint 90 %-át. E miatt ezekben folyamatos a lótartó helységek számának növekedése, s fokozatos visszaszorulásra kényszeritik a kevesebb településsel rendelkező sárréti és érmelléki járásokat a megyei részesedésben. A lovak legnagyobb számban minden évben a sárréti járásban találhatók, s az 1753-as összeirás értékét leszámitva, az érmelléki és a szalontai járásokban követik ezt az értéket.

A hegyvidéki járások - az egyenletes és folyamatos növekedés ellenére - csupán az 1753-as összeirásban érik el a sikvidéki járások szintjét, amikor ujra a szalontai és a sárréti járás értékeinek csökkenését láthatjuk. Ha a változás tendenciáját szemléljük, az ökörtartással ellentétben azt látjuk, hogy ha a szalontai és sárréti 1753-as visszaesést nem számitjuk, mind a belényesi, mind a váradi s még az érmelléki járásban egyenletes az értékek emelkedése. Ehhez hozzávéve, hogy - ellentétben megint az ökör esetében kimutatottakkal! - a sárréti járásban is 1763-ban találjuk a legnagyobb lószámot, s a szalontai járás is alig marad el az 1743-as csucsértéktől, akkor mondhatjuk talán, hogy a lótartás szerepe megyeszerte növekvő jelentőségü, s ebben az alföldi járások járnak az élen.

Amig a járások összállatállományából a váradi és a belényesi járás-

ban a ló aránya 7-8 %. ill. 5-6 % között ingadozik, addig az alföldi járásokban lendületesen növelte arányát, s még az 1753-as visszaesés idején is csak az érmelléki járásban esett vissza a többi állatfajhoz képest. A domináns sárréti és szalontai járásokban - ahol egyébként, mint láttuk, 1753-ban a legnagyobb visszaesések szemlélhetők, - a többi állatfajta rovására növelte sulyát a lótartás.

Az egy lótartó településre jutó lóállomány magasan kiemelkedik a sárréti /az utána következő járás értékét háromszorosan mulja felül!/, és a szalontai, majd később az érmelléki járásban. Az 1753-as sárréti és szalontai járásban tapasztalható visszaesést leszámitva teljesen egyenletes itt is a települések lótartásának bővülése. A visszaesés után a sárréti járás ismét csucsértéket ér el. Azt mondhatjuk, hogy a lóállomány növekedése jellemzi a XVIII. század középső harmadát, s első pillantásra ugy tünhet, hogy ennek dinamikus növekedése megoldhatja az igaerőben jelentkező hiányosságokat. Ezt azonban általánosan aligha jelenthetjük igy ki, hiszen egyfelől ezt csak az alföldi járásokra állithatnánk, ahol igazán jelentős lóállomány koncentrálódik, másfelő pedig azt is meg kell jegyeznünk, hogy a lóállományban is jelentős koncentráció ment ekkorra végbe, egyrészt bizonyos településekre vonatkozóan, másrészt egyes gazdák esetében. A helyzetet tovább bonyolitja, hogy sok esetben jelentős ökörszámmal rendelkező gazdák kezén találunk ugyancsak jelentős lóállományt.[32] A lovak tehát nem feltétlenül ott találhatók, ahol ökörből kevés van. Ugyanakkor a lovak jelenléte sem feltétlenül jelenti igában való alkalmazásukat pl. egy ökörrel is rendelkező gazda esetében, vagy éppen a földdel nem rendelkező zsellérnél, aki sokszor inkább fuvarozással kereste kenyerét. De a felesleggel rendelkező gazda is lóval fuvarozhatta terményeit, portékáit Debrecen, Várad, vagy valamelyik közelebbi mezőváros piacára.[33] A mezővárosok jelentős lóállománya szintén a nem mezőgazdasági igénybevételre enged következtetni. Az érmelléki járás esetében tapasztalható viszonylag kisebb gabona vetésterület és a jelentős kiterjedésü szőlőterületek feltételezik, hogy ebben a járásban sem szántásra alkalmazták elsősorban, vagy kizárólag a lovat. Mindezzel természetesen nem vonjuk kétségbe, hogy a ló szerepet játszott, méghozzá fokozódó mértékben a szántóföldi müvelésben is, főként a nagy gabonaföldekkel rendelkező járásokban.[34]

A haszonállatok többi fajtáit, mint a szarvasmarhát, sertést és juhot, valamint a kecskét táplálkozás és pénzszerzés, értékesitás céljából tartotta Bihar megye lakossága a XVIII. században. A *tehén* tartás elsősorban a tej és az abból nyerhető turó, tejföl, vaj, sajt miatt birt fontossággal. Az állatok eltartása itt is felveti a rét és legelő

fontosságát, hisz még a XIX. században is azt olvassuk a Sárrétről: .... a marha áprilisig, sőt néha egész éven át szénát nem lát, hanem olykor 5-6 éves buzaszalmával telel... Nyáron kevés legelőn koplal minden állat: no de ez az egész alföldön igy van.[35]

Nem minden település rendelkezett azonban elég legelővel és réttel, ráadásul ezek minősége sem mindig jó, illetve a gyakori áradások tönkretehetik. Ilyenkor sok helység pótolta hiányát legelők, kaszálók bérlésével, néha még idegen megyéből is.[36]

A tehenet tartó falvak száma a megyében minden összeirás adata szerint növekedett a XVIII. század első felében. Már az 1743-as felmérés azt mutatja, hogy a járások szinte minden településében találtak teheneket. /Az 1753-as és 1763-as összeirás ugyancsak 100 %-ot mutat./ A sárréti járás talán annyiban emelhető ki, hogy itt minden összeirás, minden akkor itt feltüntetett településében számoltak szarvasmarhát.

Dinamikus és egyenletes növekedést árul el a megyei tehénállomány is. Érdekes, hogy a tartott tehenek számában 1753. és 1763. összeirás szerint a hegyvidéki települések megelőzik az eddig vezető alföldi járásokat. Feltünő, hogy a szalontai járás 1753-as visszaesését leszámitva, minden járásban milyen egyenletesen növekedett a szarvasmarhaállomány. A sárréti és az érmelléki járásban ez az ütem azonban erősen lelassul; 1743 után a sárréti, majd 1753 után az érmelléki járásban is. Ennek okai között a zord teleket, a betegségből következő elhullást éppugy láthatjuk, mint azt, hogy ekkorra a rendelkezésre álló legelők, puszták és kaszálók a megnövekedett állatszám miatt kezdenek szükké válni az egyre több település számára.

Ugyancsak szembeötlő a mezővárosok állattartó kedve a sárréti és a váradi járásban.

A tehénállomány sulya a többi állatéhoz képest a századfordulói 10-20 %-ról a XVIII.század közepére - járásoktól függően - 20-30 %-ra gyarapodott. Ez a részesedés-növekedés a szalontai és a belényesi járás esetében az egész vizsgált időszakban töretlenül érvényesült. /A szalontai járás esetében ez azt jelenti, hogy az 1753-as visszaesés ezen a téren kisebb volt, mint más állatoknál, vagy éppen növénynél, s igy a tehén a számcsökkenés ellenére is növelni tudta részesedését az összállatállományból./ A másik három járás esetében a szarvasmarha részesedési-suly az 1753. évi összeirásban mutatja a legmagasabb értéket és 1763-ban kevéssel süllyed. Az egy településre eső tehénállomány a megyében szintén folyamatos gyarapodást mutat.

A járásokat vizsgálva azonban már csak - éppen a legnagyobb értéket mutató - sárréti járás esetében látunk töretlen növekedési vonalat. A hegyvidéki járásokban az 1743. évi összeírás, a szalontai járásban az 1753-as, az érmelléki esetében az 1763-as mutat csökkenést. Érdekes, hogy a sárréti járás ismét magasan kiemelkedik értékeivel /1753 és 1763 összeírása szerint kétszeresen előzi meg az utána következő járás tehénszámát/, s ugyanakkor a másik két sikvidéki járás előnye a hegyvidéki járások értékeihez képest leolvad.

A *sertés*tenyésztés elsősorban szintén a népesség élelmezésében játszott szerepet. Eltartásában ekkor még döntően a makkoltatás birt fontos szereppel s erdőben bővelkedett a megye váradi és belényesi járása, s még az érmelléki és szalontai járás egy része is. Az erdővel alig rendelkező Sárréten a mocsaras, vizenyős területek töltöttek be hasonló szerepet, itt kellett az állatnak táplálékát megkeresnie. Lévén a makkoltatás megyénkben földesuri előjog, azért ennek igénybevételéért a jobbágyoknak fizetnie kellett.[37] Kérdés, vajon ez az erdőinség, illetve a fizetési kötelezettség a század közepe felé nem inditotta-e meg a tengeri vagy a köles állattartásban való felhasználását a sikvidéki járásokban? Vajon az itt is tapasztalható kukoricatermelés fellendülése mögött nem ezt kell-e keresnünk?[38] Az 1692., 1720. és 1743. év összeírásaiban szemlélhető dinamikus növekedés a sertéstartó települések számában oda vezetett, hogy 1753-ra általános lett a sertéstartás.

A járások megközelitően egyszerre érték el a "telitettségi" szintet, talán a sikvidéki járások hamarabb közelitették azt meg: a sárréti járásban már az 1692-es összeírás szerint 95 %-os a tartási arány, 1720-ra pedig az érmelléki járás 96 %-os és a szalontai járás 90 %-os tartási aránnyal zárkózott fel. Utoljára a belényesi járásban vált általánossá a sertéstartás a településekben.

A megyében ez az egyetlen állatfaj, amelynek növekedési üteme nemcsak folyamatos, hanem lendületében a XVIII. század első felében nem mutatkozik még lanyhulás sem.

A járások között az 1720. és az 1743. évi összeírás szerint a szalontai tartotta a legtöbb sertést, de az 1753. és 1763. év már a belényesi járást mutatja ezen a helyen. A sertéstartásban minden járásban dinamikus a növekedés - a szalontai járás 1753-as visszaesését nem számitva -, s csak az érmelléki járásban nem éri el a többi járásban mérhető lendületet. Ezt azonban megmagyarázhatja, hogy ebben a megyében a sertésnek a jövedelemkiegészitésben kisebb szerepe lehetett. Érdekes megfigyelni, hogy a sikvidéki járások részesedése - a jobbára

jelentős számbeli növekedés ellenére -, hogyan szorult vissza a megyei összállattartományból a hegyvidéki járások robbanásszerű sertésgyarapodása miatt. A sertés részesedése a járások lábasjószágaiból egyenletesen nő a belényesi, a váradi és a sárréti járásokban, s 1743. után a szalontai járásban is. A sertés részesedése az 1753. évi összeírás adatai szerint is tovább bővül minden járásban, s az 1763. évben a szalontai és belényesi járásban felül haladja az 50 %-ot. A sárréti és az érmelléki járásokban az aránynövekedés jóval szerényebb ütemben halad, s hasonlókat tapasztalhatunk a váradi járásban is.

Az egy sertéstartó helységre jutó állatszám 1743-ban mutat megtorpanást, ezt követően azonban minden addigit meghaladó ütemben növekszik. Az állatállományból való viszonylag alacsony részesedés ellenére, a sárréti járás települései tartják a legtöbb sertést, megelőzve a szalontaikat. Érdekes, hogy ebből a nézőpontból az érmelléki járás szerepe sokkal jelentősebb, hiszen 1753-ban a sárréti járás mögött a második helyet foglalja el. A folyamatos növekedés ellenére a hegyvidéki településekre jóval kevesebb sertés jut, ami persze inkább azért tünik igy, mert a sikvidéki járásokban - mint az összehasonlitás alapjaiban, - gyors ütemben növekszik ez a szám. Kétségtelennek látszik, hogy különösen a sikvidékeken a sertés szerepe nőtt a lakosság hus- és zsirellátásában, egészében az élelmezésben.

A *juh* és a *kecske* meglehetősen igénytelen a legelő minősége szempontjából, tartani azonban a rosszabb legelőkön volt érdemes, mert körmével tönkretette a jobbakat is.[39] Szerepük mind az alföldi juhászatban, mind a magashegyi /havasi/ legelőkön jelentős volt s elsősorban a tej, turó, a hegyeken husa miatt tartották, s a század közepétől a gyapjuból készült ködmön a ruházkodásban is szerepet kapott. A hegyvidéki, s egyes alföldi pásztorok számára az eladásukból származó bevétel sem volt közömbös.[40] Adataink csak a problematikus 1692., 1720, és 1743. évi összeirásaiból állnak rendelkezésre, de ezt sem haszontalan megvizsgálnunk. A legtöbb településben a belényesi, a váradi és a szalontai járásban tartottak juhot, szerepe, jelentősége ezekben volt fontosabb. A juh és kecsketartó települések száma mindenütt nőtt, de legdinamikusabban a váradi járásban. Az összeirt települések közül a szalontai járásban volt legmagasabb a juhot-kecskét tartók aránya, s az Érmelléken a legalacsonyabb. Meglepő, hogy tartása, elterjedése a belényesi járásban nem tart lépést a helységek gyarapodásának ütemével, s a sárréti járásban is elterjedtebb, mint a két hegyvidékiben, bár tartása itt is visszaszorulóban van. A legnagyobb számban is a sárréti járásban irták össze, ami azért nem meglepő, mivel a juhtartás nagy kiterjedésü legelőt igényel, ami itt állt rendelkezésre.

A Sárréten, az Érmelléken és a belényesi járásban is csökken azonban a tartott állatok száma 1743-ban, s a szalontai járásban is megállt a növekedés. Mindez összefügghet a sertéstartás és a tehéntartás növekedésével, amely a szabad legelőterületet itt összeszoritotta, egyben a juh-kecske szerepét a táplálkozásban csökkentette. Még egyértelmübb a kép, ha azt a visszaszorulási tendenciát nézzük, amit a juh a járások összállatállományából mutat - legnagyobb mértékben éppen a sárréti járásban /-50 %!/. Az egy településre eső állomány juhból ugyanakkor éppen ellenkezőleg, dinamikus növekedést jelez a Sárréten, ami arra vall, hogy jelentős méretü területi koncentráció folyik, azaz a települések közül csak az tart nagyobb számban juhot, amelynek kedvezőek erre a lehetőségei, több járásban ingadozás és hanyatlás figyelhető meg, a legkisebb értékekkel pedig éppen a belényesi járás településeinél találkozunk.

A méhészet szintén jelentős számu településben található s megyei szinten minden vizsgált összeirás terjedését mutatja /1753-tól már több mint felében a megye településeinek. Az 1692. és az 1720. év összeirásai szerint még a sárréti ill. az érmelléki járások falvaiban van a legtöbb méhésztelepülés, de ettől kezdve a belényesi és váradi járások falvaiban gyorsan terjedt. Meglepő azonban, hogy csak a váradi járásban terjedt egyenletesen a méhtartás. A járások településein a legnagyobb előfordulást az érmelléki járásban találjuk, de a többi járásban is meghaladja a méhtartó települések aránya az 50 %-ot. A legalacsonyabb elterjedtséget a belényesi járásban mutatja, s itt csak 1753-ra éri el a települések felét. Érdekes, hogy az 1743-as összeirás az érmelléki, sárréti és váradi járásokban a méhtartásban való részvétel visszaszorulását jelzi, s mintha ezekben a járásokban az 50-es, 60-as években stabilizálódna a méhtartásban résztvevő települések aránya. A kaptárak száma a megyében 1720-ig jelentősen nőtt, de aztán visszaesett, s az 1753-as összeirásban mélypontot ért el. Az öt összeirásból három az érmelléki, egy a sárréti és egy a szalontai járásban találta a legtöbb kaptárt, ami az alföldi méhészkedés előnyét mutatja. Ugyanakkor egyedül a belényesi járásban bizonyult egyenletesnek a kaptárak gyarapodása, mig a sárréti járásban 1743 és 1763., az érmelléki járásban 1743., és 1753., a szalontai járásban pedig az 1753. év összeirása mutat jelentős csökkenést. Az egy helységre eső kaptárak száma a sárréti járásban mutatja a legnagyobb koncentrációt, s a belényesi és váradi járásban a legalacsonyabbat. Jól kivehető, hogy a méhtartó településeken a század elejéhez képest inkább csökkent a tartási kedv, hiszen az egész megyében jelentősen csökken a tartó-településekre eső

kaptárszám. Ebben jelentős szerepet játszhatott, hogy az időjárás viszonyainak különösen kitett vállalkozásról van szó, mivel egy-egy korai vagy késői hideghullám nemcsak a virágoktól, de sokszor méheitől is megfoszthatta a méhészt.

Összegezve az állattartás helyzetét ugy látszik, hogy a megye állatállománya dinamikusan növekedett a XVIII. század elején összességében és fajtánként /juh, kecske és méh kivételével/ külön is, de a népesség alakulásához képest ez nem minden állatfajból, és nem minden területen és időben lehetett elégséges a munkafeltételek és életszinvonal általános javulásához. Ökör, tehén, sertés már az 1720-as összeirásban, a ló 1743-ban figyelhető meg a járások minden településén összeirva. Juh, kecske 50 %, méh 60-70 % körüli részvétellel szerepel a század közepén a járások településein. A járásokat vizsgálva kitünik, hogy az alföldi járásokban minden állatfajtánál magasabb az egy tartó településre eső állatszám, mint a hegyvidéki járásokban. *E szerint a belényesi és a váradi járások az állattartásban sem tudták helyzetüket jelentősen javitani. A növénykulturában tapasztalható különbséget nem sikerült csökkenteni.* Az is egyértelmü, hogy a hegyvidéki járásokban nem indult meg a lótartás előretörése az ökörtartás rovására, s igy itt az ökör maradt a jellemző igavonó. Jelentősen csökken ezekben a területeken a korábban oly jelentős juhtartás, s előretört a század közepére a tehéntartás, illetve a sertéstenyésztés. Az egy településre eső legnagyobb számu lábasjószág a sertés lett ezekben a járásokban. Az egy településre eső alacsony ökör és lószám pedig nehézzé tette a megfelelő igaerő kiállitását is. Az alföldi járások növénytermesztésben tapasztalt fölénye megerősödni látszik. Ha az állattartó települések számában nem is, és az abszolut állatszámban sem mindig és mindegyik járás tudja felülmulni a hegyvidéki járásokat, de feltünik, hogy amig a hegyvidéki járások állatállományának 20-30-%-át tették ki az igára alkalmazható állatok /ökör, ló/, addig az alföldi járásokban 35-45 %-át. Ez az állatállomány kedvezőbb összetételére utal és a földmüveléshez rendelkezésre álló nagyobb állati erőforrásra. Az alföldi járások azonban nemcsak jelentősebb állati energiát tudnak a földmüvelésre forditani, hanem - az egyéb haszonállatok alacsonyabb részesedése ellenére - az összállatállományból településeik nagyobb számban koncentrálták a tehenet, sertést és juhot is. Területileg nézve az alföldi járások - különösen a sárréti és az érmelléki - települései nagyobb vetésterületet tartottak fenn fajtánként. Vetésszerkezetük összetettebb, változatosabb volt, a müveléshez jóval nagyobb igavonóerő állt rendelkezésükre és mind az eladható növényekből, mind a haszonállatokból többet tartottak a hegyvidéki településeknél.

A növénytermesztés és állattartás területi sulypontjai a megyében[41]

Vegyük szemügyre előbb a legfontosabb és legkevésbé jelentős buzatermesztő települések elhelyezkedését a térképen! /5.-6. sz.térkép!/ 1720-ban, 1743-ban, 1753-ban és 1763-ban kiszámoltuk az egy településre eső átlagos buzavetésterületet s e körül ± 25 %-os sávot jelöltünk ki:

1720:	73	-	125 köblös
1743:	113	-	188 "
1753:	107	-	177 "
1763:	188	-	197 "

A sávba eső településeket, mint átlagos ellátottságuakat az adott terményből, kizárjuk további vizsgálódásunkból. Figyelmünket az átlagsáv alatti és feletti kategóriába tartozó helységek elhelyezkedésére irányitjuk. Az 1720-as összeirásba 23 település található a sáv felső határa fölött, s rajtuk kivül 2 mezőváros /Belényes 707 köblös, Szalonta 1613 köblös/, mig a sáv alsó határa alá 104 falu került és ugyancsak 2 mezőváros /Derecske 21, és Vaskóh 50 köblös/. A legnagyobb vetésterülettel rendelkező települések a következők: Szalonta /1613/ és Diószeg /612/, illetve Madarász /683/, Berettyóujfalu /522/ és Harsány /534 köböl/. Jól kivehető, hogy az átlagsáv feletti települések közül 15 /több mint fele/ esik a Sebes-Körös és Fekete-Körös között elterülő síkságra, s meglepő módon még a Fekete-Körös felső folyása mentén is számottevő csoport különithető el/Buntyesd, Köszvényes, Fenes, Tárkány és Belényes mezőváros/, miközben a Sárréten és az Érmelléken alig találunk hasonlót. Az átlagsáv alatti buzavetésterülettel rendelkező térség ránézéssel is jól elválasztható, egyfelől a Petrosz Körös - Fekete-Körös közötti hegyvidék településeire /mintegy 48 település sürüsödik itt/, másfelől a Berettyó-felső folyása körüli hegyvidék /Bisztra-patak völgye/ településeire, - mintegy 16 falu tartozik ide. Ez a két térség az átlag alatti kategóriába sorolt településeknek ugyancsak több, mint felét tartalmazza.

Az 1743-as összeirás már jóval több települést tüntet fel mind a két kategóriában. Jelentős változás, hogy ekkorra az 1720-ban elkülönithető sulyponti térségek és az átlag alatti "depressziók" egységes tömbbé olvadnak össze, s közöttük a hegység-síkság találkozása ad egy éles ÉK-DNy-i irányu választóvonalat. Érdekes, hogy ezt az éles tájhatárt a folyóvölgyek sem tudják felszabdalni, a hegyek közötti szaka-

szokon elvétve találunk az átlagsáv felső értékei fölötti buzaterületen gazdálkodó települést. Jelentős változásokat szemlélhetünk az átlag feletti kategóriában, hiszen a Fekete-Körös mellől eltünnek az ide tartozó települések /kivétel Belényes mezőváros 190 köblös, és Oláhszentmiklós 403 köblös/, ugyanakkor "életre kél" a Kis- és Nagy-Sárrét, az Érmellék és a Kálló folyó tájéka, s továbbra is jelentős maradt a Sebes-Körös, Fekete-Körös közötti síkság /Jakó Zsigmond névhasználata szerint a Kis-és Nagykeresér/. Mintegy 84 falu és 7 mezőváros tartozik 1743-ban az átlag feletti értékekkel rendelkező csoportba. A csoportba tartozó települések persze a legkülönbözőbb értékekkel rendelkeznek a valóságban, hiszen Báránd /1011 köblös/, Berekböszörmény /1091/, Berettyóujfalu /1423/, Konyár /1303/ a Sárrétről, Szentmiklós /1695/ Mezőgyán /1153/ Oláhszentmiklós /1695/ Cséffa /4081/ pedig a Sebes-Körröstől délre eső síkságról olyan települések, amelyeken több mint 1000 köblös buza-vetésterületet irtak össze. Ezt az Érmelléken csak Diószeg /1312 köblös/ mezőváros tudta felmutatni, s a Rézhegység nyugati lábánál fekvő mezővárosok közül is csak Bihar /1044 köblös/. Ez utál arra, hogy ez az övezet sem homogén térség, hanem a Berettyó - Sebes-Körös - Középnyir területe ebből is kiemelkedik.

Az átlagsáv alatti kategóriába 279 falu és 1 mezőváros /Vaskóh 20 köböl/ tartozott. Ezek a települések elsősorban a Berettyótól a megye déli határáig huzódó térségben találhatók összefüggő sávban. A Rézhegység, a Királyerdő, a Bihar hegység és a Béli heység lábainál, elsősorban már az erdővidék területén huzódnak meg, jelentős részben a Sebes-Körös, a Fekete-Körös és a Berettyó völgyében, illetve az ezekbe torkolló patakok völgyében, amelyek mélyen "feltárták" a már fent emlitett hegységeket. Az alföldön csak szórványszerüen találunk ebbe a kategóriába tartozó településeket, ezek azonban néhány kivételtől eltekintve, amelyek értékei megközelitik a felállitott sáv alsó határát /pl. Sarkad-Keresztur 83 köblös, Feketebátor 70, Baj 78, Attyás 81, Ártánd 106, Dancsháza 94, stb./ a többség hasonló értékekkel rendelkezik, mint a hegyvidék falvainak felső határértékei, noha ezek jelentősen elmaradnak a sáv alsó határértékétől. Igy végül is, bár azonos kategóriába soroltuk őket, jelentősebb buzaföldjeik voltak, mint a hegyvidékieknek. Az 1753-as összeirásnál mutatkozó megtorpanás, lassuló fejlődés is kimutatható, hiszen az átlagsáv feletti kategóriába most 87 falu és 9 mezőváros tartozik. Egyfelől feltünik mennyire meggyérülnek az 1000 köböl feletti vetésterülettel rendelkező települések /Udvari /1060 köblös/, Berettyóujfalu /1162/, Konyár /1707/, Pocsaj /1268/, illetve Derecske /2061/ Kaba /1343/ mezővárosok a Sárréten, mig az Ér-

melléken csak Diószeg /1176/ mezőváros emlithető. Csak a Sárréten nincs visszaesés, mig a Sebes-Köröstől délre összeirt nagy buzatermesztő helységek mind csökkentették vetésterületüket. Másfelől nemcsak a termelőterületek csökkentek, hanem több település lesüllyedt az átlag feletti sávból az átlag alattiba,pl. Árpád, Kötegyán, Okány, Gyanta a Kölesér térségében, a Sebes-Körös mentéről Körösszeg, Tarján stb. Szinte érintetlennek találjuk azonban a Berettyó alsó folyása és az Ér folyó partján elhelyezkedő jelentős vetésterületü településláncot, s csak Váncsod és Sáránd esett ki ebben a térségben, mig helyükre uj települések is felkerültek pl. Selind, Érsemjén, Értarcsa, Ottomány. Ugy tünik tehát, mintha az átlag feletti értékekkel rendelkező települések déli határa észak felé huzódott volna vissza /gondoljunk az itt "kicsuszott" településekre/ és ugyanakkor az Érmelléken javult jelentősen a települések buzatermelése, hiszen itt tünik fel az uj, "feljutott" települések döntő része. Ezzel szinte ellentétes képet kapunk, ha az átlagsáv alatti értékekkel biró települések vonalának hullámzását vesszük szemügyre! A Berettyó és mellékfolyói mellől alaposan megritkultak a vizsgált települések, csakugy mint a Sebes-Körös déli vonalán - kivéve a Báródságot -, pl. elkerült ebből a kategóriából Csokaj, Micske, Szentjób, Kécz, Monospetri stb., illetve Vásárhely, Bogdánszovárhegy, Alpár, Borzik, Kisjenő, Kabaláspatak stb. Ugyanakkor, ahogy fentebb már láttuk, több település került be a Fekete-Körös alsó folyása táján, s különösen hangsulyozottá vált a Béli-hegyek, a Királyerdő hegyeinek és Bihar lejtőinek településtömbje, mint a megyének ekkor is legkevesebb buzaterülettel rendelkező vidéke.

Az 1763. év összeirása szerint 86 falut és 7 mezővárost sorolhatunk a jelentősen megemelkedett átlagsáv felső értéke fölé. Ugy tünik, mintha számban stabilizálódott volna a kiemelkedő buzaterülettel biró települések száma, s inkább a korábban nem kiugróan jelentős települések növelték vetésterületüket. A több mint 1000 köblös buzaföldde rendelkező települések között is bukkanunk uj nevekre: például Berekböszörmény /1354 köblös/, Nagyléta /1076/ és Kismarja /1167/. Ugy tünik, mintha az 1753-ban tapasztalt folyamat megfordult volna, s most uj településekkel az átlagsáv felső értéke feletti buzavetéssel a Sebes-Körös és a Kölesér közötti lapályon találkozunk pl.: Madarász, Harsány, Bikács, Székelytelek stb., ugyancsak növekedett ezen települések száma a Berettyó és a Sebes-Körös mentén is. Ezzel párhuzamosan viszont a Sárrétről, illetve az Érmellékről "eltünt" Konyár, Bagos és Selind. Alapvetően azt tapasztaljuk tehát, hogy a buzatermeléssel kiemelkedően nagy területen foglalkozó települések szinte kivétel nélkül az alföldi

területeken helyezkednek el, s a folyók ezt csak annyiban módositják, hogy azok alföldi vagy lankásabb, dombosabb területein kissé sürübben találjuk csoportjukat, ugyanakkor a hegyek között a folyók "feltáró jellege" nem érvényesül igazán, mivel ide még ezek mentén sem nyomult be jelentősen a buzatermelés.

1763-ban az átlagsáv alatti falvak elhelyezkedése annyiban változik, hogy a Fekete-Körös és Bél vidéke mellett ismét erősödik a Sebes-Körös "depressziós" jellege a buzatermelésben, miközben pedig a Sárréten és az Érmelléken - a kiegyenlitődésnek megfelelően - több település felsőbb kategóriába lépett elő,pl. Vekerd, Körösszeg, Tarján, Ártánd, Váradolaszi, Acsád, Éradony stb., amit az ujonnan "lesüllyedő" Keresztur, Szerep, Sáránd és Bagos is csak részben semlegesitett. Az alföldi sik területek értékét a mocsaras, vizenyős térségek, iszapos öntéstalajok, árvizes területek olykor tőzeges, kotus térségükkel sem rontották le, hiszen az árvizmentes területek már ekkor is, trágyázás nélkül is hálás termőtalajokkal rendelkeztek /pl. csernozjom, homoktalajok/. Ezzel az adottsággal nem versenyezhettek a hegységek köves folyóvölgyei, vagy termőképességéből gyorsan veszitő irásföldjei sem.

A kukorica esetében a sávhatárok a következők:

1720:	52	-	86	köblös
1743:	62	-	103	"
1753:	109	-	181	"
1763:	99	-	165	"

Az 1720-as összeirás 86 köblös feletti kukorica földdel tüntet fel 49 falut és 2 mezővárost /Belényes és Szalonta/. A legnagyobb vetésterülettel rendelkező települések ekkor: Belényes /471 köblös/, Várad /265/, Székelyhid /112/, illetve Gyanta /306/, Cséffa /313/, Jánosda /471/, Tárkány /239/. Akárcsak a buza esetében most is két sulypont mutatható ki: Belényes vidéke és a Sebes-Körös - Fekete-Körös közötti sikság. Az 52 köbölnél kisebb vetésterületü települések a főbb folyók és az ezekbe ömlő patakok mentén mindenütt fellelhetők, jelentősebb sürüségben a Fekete-Körös felső folyásánál, a Topa és Hollódi patakok mentén, a Sebes-Körös mentén és Várad környékén.

Az 1743. évi összeirás 97 falut talál a 103 köböl fölötti kukorica vetésterület kategóriájában és 11 mezővárost. A legnagyobb vetésterületek Nagylétán /874 köblös/, Oláhszentmiklóson /480/, Cséffán /434/, Piskolton /463/ Konyáron /466/ voltak. A földrajzi megoszlás mutatja,

hogy a Belényes környéki kiemelkedő körzet eltünt /Budurásza, Kerpesd, Kisbelényes, Rossia, Henkeres stb. szerepe csökkent és az átlagsáv alatti ketegóriába kerültek/, döntővé növekedett a Sebes-Körös - Fekete-Körös közötti terület, s a korábban ebből a kategóriából kieső Sárréten, Érmelléken, a Kálló folyó mentén most számos települést találunk jelentős kukorica vetésterülettel. A buza hasonló adataival egybevetve feltünik, hogy a kukorica jelentős vetésterületekkel rendelkezik - bár szórványosan - a Sebes-Körös felső folyásánál, a Bisztra-patak településeinél is, ahol ilyet a buzánál alig találunk. Az átlagsáv alatti kategóriába tartozó települések; 234 falu a Bihar hegység, Királyerdő hegyeinek nyugati lejtőin a Fekete-Körös, Gyepes, Topa, Hollódi patakok és Bél környékén találhatók zömmel, illetve a Sebes-Körös és a Berettyó déli, azaz a hegyekhez kapcsolódó oldalán. A Berettyótól északra és a hegyek vonalától nyugatra alig találunk 62 köbölnél kisebb vetésterületü települést, igy itt is felvázolható az ÉK-DNy irányu választóvonal a legkisebb és legjelentősebb kukorica-vetésterülettel rendelkező területek között. 1753-ban 96 falu és 6 mezőváros rendelkezett 181 köbölnél nagyobb kukorica-vetésterülettel s ez visszaesést jelent az 1743-as szinthez képest. A mezővárosok közül visszaesett az átlagsáv feletti értékből: Margita, Várad, Bihar, Szalonta és Kismarja. A legnagyobb vetésterületü települések ekkor: Kisjenő /954 köblös/, Nagyléta /750/, Tatáros /734/, Bogdánszóvárhegy /726/, Konyár /610/, Pocsaj /506/, Csehi /548/ voltak, valamint Kaba /531/ és Diószeg /624/. 1753-ra területileg a sáv fölötti települések teljes átrendeződést mutatnak, mind a korábbi megoszláshoz, mind a buzatermelő településekhez képest. A megye legjelentősebb kukoricatermelő központja az 50-es években a Sebes-Körös völgye, a Bárodság és a Berettyó - Sebes-Körös közötti Rézhegység nyugati lábánál huzódó települések láncolata lett. Valójában mintha felcserélődött volna az eddig tapasztalt rendszer, mert a megye alföldi területein, a Berettyó vidékén, a Bisztra patak és a Fekete-Körös völgyében vannak a kukoricát legkevésbé termesztő települések. Csupán az Ér folyótól északra, Bagamér, Álmosd, Érsemjén, Vasand, Mihályfalva, Piskolt emelkedik ki, mint az átlagnál jelentősebb kukoricatermesztő terület. Az 1763-as összeirás szerint 99 falu és 7 mezőváros számitható a 165 köblös felső határsávot felülmuló kukoricavetésterülettel rendelkező helységek közé. Csökkent a legnagyobb vetésterületek kiterjedése a vető településeknél pl. Pocsaj /701 köblös/, Nagyléta /625/, Széplak /469/, Konyár /439/, Oláhszentmiklós /420/, Kisjenő /402/ esetében. A korábbi Sebes-Körös körül kialakult kukoricatermesztő sulyponti terület ekkorra felbomlott és az átlag feletti értékekkel

rendelkező települések szinte egyenletesen oszlanak el a megyében. Uj vonás a Fekete-Körös völgyében való számgyarapodás pl. Budurásza, Fenes, Kisbelényes, Olcsa, Nyimvesd, Rossia stb. és az un. Középnyir, ill. az Ér folyó mentének kiemelkedése, pl. Derecske, Sáránd, Bagos, Kaba, Konyár, Nagyléta, Vértes stb. településvonal. Megfigyelhető, hogy bár most a Fekete-Körös és a Bárodság is rendelkezik az átlagot meghaladó vetésterületü településekkel, mégis ezek között nem találunk kiemelkedőt, sőt ezek vetésterülete ebben a kategóriában a legalacsonyabbak között van, pl. Mézes /180 köblös/, Henkeres /166/, Drágcséke /170/, Beznye /222/ stb. A 99 köblös alsó határ alatti kukoricaterülettel rendelkező települések több kisebb "depressziót" alkotnak pl. a Fekete-Körös felső folyása, a Petrosz-Körös vidéke, Bél és környéke, a Gyepes és a Topa völgye, a Királyerdő hegyeinek lábánál, s meglepő módon a Berettyó alsó szakaszán, a megye nyugati határánál. Csökkent az átlag alatti települések száma a korábbi összeiráshoz képest a Fekete-Körös alsó szakaszán pl. Feketetót, Feketegyörös, Tenke, Tamáshida egyenesen az átlagfeletti sávba került át, de a megyei átlagszintet elérte Árpád, Okány, Csökmő, stb. is.

Végül a kukoricatermelés kiemelkedő és alacsony értékü területei korántsem válnak szét olyan élesen, mint a buza vetésterületének esetében, s különösen az 1753-as összeirás mutat "forditott" képet. Bár kétségtelenül az egész megyében elterjedt növényről van szó, mégis ugy tünik, hogy a század második felében az alföldi részeken a buza foglalta el a legjobb földeket és néhány településen csökkent a kukoricával bevetett terület. Mig a buza esetében az összeirások szinte mindig az átlagsáv feletti kategóriába sorolják az egész alföldi területet s jelentős szerepet kapnak a folyóvölgyek: *a Sebes-Körös alsó folyása, a Berettyó és az Ér folyó partmenti települései, addig a kukorica tartósan kiemelkedő termesztőterületének talán csak az Ér folyótól északra eső területek települései tekinthetők, illetve a Rézhegység és az alföldi területek tájhatárán meghuzódó falvak és mezővárosok, bár itt ezt az 1720. és az 1763. év összeirásai nem arősitik meg.* Jelentős sulypont lehetne a Sebes-Körös - Fekete-Körös közötti sikság, de itt az 1753-as összeirás mutat sulyos visszaesést. Itt nem emelhetők ki a folyóvölgyek sem, mint a termelés "erőtengelyei". Amig a legalacsonyabb buzavetésterülettel rendelkező területeknek tartósan a hegyvidéki térségek mutatkoztak, addig a kukorica vonatkozásában - bár csökkenő mértékben - a Fekete-Körös forrásvidéke, Bél környéke és a Rézhegység északi lejtői mellett a Sebes-Körös és a Berettyó alsó szakaszának mocsarasabb térségei is, ahol a száraz "hátak" szántóföldjeit feltehetően fokozottan kellett a növekvő népesség eltartása végett

más növények számára fenntartani,pl. Bajom, Nagyrábé, Torda, Vekerd, Zsáka, illetve Ugra, Harsány, Okány stb. települések esetében. Ezek a települések már a mocsaras területek peremén, illetve a mocsárból kiemelkedő száraz szigeteken települtek meg, hiszen a Nagysárrétről tudjuk: "Sok szárazabb és ármentes szigete van. Ilyen ármentes háton fekszik Báránd, Udvari, Szerep, Bajom, Rébé, a K-i oldalon..." A Kissárrét esetében pedig, hogy "...az északi szélén lévő apróbb, szárazabb vagy ármentes szigetektől eltekintve megszakitás nélkül mocsárterület. "A Sebes és Fekete-Körös közötti területen..." az Ugra - Geszt - Sarkad vonal jelzi az összefüggő ártér keleti határát. Innen keletre csak holtvizek és kisebb ártérfoltok találhatók. Magának a Fekete-Körösnek már Barakony, Csermös és Somoskeszi határában széles, de csak árvizkor vizenyős ártere kezdődik, amely Ant táján éri el a Sárréteket."[42] Itt tehát nemcsak a szárazabb térségek korlátozott volta lehetett akadály, hanem a viz visszatérőn pusztitotta a termést s igy bizonyos településeken ezek a hátrányos körülmények halmozódhattak s nagyságrendekkel okozhattak eltérést időről-időre a bevetett területben.[43] /Az 1743. és az 1753. évi összeirások adatai alapján éppen az alföldi területeken ajánlatos a járvány okozta pusztitást figyelembe venni a termelőerők terén. Ez nemcsak a férfi népességben, hanem - áttételesen - az állatállomány létszámában is megmutatkozott, s ez pedig döntően befolyásolta a vetésterületet./

A *zab* adataink szerint a megye harmadik legelterjedtebben termelt növénye volt a XVIII. század első felében. Itt a következő átlagsávokat vettük fel:

1720:	19	-	32 köblös
1743:	28	-	44 "
1753:	15	-	25 "
1763:	19	-	32 "

1720-as összeirás szerint 34 falu és 1 mezőváros esett az átlagsáv fölötti zab vetésterülettel rendelkező települések csoportjába. Jelentős /77 köblös/ ebben a viszonylatban Várad vetésterülete is. Két sulyponti terület dominál ezen települések elhelyezkedésében: az egyik a Fekete-Körös forrásvidéke /10 településsel/, a másik az Ér folyótól a megyehatárig terjedő rész /16 település/. A 100 köblös vetésterületet ekkor még csak néhány település mulja felül, mint Berekböszörmény /123 köblös/, Nagyléta /148/ és Geszt /177/. A sáv alsó határa alá kerülő vetésterületü települések nem mutatnak lényegi elkülönülést, igy ebben az esetben a természeti tényezőknek - pl. a talajadottságnak -, aligha tulajdonithatunk szerepet. Ami mégis uj terület, az az Ér és a Berettyó

Felső folyása körüli települések csoportja által alkotott körzet. Ugy tünik, hogy a Berettyó és a Sebes-Körös felső folyását az alacsony vetésterületü települések, mig az alsó folyást /nem olyan egyértelmüen, mint az előbbit/ a magasabb vetésterületüek jelzik. Meglepő, hogy 1720-ban az alacsony zab-vetésterületü települések között találjuk Derecskét /14 köblös/, Kabát /14/, Margitát /10/, Székelyhidat /6/ és Diószeget /17/. Az 1743. év összeirása szerint 65 falu esik a 44 köblösnél nagyobb vetésterületü települések kategóriájába és 6 mezőváros, /itt találjuk ezeken kivül Váradot is/. Kiemelkedően magas vetésterületük van Bihar /558 köblös/, Szalonta /663/ mezővárosoknak és Cséffa /484/, Geszt /395/, Szentmiklós /309/, Nagyléta /347/, Konyár /445/ és Komádi /360/ falvaknak. Ezek a települések kivétel nélkül az alföldi megyerészből valók, és ha a térképre tekintünk, látjuk, hogy szinte az 1743-as buzatermesztő települések területi megoszlása ismétlődik ujra. A Fekete-Körös völgyében 1720-ban észlelt jelentős körzet ekkorra felbomlott, de hangsulyozottan előretört a Sárrét, az Érmellék, a Középnyir /Ér-Berettyó vonaltól északra a megyehatárig terjedő rész/, valamint a Sebes-Körös - Fekete-Körös közötti sikvidék zabtermesztése. Csak azok a települések szorultak az alacsonyabb kategóriába, amelyek kedvezőtlenebb termesztési adottságokkal rendelkeztek /pl. mocsaras, vizenyős határ/, ilyenek Szerep, Udvari, Dancsháza, Darvas, Vekerd, Zsáka, Okány stb., azaz a Berettyó és a Sebes-Körös mocsárvilágának szigetfalvai. A hegyvidéki területek a zabtermesztés szempontjából hasonló mostoha körülményeket biztositanak, mint a vizenyők az alföldi területen. A hegyvidéki települések szinte kivétel nélkül a 28 köblös alatti vetésterületü kategóriába esnek és a Berettyótól délre a Fekete-Körös forrásvidékéig összefüggő sávot alkotnak. Az adottságok kedvezőtlen voltára jellemző, hogy a folyók hegyi szakasza sem jelent kivételt, csupán az Alföldre érve változik meg a szerepük. Az 1753-as összeirás jelentős visszaesést mutat, már az átlagsáv értékeinél is. A megye zabtermesztő településeinek száma inkább stagnálásra utal, igy érdekes, hogy az átlagsáv felső értékénél jóval több településen irtak össze zabot, mintegy 75 faluban és 7 mezővárosban. A legnagyobb vetésterülettel Bihar /155 köblös/, Kismarja /214/, Diószeg /102/ rendelkezett a mezővárosok közül, mig a falvakból mindössze Komádi /340 köblös/, Konyár /244/, Bagamér /237/, Nagyléta /178/ Berekböszörmény /139/ és Báránd /104/ vetésterülete haladta meg a 100 köblöst. Ezek a viszonylag alacsony értékek egybeesnek a megyei vetésterületben tapasztalható érzékeny csökkenéssel, igy az átlagsáv feletti értékkategóriába tartozó települések jobb helyzete meglehetősen viszonylagos. Az elhelyezkedést tekintve igy válik érthetővé, mi-

ért találunk ismét kiemelt körzetet a Fekete-Körös forrásvidékén olyan településekből, amelyek az 1743-as felmérésnél még az alsó kategóriába tartoztak pl. Belényes - Szelistye, Szód, Rieny, Segest, Gyigyisen-Vojen stb. Ezzel párhuzamosan erősen megritkult a Sebes-Körös és a Fekete-Körös közötti térség kiemelkedő zabtermesztő településeinek száma /a tényleges vetésterület visszaesésével párhuzamosan/. Ha az átlagsáv /15 köblös/ alatti vetésterülettel rendelkező településeket tekintjük, egyfelől a Belényes körzetében 1743-ban tapasztalt depresszió megszünését érzékeljük, másfelől a Sebes-Körös völgyében, a Réz hegységben, illetve a Berettyó és a Sebes-Körös mocsaras szakaszain tapasztaljuk az alacsony vetésterületü helységek megritkulását. Az 1763-as összeirás megyei szinten a zabtermesztő települések számának csökkenését mutatja s ennek megfelel az átlagsáv felső értéke /32 köblös/ fölötti vetésterülettel rendelkező települések számának fogyatkozása /61 falu és 6 mezőváros/ is.

A legjelentősebb vetésterületü települések között már tizennyolc 100 köblös feletti vetésterületü települést számoltunk, közülük Kismarja /356 köblös/, Bihar /138/, Szalonta /155/, Diószeg /109/, illetve Konyár /137/, Komádi /257/, Hajdubagos /225/ stb. emelhető ki. Az átlag feletti sávba tartozó települések számának csökkenése, részben a felső sávhatár kitolódásának, részben a zabtermelés koncentrálódásának a következménye. Területi megoszlást tekintve - a fenti okok miatt -, a Belényes körzetében 1753-ban talált sulypont ismét megszünőben van. "Kicsuszott" ebből a kategóriából Bajom, Torda, Báránd, Zsáka, Furta a Sárréten, ellenben erősödött településszámban is az Érmellék északi területe, illetve a középkorban Középnyirnek nevezett terület, hiszen Vértes, Tépe, Sáránd és Kokad is felzárkózott a legjelentősebb zabtermelő helységek közé. A 19 köbölnél kevesebb zabfölddel rendelkező települések hálózata nem változott jelentősen az 1753-as képhez viszonyitva, talán a Gyepes-patak falvainak sikerült kikerülni a legmélyebb szintről, miközben a Rézalján elhelyezkedő települések zabtermelése csökkent, akárcsak a Fekete-Körös és Bél környék helységei esetében.

Összegezve feltünik, hogy a zabtermesztésnél a sulypont éppugy az alföldi területre esik, mint a buza esetében, s ezt a K-Ny-i megoszlást csupán a Fekete-Körös völgyének számottevő zabtermesztő góca bontja meg. A zab a legigénytelenebb kulturnövény, kedvezőtlen körülmények között is kielégitő termést hoz. Időszakos vizállásu területen, tőzeges, kotus talajon, mély fekvésü, lefolyástalan réti és öntéstalajon is termeszthető, s a mi vizsgált falvaink ezt használták ki.[44] Mivel a termelési területe mintegy kiegészíti a buza által igényelt talaj, és talajnedvességi kivánalmakat, igy a két növény zavartalanul volt termeszthető

egymás mellett az egyébként nagy, de vizenyős területekkel rendelkező alföldi térségen. A zab vetésterületének megyei alakulása összhangot mutat a lótartás alakulásával nemcsak a növekedés éveiben /1720. 1743. 1763./, de még az 1753. év adatainak csökkenésében is. 1720-ban és 1763-ban a szinkronitás olyan, hogy a legnagyobb zabtermesztő és lótartó járás is egybeesik /Sárrét/. 1743-ban és 1753-ban ez az egyezés nem mutatható ki, mert bár mindkét esetben a sárréti járásban tartják a legtöbb lovat, azonban zabvetése "csak" második a megyében. /1743-ban a szalontai, 1753-ban pedig a belényesi járás előzi meg./ A többi járás esetében is előfordul, hogy a lóállomány ugy nő, hogy közben a zabvetés éppen csökken /pl.váradi járás 1743, 1753, 1763/; ill. a takarmány termesztésének növekedési üteme elmarad a lovak számának gyarapodásától /pl. szalontai v.érmelléki járások 1753-1763/. Valószinü, hogy nagy szerepe volt tehát a legelőknek, réteknek és kaszálóknak a lovak tartásában, s igy a zab-lóállomány összefüggés inkább tendenciaszerü, és nem direkt.

A *rozs* termesztése messze elmaradt a másik gabonaféle, a buza mögött, hiszen 1720-ban még negyedében, de 1763-ban már alig több mint 3 %-ában termelnek rozsot a buzatermesztő településeknek. A rozs vetésterülete 1720-ban 1,2 %-át, 1763-ban pedig 7,3 %-át teszi ki mindössze a buza-vetésterületének. Ezekből az adatokból is kitünik azonban, hogy bár egyre kevesebb településen vetették, mégis - éppen ezért! - azok a települések, amelyek kitartottak mellette, egyre nagyobb területen termelték s ez járult hozzá, hogy fokozatosan javitsa arányát a buzához képest. Ez a nem csökkenő vetésterület indokolja vizsgálatát:

1720:	4	-	6	köblös
1743:	29	-	49	"
1753:	58	-	97	"
1763:	258	-	430	"

sávhatárai alatt és fölött. Az 1720. évi összeirás 10 falut talált, amely 6 köbölnél jelentősebb rozs-vetésterülettel rendelkezett. Ezeknél a vetésterület Petrósz 7 köblös földjétől Fenes 18 köblös rozstábláját terjedt. Ezek közül a falvak közül 7 a Fekete-Körös völgyében, 3 pedig az Érmellék ÉK-i sarkában található. Erről irja az ez időtájt Biharban járt Bél Mátyás hogy a buza igen nagy hasznot hoz a sárréti, érmelléki és a váradi területeken, ahol a rozs termése kevés, mig ez a belényesi járásban már jobb. Ott ugyanis a buza mellett a rozs, az árpa és a zab is igen szépen megerősödik.[45] A 4 köböl alatti földdel

rendelkező települések között 20 falut és 1 mezővárost /Margita/ lelhetünk. Közöttük 11 falu mindössze 1 köblös rozsfölddel bir, de rajtuk kivül 4 falu 2 köblös és 5 falu 3 köblös táblával rendelkezett. Ezek megoszlása éppugy két pólusu, mint az átlag feletti településeké. 1743-ban 7 helységet találunk 49 köblös rozsföldnél nagyobb táblákkal, s közöttük sincs mezőváros. Ezeknek a településeknek jóval nagyobb bevetett földjük van, mint azt 1720-ban tapasztaltuk pl. Acsád /369 köblös/, Sámson /290/, Hajdubagos /247/ stb., s csak Mihályfalu /84/ és Érsemjén /81/ maradnak el a 100 köblös nagyságrendtől. A termesztő települések között jelentős átrendeződés következett be, hiszen a Fekete-Körös völgyében egy falu sem tudta megtartani fontos szerepét, mig az Érmelléken csupán Éradony "csuszott" vissza az átlagsáv alsóhatára alá, miközben Érsemjén felkerült a felső kategóriába. Jelentős változás, hogy a megye északi határánál további 4 település mélyitette el a körzet sulyát a rozstermesztésben. A rozstermesztés északra tolódását mutatja, hogy a Hollódi- és Remetepatak völgye a Petrósz-Körös vidékével együtt alkotja a megye depressziós területét a rozstermesztésben, mig északon a Berettyó és az Ér folyó mellől kerülnek ki a kis vetésterületü települések. 1753-ra 6 falut találunk, ahol a rozsvetés területe 97 köblösnél nagyobb. Ezekben a rozstáblák nagysága mindenütt meghaladja már a 100 köbölt, sőt Sámsonban 469 köblös, Hajdubagoson 347, és Acsádon is 334 köblös nagyságu. Egyértelmü nyugatra tolódás figyelhető meg elhelyezkedésükben, hiszen közöttük már egyetlen érmelléki település sincs, mig az un. Középnyir területen minden korábbi települést megtalálunk, sőt mellettük Sáránd és Mikepércs is felzárkózott csoportjukhoz. A kis vetésterülettel rendelkező körzetek közül továbbra is jól elkülönül /12 falu/ a Fekete-Körös - Petrósz-Körös vidéke, mig ujonnan jelentkezik az Ér folyó mente, ahol Éradony, Érsemjén és Piskolt a felső sávból "csuszott" 58 köblös alatti szintre. *1763-ban a termelés-koncentráció tovább folyik a rozs termesztésében, hiszen egyre kevesebb település, egyre nagyobb vetésterületen gazdálkodik a rozs termesztését tekintve.* Ekkor 6 faluban haladja meg a rozs vetésterülete a 430 köblöt, igy Konyár /1332 köblös/, Hajdubagos /911/, Sámson /612/, Mikepércs /490/, Acsád /511/ és Vértes /495/ esetében. Ezek kivétel nélkül a megye északi határánál helyezkednek el. Néhány köblös vetésterülettel /2-15/ rendelkezik ugyancsak 6 falu s ezek is ekkorra már zömmel /4/ az Ér folyó közelében találhatók.

A rozs termesztése kezdettől jól érzékelhetően a megye északi részén sulyozódott, bár az első időben számottevő volt a Fekete-Körös vidékén is.[46] A rozs nehezen türi a magas talajvizet, egyébként azonban

kötött és laza talajon egyaránt jól terem. Mivel a megye északi része homokos - lösszös talaju terület, igy nem véletlen, hogy az a kevés tiszta rozs terület, amit vetnek, zömmel ide esik, hiszen itt hálálja meg leginkább a müvelést. Ennek ellenére a rozs vetése elsősorban másodosztályu földekbe történt, s nem a buza rovására, amelynek fölényét regionálisan sem veszélyeztette.[47] A Fekete-Körös vidékén, - ugy tünik - elsősorban a rosszabb földterület hasznositására vetették, s inkább mint a kétszerest. Ez a terület buzával rosszul ellátott vidék, nem kellett féltenie földjeit, hogy a rozs elveszi a buza elől a területet. Bél Mátyás irja: sik vidéken tiszta buzát vetnek rozs nélkül, a belényesi földeken keverik, mert igy valamivel silányabb ugyan, de többet terem.[48] Az *árpa* termesztése a század elején gyorsan terjedt a települések határában, a század közepe után azonban a tendencia visszájára fordult, s a termesztő települések száma felénél is kevesebbre fogyott. Ezt a fejlődési utat párhuzamosan követte a növény vetésterületének változása is megyei szinten /itt az 1743-as csucsszint és 1763. év vetésterülete között több mint 60 %-os csökkenés figyelhető meg./ Mivel azonban vetésterülete és a termesztésével foglalkozó települések száma egész korszakunkban jelentős maradt, igy vizsgálódásunkat ide is ki kellett terjeszteni. Az alábbi sávokat jelöltük ki:

1720:	52	-	86	köblös
1743:	64	-	106	"
1753:	49	-	81	"
1763:	51	-	84	"

Az 1720-as összeirás szerint 26 falu és 5 mezőváros rendelkezett 86 köblös árpavetésterülettel, vagy annál jelentősebbel. A legkiterjedtebb vetésterületekkel rendelkeztek Derecske /1291 köblös/, Kaba /356/ a mezővárosok közül, és Báránd /545/, Berekböszörmény /370/, Nagyléta /264/, Udvari /249/ a falvak közül. Az átlagsáv fölé eső falvak közül mindössze 5 volt, ahol 100 köblösnél kisebb vetésterületet jegyeztek fel. Földrajzi megoszlásuk hasonlóságot mutat a buzáéhoz és a zabéhoz, ami azért lehetséges, mert hasonlóan a kötött, agyagosabb térségeket kedveli, nem olyan érzékeny a talajviz szintjére, mint a rozs. 1720-ban az Ér - Berettyó vonaltól északra tüntetik fel az adatok a legjelentősebb árpatermesztő vidéket. Folyik még árpatermesztés a Sebes-Körös és a Fekete-Körös közötti síkságon, az Érmellék dombvidékén és a Berettyó mellett, illetve a Fekete-Körös forrásvidékén is. Ez a három termelőkörzet azonban a legkevesebb vetésterülettel rendelkező településeket fogja össze.

Az 1743. év összeirása mutatja az árpatermesztés tetőpontját. 46 faluban és 6 mezővárosban termesztették 106 köblösnél nagyobb vetésterületen akkor az árpát. A legnagyobb árpatáblákkal a mezővárosok közül Kaba /1208 köblös/, Berettyóujfalu /949/, Derecske /844/, Kismarja /417/ határában találkozunk, mig a falvak esetében 29-ben több mint 200 köblös vetésterületet foglalt el s a legjelentősebb Konyár /796/, Bajom /680/ Berekböszörmény /669/, Komádi /683/ még ezt is jelentősen felülmulták. Az 1720-ban ebben a kategóriában feltüntetett településeket 1743-ban is itt találjuk s melléjük sorakozott fel számos település főleg a Sárréten és a Sebes-Körös - Fekete-Körös közötti sikságon. Az 1720-ban kialakult fő termelőkörzet megőrizte jelentőségét, s most vele összefüggésben a Sárrét és a Sebes-Körös alsó folyása is növelte sulyát az összevetésterületben. Az árpa termesztése ekkor hóditott leginkább a megyében, igy a hegyvidéki területen is megjelent,de itt csak kis területen. A Sebes-Körös - Fekete-Körös közti sikság keleti része,a Királyerdő területe, a Fekete-Körös forrásvidéke és Rézalja, valamint a Berettyó felső folyása alkotta a kis vetésterületü települések sulypontjait, mint az árpatermesztés legkisebb sulyu térségei.

Az 1753. évi összeirás azonban már az árpatermesztés gyors visszaszorulását mutatja, hiszen ekkorra 27 falu és 4 mezőváros tart ki a 81 köblöst meghaladó árpatermelés mellett. A bevetett területek ugyancsak gyorsan csökkentek, hiszen a mezővárosok közül csak Derecske /923 köblös/ Berettyóujfalu /467/ és Kaba /1022/, mig a falvak között Báránd /580/, Udvari /877/, Pocsaj /583/, és Bajom /470/ termesztési kedve nem csökkent jelentősen. A sáv felső határát meghaladó termelőfalvak teljesen eltüntek, vagy az átlag alá süllyedtek a Sebes-Körös - Fekete-Körös közötti területen /pl.Okány, Zsadány, Ugra, Sarkad stb./, s a vizenyős, mocsaras területek településeire szorult vissza,a Sárréten is egyáltalán nem, vagy lecsökkent területen termelt Sas, Mezőkeresztes, Váncsod stb./. Kiemelt szerepét csak a Berettyótól északra fekvő terület őrizte meg, különösen a Berettyó alsó folyásánál /Bajom, Udvari, Báránd, Torda, Bakonszeg, Zsáka stb./. Az átlagnál kisebb területen termesztő települések száma is csökkent, jelezve, hogy több település is felhagyott az árpa termesztésével - igy a Fekete-Körös forrásvidékén, a Bárodságban, a Sebes-Körös felső folyásánál, Rézalján stb. Helyükre sokszor a korábban nagyobb vetésterülettel rendelkező települések léptek,pl. Selind, Érsemjén, Gálospetri, Érkeserü stb. Ezek a települések a Sebes-Körös - Fekete-Körös közötti területen, az Érmellék dombvidékén, és a Királyerdő területén összpontosulnak.

Az 1763. év összeirása az árpatermesztés további visszavonulását mutatja. 21 faluban és 2 mezővárosban tartottak fenn 84 köbölnél jelen-

tősebb vetésterületet. Közülük - bár csökkenő értékkel - ismét kiemelkedik Kaba /761 köblös/ és Derecske /504/, valamint Udvari /295/, Nagyrábé /222/, Báránd /261/, Bajom /267/, Tépe /254/ és Berettyóujfalu /254/ vetésterülete. A magasabb átlagsáv nem a tulságosan magas vetésterületből adódik ekkorra, hanem a viszonylag kevés termesztő községből. Az árpatermesztés sulypontja teljesen a megye ÉK-i részébe szorult, ahol a Kálló és a Berettyó mocsarai termesztésre érdemesitették ezt a vizet jól türő gabonafajtát. Az 51 köblös alatti nagyságu vetésterületet fenntartó települések egy része ismét a korábban magasabb értékkel szereplő, de most árpatermesztését fokozatosan csökkentő településekből került ki pl. Berekböszörmény, Pocsaj, Diószeg, Kokad, Oláhszentmiklós stb. Ezek a települések részben a Fekete-Körös felső folyása mentén, részben a Sebes-Körös mentén, illetve az Érmentén koncentrálódnak. Végül is az árpát a buzával azonos térségben kezdték termeszteni, de éppen annak a versenye az, amely az alföldi térség termékeny területeiről visszaszoritotta, s jelentőségét csak az általa hasznositható, magasabb talajvizü, vizenyős térségekkel rendelkező falvak vetésszerkezetében tartotta meg. Ennek ellenére éppen ezeken a legtermékenyebb alföldi területeken - Sárrét, Érmellék - marad meg jelentős gabonafélénk, mig a gyengébb talajadottságu és kevesebb termőfölddel rendelkező hegyvidéki területekről - Fekete-Körös forrásvidéke, Rézhegység északi lejtői, Sebes-Körös völgye, Királyerdő területe - szinte teljesen eltünik, s helyét a különleges körülményeket jobban hasznositó és a táplálkozásban nélkülözhetetlen szerepet játszó növények foglalták el.

A *köles*t több helységben termesztették a század elején /1720-ban és 1743-ban a rozs elterjedtségét is felülmulta/; s a vetésterülete is jelentős volt /1720-ban és 1743-ban a rozsot ezen a téren is megelőzte/, ám a század közepére mind az elterjedtsége, mind a vetésterülete lényegesen lecsökkent. A köles esetében az alábbi sávokat huzhatjuk meg:

1720:	41	-	69	köblös
1743:	17	-	28	"
1753:	20	-	32	"
1763:	12	-	20	"

1720-ban 8 faluban és 1 mezővárosban találunk 69 köblösnél nagyobb kölesvetést. Derecskén ennek nagysága elérte az 1302 köblöst, Bárándon 212 köblöst, Berekböszörményben a 181 köblöst stb. és csak Szentpéterszeg /81 köblös/ maradt el a 100 köblös szint alatt. Ezek a települések - Geszt kivételével - a Sebes-Köröstől északra találhatók a Berettyó,

a Sebes-Körös és a Kálló alföldi szakaszán. Az átlagsáv alatti települések egyfelől az Ér és a Berettyó folyása mellett sürüsödnek, másrészt a Sebes-Körös alsó folyása és a Fekete-Körös felső völgye mentén találhatók nagyobb számban. Egészében a kölestermesztés sulypontjának az Ér-Berettyó vonaltól a megye északi határáig terjedő terület látszik, mivel itt található a megyei átlagnál jóval több kölest vető 9 helységből 5 - a Berettyó-Kálló vidékén -, és közöttük vannak a legnagyobb vetésterülettel rendelkező települések is.

Az 1743. évi összeirás szerint 16 falut és 1 mezővárost találunk 28 köblösnél nagyobb köles vetésterülettel. A nagy kiterjedésü vetésterületek ekkorra már megszüntek, hiszen Derecskén is csak 86 köblös kölesföldet találunk és a falvak közül csak Konyár /298/, Berettyóujfalu /131/ és Zsáka /110/ rendelkezett 100 köblösnél nagyobb vetésterülettel. Igy a több átlagsáv feletti település nem a kölesföldek növekedésének, hanem az átlagok alacsony értékeinek a következménye. Földrajzi megoszlásuk szerint tovább erősitik az alföldi térségek előnyét, hiszen az uj települések /Sáránd, Hajdubagos, Zsáka, Sas, Mezőgyán stb./ innen, a Sárrétről, az Érmellékről kerülnek ki többségükben. Az átlagsáv alatti vetésterületü települések zöme a Fekete-Körös alsó szakaszánál /a megye déli határán/, a Sebes-Körös alföldi szakaszának kezdeténél, a Berettyó felső folyásánál és az Érmelléken található, tehát ugyancsak zömmel alföldi területen, mintegy keletről határolva a jelentős termelési körzetet.

Az 1753. év adatai már jelentős visszaesésről tanuskodnak, hiszen bár az átlagsáv értékei nőnek, ez a kölestermesztéssel foglalkozó települések számának csökkenéséből következik. 32 köblösnél jelentősebb területen vetik a kölest Kabán /222 köblös/ és Derecskén /150/, illetve Bucsán /66/, Berettyóujfalun /55/ és Bárándon /39/. Egészében a vetésterület tovább tolódik nyugat, a folyók mocsarasabb árterei felé, ahol a települések sok, másra alig használható földdel rendelkeznek. Teljesen felhagytak a köles termesztésével a Berettyó felső szakaszánál, a Fekete-Körös és a Sebes-Körös mentén is csak Bottyán, Bucsa és Berekböszörmény tart ki a növény termesztése mellett. A köles termesztése tehát kizárólag az alföldi területen folytatódott. 1763-ban már egyetlen mezővárost sem találunk a termesztők között, jószerével szinte megszünt a növény termesztése, csupán Bucsán /45 köblös/, Éradonyban /1/ és Álmosdon /3/ találunk még kisebb vetéseket. A köles termesztése tehát az Alföldet jellemezte, ahol a század közepén a gabonafélék térhóditása, szinte teljesen kiszoritotta a középkor e jellegzetes növényét.

Egyébként szinte ugyanerre a sorsra jutott a *tönköly* is a megyében, 1720-ban nincs összeirva ebből a növényfajtából. A többi évre az alábbi sávokat jelöltük ki:

1743:	6	-	10	köblös
1753:	7	-	11	"
1763:	14	-	23	"

Az 1743. évi összeirás 3 faluban és 2 mezővárosban mutat jelentős vetésterületet. Egészében a növény termesztése az Ér és a Berettyó felső folyása térségében koncentrálódik, és a Rézhegység lábánál, az alföldi terület keleti szélén találjuk a legkevesebb vetésterületen tönkölyt termesztő helységeket. 1753-ra már csak Bagaméron és Berekböszörményben /30-30 köblös/ találunk számottevő vetésterületet és a korábbi sulyponti térség, a megye ÉK-i részén felbomlott, az összeirás adatai szerint. 1763-ban pedig Kécz /34 köblös/ és Szalárd /10/ marad fenn termelőként, Telegd /12/ mezővárosával.

A termesztett növények kiemelkedően fontos csoportját alkotják a *dohány és a szőlő*, amelyekből jelentős pénzbevételre tehettek szert a termelőkörzetek lakosai. Ezek a növények azonban már talaj-, és igencsak munkaigényesek, ezért termesztésük nem lendülhetett fel bárhol.

A *dohányról* tudjuk, hogy elsősorban a homokra jellemző laza szerkezetet kedveli,[49] igényli a meleget és részben a nedvességet is. Mivel elsősorban a hőmérsékletre érzékeny és a csapadékra kevésbé, a palántákat csak május közepén szokták kiültetni, fáradságos munkával.[50] Vályi András irja: a dohányt ültetik, először mint palántát kerti növényként, azután, amikor megnőtt kiviszik a feltört földre, sürü árkocskákat készitve káposzta módjára ültetik bele.[51] A dohánytermesztés a század első felében - az állami dohány monopólium bevezetéséig -, gyorsan sok települést meghóditott s 1743-ban mind a termesztő települések, mind a termőterület kiterjedése szerint tetőpontot mutat, majd ezután fokozatos csökkenés veszi kezdetét. A termesztés tehát korán megindult, s folyt a XIX. század elején is.[52] Vizsgálatunkhoz az alábbi sávhatárokat vettük fel:

1720:	362	-	602	csomó
1743:	2818	-	4696	"
1753:	3090	-	5150	"
1763:	3437	-	5727	"

Az 1720. év összeirása 3 faluban mutat a felső sávhatár értékénél nagyobb dohánytermesztést, igy Baj /2060/, Anth /1150/ és Okány /1160/ esetében. Az átlagsáv alsó határa alatti vetésterülettel rendelkező települések zöme az Érmelléken összpontosul. Területük igen nagy szóródást mutat, hiszen Diószeg 355 csomósától Szentjób 9 csomós termeléséig terjedt. A dohány minőségére azonban a kortársak szerint már akkor sem lehetett panasz, hiszen Bél Mátyás is ir róluk: nemcsak a megyében, de az egész országban hiresnek tartja azt a dohányt, amelyet pl. Diószegen és annak szomszéd falvaiban /Félegyházán, Székelyhidon, Érkeserün stb./ termelnek. 1743-ban a dohánytermeléssel foglalkozó települések számának ugrásszerü gyarapodása tünik fel. Másrészt az is feltünik, hogy - az átlagsáv értékeinek meredek emelkedése utal rá! - jelentősen megnőtt a települések dohánnyal beültetett területe is. Ekkor 22 falu és 2 mezőváros termelése emelkedett ki a megyei dohánytermelő helységek közül. Diószeg az összeirás szerint a megyei termelésnek egymaga mintegy hetedét adja /57388 csomó/, de az Érmellék települései is kiemelkedő nagyságu területen termesztik,pl. Nagyléta /45180/, Piskolt /24973/, Kokad /23300/ stb. Általában kitünik, hogy az átlagsáv feletti kategóriába tartozó települések zömmel /15 település/ az Ér mellett, vagy attól a megye határáig terjedő területen találhatók s közöttük 9 több mint 10 000 csomós területen termeszt, miközben a másik sulypont, a Sebes-Körös és Fekete-Körös közötti sikságon 7 települést számol s közülük csak Okány dohánytermelése nagyobb 10 000 csomónál /16 000 csomó/. Az átlagsáv alatti értékkel biró települések elsősorban a Berettyó déli partján, a Sebes-Körös és a Berettyó között találhatók nagy számban, bár próbálkoztak termesztésével a Sebes-Körös és a Fekete-Körös mentén is.

Az 1753. év adatai már arra vallanak, hogy nagyon sok településen felhagytak a dohánytermesztéssel, vagy legalábbis csökkentették a területét. Mivel a kieső települések az alacsonyabb termelőcsoportból kerültek ki zömében, ezért az átlagsáv értékei jelentősen növekedtek. A megnövekedett felső határ /5150 csomó/ fölé ekkor 11 falu és 1 mezőváros emelkedett dohányföldjeivel. Legjelentősebb termesztők ekkor is Diószeg /46200 csomó/, Bagamér /31100/, Nagyléta /26470/, Kokad /11200/ voltak. Érdekes, hogy az Érmellék 1720-ban vázolt termelési körzetéből csupán Székelyhid, Mihályfalva és Piskolt esett ki, illetve került az alacsonyabb értékü csoportba, ugyanakkor teljesen visszaesett az átlag alatti kategóriába a Sebes-Körös - Fekete-Körös közötti termelési körzetet alkotó 7 település, ami a termőterületük zsugorodásával magyarázható; pl. Anth esetében 6790-ről 540 csomóra, Baj esetében 5670-ről

150 csomóra, Mezőgyán esetében 8496-ról 120 csomóra stb. Ezt a területet sujtotta korábban leginkább a pestis s talán e miatt nem maradt elég ember a sok gondozást igénylő növény müvelésére s főleg betakaritására. Hasonlóképpen feladta a dohánytermesztést a Berettyó felső folyásánál 1743-ban összeirt falvak csoportja, vagy a Sebes-Körös és a Fekete-Körös menti települések. A dohánytermesztés egészében a megye ÉK-i sarkába huzódott vissza. Ez a tendencia az 1763-as összeirás szerint tovább folytatódott a XVIII. század közepe táján. Folytatódik az alacsony értékkel rendelkező települések kiválása a dohánytermesztésből s igy - bár az Érmelléken is csökken a vetésterület - az átlagsávunk értéke megyei érvénnyel tovább növekedett, azaz a megyében nőtt a termesztést tovább folytató településekre eső dohányföld kiterjedése. A valóságban ekkor 9 falut és 1 mezővárost találunk, ahol 5727 csomónál több dohány terem. Ezek között továbbra is tartotta kiemelkedő szerepét Diószeg /59580 csomó/, Bagamér /18300/, Kokad /14800/ s ujonnan emelkedik fel Vértes /11000/, a visszaeső Nagyléta helyére /8720/. A korábban a legfelső sávba tartozók közül Selind és Kóly "csuszott" át az átlagos szintre. A kiemelkedően jelentős dohánytermesztő települések ÉK-re való felzárkózása folytatódott, s kizárólag az Értől északra találhatók, körülöttük sorakoznak az átlagnál alacsonyabb szinten dohánytermesztést folytató helységek. A dohánytermesztés szinvonala az eltelt idő alatt sem romlott a vetésterület csökkenése ellenére sem. Erre utal Vályi András véleménye, amely szerint igen jó dohányt termesztenek itt, a diószegi, székelyhidi és félegyházi határokon.[53]

Összegezve ugy látszik, hogy a század első harmadában - a kifejezett hegyvidéki területet, valamint a vizenyős, áradásos földü településeket leszámitva, amelyek eleve nem jöhettek számitásba a dohány termesztésénél -, a megyében az alföldi részeken mindenütt megpróbálkoztak a dohány termesztésével, de részben a kedvezőtlen talajadottságok, a nem mindig kedvező időjárás miatt elkerülhetetlenül alacsonyabb terméseredmények következtében, részben a felvásárlás állami monopolizálása arra vezetett, hogy a század közepére legtöbb helyen felhagytak vele. Erre az időre a dohánytermesztés koncentráltan azon a területen maradt fenn jelentős nagyságban - Ér folyó melléke -, ahol mind a talajadottságok, mind a hőmérsékleti adottságok és a termesztési tapasztalatok a legkifizetődöbbé tették a vele való foglalkozást. Ennél a haszonnövénynél érdekes, hogy termesztésében egyre nagyobb sullyal szerepelnek a mezővárosok. Mivel dolgozatunk nem kiván részleteiben foglalkozni a mezővárosok gazdasági szerepével - ez egy külön tanulmányt igényelne -, ezért csak jelezni kivánjuk, hogy a dohányvetésterületben a mezővárosok

folyamatosan növelték részesedésüket:

1720:	6,13 %
1743:	16,90 %
1753:	16,20 %
1763:	29,69 %

Abszolut kiterjedésben is csak az 1753. év mutat visszaesést a mezővárosok dohányföldjeiben, igy a dohánytermesztés - és kereskedelem az érmelléki mezővárosok egyik fontos bevételi forrása lehetett a vizsgált időszakban. Érdekes, hogy ha a dohány fő termelési területét összevetjük az árpáéval - döntően 1763-ban! -, látjuk, hogy a termelési körzetek kialakulásának idejére /XVIII. század közepe/ a két terület szinte ellentéte egymásnak. Ez az érdekes ellentét a termelés természeti igényeinek gyökeres különbözőségéből adódik.

A másik nagy fontosságu haszonnövény a dohányon kivül a *szőlő*. Ennek is meg vannak az optimális természeti igényei talajminőségben, napfénytartamban, hőmérsékletben, sőt a domborzat lejtőszöge is szerepet kap termesztésében. A szőlőt azonban Bihar megyében az alföldi sik és a dombos területeken mindenütt termesztették, s itt-ott a hegyvidéken is müvelik. A számára kevésbé optimális adottságu termelőfalvak kertjeiben persze a minőség sem a legjobb, s a termés mennyisége sem kiemelkedő.[54] A trágyázás itt sem rendszeres, bár Mezősi Károly véleménye szerint erre a szőlőket a török hódoltság utolsó szakaszaiban is sokkal inkább karban tartották, mint a szántóföldeket.[55] A szőlőmüvelés nem adott kevesebb munkát a termelőknek, mint a dohány, hiszen "a szőlőt évente legkevesebb négyszer, de legtöbbnyire ötször vagy még többször kapálni kell."[56] A szőlő maga március végétől /"nyitás"/, november első feléig /"fedés"/ ad munkát a termelőnek. A szőlőtermelés sulyponti területeihez az alábbi sávokat vettük fel:

1720:	100	-	167 kapás
1743:	54	-	90 "
1753:	55	-	92 "
1763:	68	-	114 "

Az 1720-as országos összeirás szerint - melynek hibái miatt csupán a fejlődés irányának kijelölésére és az arányok megállapitására alkalmazzuk adatait, - 5 mezőváros és 17 falu rendelkezik 167 kapásnál nagyobb szőlőterülettel. A legnagyobb szőlője Biharnak /815 kapás/, Püspökinek /1410/,

Csatárnak /787/, Diószegnek /861/, Margitának /632/ és Pálujlaknak /602/ volt. Egyértelmüen kirajzolódik a Várad környéki terület és az Érmellék /Ér folyó és Berettyó partja/ tulsulya. Bél Mátyás 1728-ban sorrendet is próbál felállitani a termelők között: az első osztályba sorolják az erős borokat, ezek a többieknél tüzesebbek. Ilyenek véleménye szerint a csatári, püspöki, bihari, váradi, vásárhelyi szőlőben teremnek. A másodikba a kissé kellemesebb izü,különösebb borokat helyezik, ezt a dicsőséget a vajdai, szentimrei, diószegi boroknak adják. Harmadik osztályunak mondják a székelyhidi, asszonyvásári, margitai és ujlaki borokat, amelyeket mérsékelt erejüeknek, de kellemes izüeknek tartanak.[57] Végül is 1720-ban - a csekély területtel rendelkező, 9 helységet tömöritő belényesi körzetet nem számitva -, a Sebes-Körös - Rézhegység - Érmellék fogja össze szinte valamennyi szőlőtermesztő helységet. 1743-ra a szőlő a Sebes-Körőstől északra szinte az egész megyét meghóditja, mig a folyótól délre csak szórványosan lelhető fel a települések gazdálkodásában.

A kijelölt sáv felső értékénél /90 kapás/, jelentősebb szőlőterülettel rendelkezik 10 mezőváros, valamint 23 falu. A legnagyobb termesztő települések szőlőinek kiterjedése kissé csökkent. Közöttük most is ott van Püspöki /1391 kapás/, Diószeg /715/, Csatár /517/, Bihar /512/, Margita /578/; s ujonnan lépett előre Félegyháza /574/ a legjelentősebb települések közé. A legnagyobb szőlőtermesztő települések megoszlása földrajzilag nem változott, sőt hangsulyosabbá vált. Ezeket a Berettyó, az Ér és részben a Sebes-Körös felső folyásánál találjuk, illetve egy tömbben a Rézalján, a Sebes-Körös és a Berettyó között. A kisebb szőlőterületü települések a Rézhegység patakvölgyeiben /Bisztra ill. Gyepes patak/, valamint az Ér folyótól északra levő homokos térségben /Középnyir/ összpontosulnak. Megjelentek a szőlők a Sárrét falvaiban, mezővárosaiban is a közülük Derecske /97 kapás/, Konyár /106,5/ valamint Berettyóujfalu /131/ a megyei átlagnál jelentősebb kiterjedésü szőlőterületeket müvelt.

Az 1753. évi összeirás szerint 8 mezőváros, valamint 17 falu tartozott a - kisebb szőlőterületü falvak megfogyatkozása miatt,- megemelt értékü megyei átlagértékek fölé. A fogyatkozás tovább erősitette a tradicionális szőlőtermesztő vidékek fölényét, hiszen az átlagos szintre, ill. ez alá süllyedő települések: Szalonta /195 kapásról 26,5 kapás/, Sarkad /153 - 28/, Derecske /96 - 57/, Örvénd /125,5 - 84/ voltak, azaz nem az emlitett térségből kerültek ki. A legnagyobb kiterjedésü szőlővel Várad /1523 kapás/, Püspöki /960/, Diószeg /625/, Bihar /533 kapás/ és Csatár /447/ rendelkezett, s e szerint csak Margita /253/ és Félegyháza

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

/84/ szorult visszább, illetve csuszott a megyei átlagos szinvonalra, s helyettük Várad lett a megye legjelentősebb szőlőtermesztője. A megyei átlagnál kevesebb szőlőt müvelő települések - akárcsak 1743-ban - most is a Sárréten, Belényes vidékén, a Sebes-Körös és a Berettyó alsó szakaszánál, illetve az Ér folyótól északra, s a Rézhegység területén helyezkednek el, s mintegy körbe ölelik a kiemelt sulyu érmelléki - rézaljai tájkörzetet. 1763-ban 7 mezőváros, valamint 24 falu tartozik a legjelentősebb szőlőtermesztők közé. A Berettyó mentén ekkor vált fontossá Széplak /153 kapás/, Poklostelek /135/, Terje /138/ szőlőtermesztése, miközben 1763-ban nem irtak össze szőlőt Berettyóujfaluban, amely pedig korábban jelentős termelőként szerepelt. Több településen nem irtak össze ekkor szőlőt: pl. Geszt, Torda, Mikepércs, Belényes-Szelistye, Belezsény stb. esetében. Alapvetően nincs változás a kevés szőlővel rendelkező és nagy szőlőterületü települések földrajzi eloszlásában 1753-hoz képest. Az Ér, a Berettyó, valamint a Berettyó és a Sebes-Körös közötti terület továbbra is a szőlőtermesztés tipsuterülete maradt. A térség boráról ekkor is jó véleménnyel voltak, hiszen Vályi András szerint borai is kiváltképpen nevezetesek, amelyek tudniillik a Veresrézi szélektől mintegy a Szatmár-megyei hegyekig teremnek, nevezetesen a Telegdi, Vásárhelyi, Diószegi, Székelyhidi, Kis-Kereki, Asszony-Vásári, Ottományi ...[58] Végül is a szőlőtermesztés sulypontja a XVIII. század első felében - az eddig vizsgált növények közül - a legnagyobb stabilitással esik az érmelléki és a rézaljai termelőterületre. Ebben elsősorban a természeti adottságok kiemelt volta játszik döntő szerepet, amint abban is, hogy a megyei átlagnál szőlővel gyengébben ellátott területek is stabilan a hegyvidéki és vizenyős, agyagos területekre estek. Ennek ellenére érdekes, hogy ezen területek falvai is - ha jóval kisebb szőlőskertekben is, - folytatták s nem hagyták fel a szőlőmüvelést, feltehetően saját szükségletükre termeltek. A borok legnagyobb problémáját Bél Mátyás fogalmazta meg, amikor azt irta, hogy "egyébként 2-3 éven tul nem erősödnek, sőt, ha melegebb az idő, már két év után megecetesednek, meglágyulnak".[59] Akárcsak a dohány esetében, elsősorban a mezővárosok termesztették szőlőjüket és borukat eladásra. A mezővárosok és Várad igy részesedtek a szőlőterületekből:

1720:	33,76 %
1743:	32,32 %
1753:	37,67 %
1763:	37,97 %

A *növénytermesztés*ről összességében elmondhatjuk, hogy a buzatermesztés sulypontja végig és egészében az alföldi területre esik, bár ezen belül is kiemelkedik a Sárrét, és a század elején a Sebes-Körös - Fekete-Körös közötti terület. A folyók közül a Berettyó és a Sebes-Körös alföldi szakasza gyüjti össze a legjelentősebb településeket: Udvari, Berettyóujfalu, Pocsaj, Berekböszörmény stb. A rozs fő vetési körzete ugyanennek a területnek a homokosabb, szárazabb északi sávjában szerepel /Hajdubagos, Sáránd, Mikepércs stb./, s ennek a tájkörzetnek javitja a gabonaellátását. Árpából ugyancsak az alföldi tájkörzet részesedik a legjobban termő területekkel, most elsősorban a mocsaras árterek, a Berettyó, Kálló és Sebes-Körös folyásának, alsó vizgyüjtő területének települései emelkednek ki,a megye nyugati, északnyugati területén Bajom, Torda, Udvari, Zsáka, Vekerd, Darvas, Derecske, Konyár stb. körzetében. A köles a század első évtizedeiben járult hozzá a lakosság ellátásához az Ér folyótól északra, amikor a rozs termesztése még kibontakozóban volt, s mire a század középre a köles vetésterülete jelentéktelenné zsugorodik, akkorra már a rozs képes hasznositani ennek a körzetnek buzatermesztésből kimaradt löszös-homokos hátságait. Összességében a megyei alföldi tájegység a legjelentősebb gabonakörzet, mivel a buzatermesztésben kiemelkedik.Az északi és északkeleti lazább szerkezetü, szárazabb részeken a köles és a rozs, mig nyugati, északnyugati vizesebb, áradmányos területen az árpa termelése folyik. A zab elterjedése részben szintén fedi az alföldi termelő körzetet, de igénytelensége lehetővé tette, hogy az állattartás szükségleteinek megfelelően a Fekete-Körös mentén is jelentős termelési tipusterület jöhetett létre. A kukorica, mint a legfontosabb kapásnövény a legegyenletesebben oszlik el a megye területén, és csak a Sebes-Körös völgye és a Sebes-Körös - Fekete-Körös közötti sikság emelkedik ki. Ez a növény jól alkalmazkodik a hegyvidék adottságaihoz, hiszen itt kiscsövü és szemü,de gyorsabban érő fajtát termesztenek, a mezőségi területek lassabban érő, nagycsövü, nagyszemü fajtájával szemben.[60] A többi gabonaféle hiányát azonban a kukoricatermesztés nem pótolhatta a hegyi körzetekben. Az alföldi tájkörzet gabonatermelésben mutatkozó fölényét aláhuzza a dohány- és szőlőtermesztésben jelzett kiemelkedő szerep. Amig azonban a gabonatermesztésben a Berettyó-Sebes-Körös vonaltól északra eső terület emelkedett ki, ezek nél inkább a megye érmelléki dombvidéke élvezi a legtöbb előnyt adottságaiból, s a szőlőtermesztésben kedvezőbb helyet foglalhat el a Rézalján, s a hozzá simuló Mezőségen meghuzódó települések sora is. A fent vázolt termelési körzet egységes abból a szempontból, hogy a megye legjobb adottságu területét képezi. Bél Mátyás igy jellemzi ezeket a földeket: "elsősorban a Sárrétyét dicsérik, mint a megye legtermékenyebb mezőit, földjei feketék, a Berettyó és az Ér teszi csodálatosan termékennyé. Bármilyen fajtáju ga-

bonából sokat hoznak ezek a földek." Máshol igy folytatja: "igen közel van ide az Érmelyéke ennek mezőit az Ér öntözi. A fekete, porhanyós, sik, kövér földön a gabonának minden fajtája igen bőven terem. Elsősorban a dohánynak nagy itt a dicsősége"[61] A megye tartósan és többszörösen "depressziós", hiánnyal küzdő területének mutatkozik a hegyvidék termelő körzete. A buza vetésterületénél rajzolódik ki ez a határ legtisztábban, a rozs még a Fekete-Körös, és a Berettyó felső folyása mentén sem tudja pótolni a gabonahiányt. Az Érmellék is gyengébben ellátott lett a megyei átlagnál ebből a növényből. Az árpa termelési körzete is átfogja a megye egészét, akár a buza, de a hegyvidék itt is gyengén ellátott terület, s most a gyengébb termelőkörzet nyugati határa már a Sebes-Körös és Fekete-Körös közötti területre, az érmelléki dombvidékre és a Sárrét keleti részére is kiterjed. Amig azonban a hegyvidék esetében ez annyit jelent, hogy más gabonafélével sem sikerült a buzahiányt pótolni, addig az érmelléki dombság és a Sárrét keleti részei - elegendő buzaterületük lévén, - ezt annyiban érzékelik, hogy a tájkörzet többi részéhez képest termelési szerkezetük nem olyan összetett jellegü gabonafélékből. A zab és a kukorica az egész megyében termesztett növény,de zabból a hegyvidéki területek gyengén ellátottak, akárcsak a folyók mocsaras árterületei a megye nyugati részén. Kukoricából a Bihar-hegység, Béli hegyek és a Sebes-Körös, valamint a Berettyó felső folyása rendelkezik a legkevesebb vetésterülettel. Igen sürü a kis kukorica-vetésterületü helységek jelenléte a megye nyugati határterületén is. A legrosszabb helyzetben tehát a Fekete-Körös oldalfolyói által tagolt Bihar hegység, a Királyerdő, a Béli hegyvidék, a Rézhegység területének települései vannak, s közülük nem emelkednek ki egészében a Sebes-Körös és a Fekete-Körös völgyei sem. Előbbi csupán kukoricából, utóbbi pedig zabból magaslik ki vetésterületével környezetéből. Részlegesen hiányos terület a Berettyó felső szakasza és oldalfolyóinak völgye, valamint a megye nyugati, mocsaras térsége. Itt a termelésszerkezet sokrétüsége csökkenti a rossz adottságokat. Ebben a körzetben találunk szőlőt és néhol dohányt is, kis területen egyes települések vetései között, mig a fenti hegyvidék ilyennel alig rendelkezik.

Az *állattartás* nemcsak mennyiségileg függ össze a növénytermesztéssel, hanem területileg sem választható el annak lehetőségeitől. A szántóföldi gazdálkodás részben az igavonóállomány függvénye, mig azok a területek, amelyek a növénytermesztéssel nem tudták biztositani szükségleteiket, megkisérelhetik az állattartással csökkenteni lemaradásukat és ebben keresni a megélhetés lehetőségeit, s a növénytermesztést kiegészitésre használni.

A legjelentősebb igavonó - a század első felében egyértelműen - az *ökör* volt a megyében. A megyei átlagérték közül a következő sávokat jelöltük ki:

1692:	13	-	22 db
1720:	39	-	65 "
1743:	34	-	56 "
1753:	30	-	50 "
1763:	34	-	56 "

Az 1692-es összeírás 11 falut és 6 mezővárost említ, ahol 22-nél több ökröt számoltak össze. Mezősi Károly szerint a legelők, rétek nagy bőségben találhatók a sik- és hegyvidéki területen, a mind egyformán kedvezőek. Mindenki annyi szénát kaszálhatott, amennyit tudott. Ennek ellenére a legtöbb községben alig találnak jószágokat.[62] A legtöbb ökröt Kismarján /30/, Derecskén /52/, Kabán /50/, Diószegen /243/, Berettyóujfaluban /62/, illetve a falvak közül Félegyházán /48/ és Berekböszörményben /40/ irták össze. Az ökörtartás ekkor a Sebes-Köröstől északra, jobbára a folyók menti településeken sulyozódott. A 13 ökörnél kevesebbel rendelkező települések góca a Fekete-Körös - Petrosz-Körös vidékén található, valamint a Sebes-Körös, a Berettyó és az Érmellék térségein elszórva. 1720-ra már a megye Ny-i, ÉK-i alföldi, dombsági területei a megyei átlagot meghaladó számban tartottak ökröt. Itt találjuk annak az 55 falunak és 6 mezővárosnak döntő részét, amelyben 56-nál nagyobb volt a tartott ökrök száma. Ebben az esetben a folyók vidéke tömöriti a jelentős ökörtartó települések nagy részét, hiszen a Sebes-Körös /Töttös kivételével alsó szakaszán/ 12 települést tömörit, a Berettyó 8-at, az Ér pedig 6-ot. Igy a 61 településből 26 /42,62 %/ a folyók mentén helyezkedik el, ami feltehetően az árterek dus legelőinek, a jó kaszálóknak és a rétek legeltetésre való alkalmasságának köszönhető. A legnagyobb számban Szalontán /388/, Váradon /70/, Derecskén /474/, Diószegen /422/, Székelyhidon /247/, illetve Berettyóujfaluban /285/, Berekböszörményben /363/, Jánosdán /264/, Cséffán /258/, Nagylétán /368/ stb., irták össze. Uj vonás, hogy az ökörtartás számottevően növekedett most már a Sebes-Körös és a Fekete-Körös közötti területen is. A megyei átlag alatti szinvonalon álló települések két depressziót alkotnak, igy a Fekete-Körös és forrásvidékének folyóinál található helységeket, valamint a Rézhegység északi lábánál, a Berettyóig sorakozó települések csoportját. 1743-ban 89 faluban és 8 mezővárosban tartottak 56 fölötti ökröt. Az ökörtartás előretörése az egész alföldi részen jól megfigyelhető. Tartása, ott is a megyei átlag felet-

ti szintet mutatja, amely térségben 1720-ban még alig találtunk ilyen települést, igy a Sebes-Körös és Fekete-Körös közötti mezőségen ekkor vált jelentőssé Ckány /86/, Gyanta /97/, Sarkad /161/ Kötegyán /84/, Tamásda /148/, Árpád /76/ stb. Hasonlóképpen erősödött az ökörtartás a Berettyó alsó folyása és a Sebes-Körös alsó szakasza közötti területen, hiszen Sas /109/, Mezőkeresztes /219/, Berekböszörmény /209/, Furta /86/, Darvas /70/ ekkor emelkedett a megyei átlagszint fölé ökörállományával. A jelentős számu ökröt tartó helységek ott is feltüntek, ahol eddig nem volt - megyei mércével mérve - jelentős ökörtartás, igy a Sebes-Körös felső völgyében: Kisjenő 94, Élesd 57, Lok 86, Kécz 62, Telegd 64, a Fekete-Körös alsó szakaszán Oláhszentmiklós 139, Felső-Kocsuba 91, Széplak 70, Tenke 58. A legnagyobb ökörszámot azonban Szalontán /388/, Diószegen /202/, Kismarján /280/ Biharon /205/, illetvet Berettyóujfaluban /351/, Konyáron /277/, Pocsajon /236/, Jánosdán /374/, Cséffán /258/ irták össze. A legjelentősebb ökörtartó települések elhelyezkedésének ugy tünik a folyók szabták meg a rendjét, hiszen az összeirt 97 településből 17 a Sebes-Körös mentén, 9 a Fekete-Körös partján, 12 a Berettyó vonala mentén, és 4 az Ér mellett helyezkedik el s összesen a kiemelkedő ökörtartó helységek 43 %-át adják.

A megyei átlag alá is több település került, mint 1720-ban. Ezek száma gyorsabban nőtt, mint a megyei átlagszint felettieké, aminek következménye, hogy a megyei átlagérték alacsonyabb az 1720-asnál. Ez a tendencia azt is jelzi, hogy növekvőben van az ökörrel jól ellátott térségek és az igaerőben szükölködő területek közötti szakadék. Hangsulyozottan romlott Bél vidékén, a Királyerdő területén, a Sebes-Körös felső szakaszánál és a Berettyó felső folyásánál az ökörellátottság a megye többi részéhez viszonyitva.

Az 1753. év összeirásból kiderül, hogy 84 falut és 8 mezővárost találunk a további csökkenő megyei átlagszint fölött. Ebből is láthatnánk már - ha a mellékletben közölt táblázatból nem tünne ki -, hogy ezekben az években megyeszerte csökkent az ökörállomány. /Az ökörszám abszolut értelemben is, az egy tartó településre számitva is csökkent./ Elsősorban azok a települések estek most vissza, amelyek 1743-ban ujonnan kerültek a legjelentősebb helységek közé, pl. Árpád /16/, Széplak /19/; Tenke /10/, Kötegyán /14/, Feketetót /8/, Váncsod /20/ stb. Igy tehát a Sebes-Körös és a Fekete-Körös közötti térségben ismét átlagos szintre került az ökörtartás. Inkább meglepő, hogy a visszaesés

a folyóvölgyek "erőtengelyeit" is erősen sujtotta, hiszen átlagszintre süllyedt a Berettyó mellől Henczida, Gáborján, Bakonszeg, Csökmő, Margita ökörtartása is. Ebből a relativ visszaesésből egyedül az Ér folyótól északra eső térség maradt ki.

A folyók szerepe is csökkent a legfontosabb ökörtartó települések koncentrálásában /29,34 %/, s a Sebes-Körös völgyének visszaesését az Ér mellékének gyarapodása nem ellensulyozhatta számbelileg. A legjelentősebb ökörtartó települések ekkor Kismarja /193/, Bihar /108/, Szalonta /201/, Diószeg /303/, illetve Szalacs /247/, Mezőkeresztes /183/, Berekböszörmény /176/, Érsemjén /144/, Nagyléta /306/, Piskolt /148/, Konyár /244/. A Sebes-Köröstől délre tehát csak Nagyszalonta esik ki közülük, mig az Érmellék települései a vizsgált időszakban először kerülnek nagyobb számban a legnagyobb ökörtartó települések közé, ami megerősiti ennek a körzetnek megnövekedett jelentőségét. A 30 ökörnél kevesebbet tartó települések száma is csökkent, de lassabban, mint a legjelentősebb ökörtartóké. A megyei átlag tovább csökkent. Növekedett a gyenge ökörellátottságu falvak száma a Berettyó alsó folyása és a Sebes-Körös alsó szakasza közötti területen, valamint a Sebes-Körös és Fekete-Körös közötti térségben. Ezzel szemben javult a helyzet kissé a Sebes-Körös felső szakaszán és a Rézhegységben. Az 1763-as összeirás már ismét 96 falut és 8 mezővárost mutat, amely a megyei szintnél jobban ellátott. Ez az eddigi összeirások közül a legkedvezőbb kép a megyében, s mivel az átlagosnál jobb helyzetben lévő települések aránya gyorsabban emelkedett, mint a rossz helyzetben lévőké, ezért a megyei átlagsáv értékei is 1720 után a legmagasabb szintre nőttek, ami viszont a megye helyzetének egészében meginduló javulást mutat. Ismét jelentősen növekedett a Sebes-Körös és Fekete-Körös közötti terület ökörtartása, akárcsak a Berettyó és a Sebes-Körös közötti sárréti területen, s teljesen ujonnan vált jelentős ökörtartó körzetté a Berettyó felső szakaszának és a Rézhegység északi területének vidéke. A legnagyobb ökörszámot csakugy mint eddig, Kismarja /318/, Szalonta /341/, Diószeg /231/, illetve Szalacs /311/, Nagyléta /324/, Mihályfalva /203/, Széplak /207/, Konyár /242/, Sámson /179/, Mezőkeresztes /171/ stb. esetében találjuk. Megállapitható tehát, hogy az érmelléki és a sárréti területeknek az Ér folyótól és a Sebes-Köröstől északra eső területei emelkednek legmagasabbra az ökörellátottság terén. Másfelől a Sebes-Körös /16/, Berettyó /19/ és az Ér /5/ folyása mentén helyezkedik el a legje-

lentősebb ökörtartó települések 38,46 %-a. A megye legrosszabb helyzetben lévő területe hangsulyozottabban, mint eddig a Fekete-Körös és mellékfolyóinak területe, de romlott az ökörellátottság a Sebes-Köröstől délre a Királyerdő vidékén is. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy - akárcsak eddig minden összeirás esetében, - Berettyótól északra a megye északi határáig szinte nem lehet találni olyan települést, amely a megyei átlagnál kevesebb ökörrel rendelkezne. Összegezve megállapithatjuk, hogy a Sebes-Köröstől délre eső hegyvidéki területen tartósan, a Berettyó és a Sebes-Körös közötti hegyvidéken pedig többnyire, a falvaknak nem sikerült elérni ökörtartásukkal a megyei átlagos szinvonalat, s ebből a Sebes-Körös, különösen pedig a Fekete-Körös felső szakaszának települései is csak átmenetileg és szórványosan kivételek. A Sebes-Körös és Fekete-Körös közötti sikságon több, a Berettyó és a Sebes-Körös közötti sárréti területen kevesebb, az átlagostól alacsonyabb ellátottságu települést találhatunk. A megyében a legnagyobb ökörszámot, és a területek legjobb igaellátottságát egyértelmüen a Berettyótól északra találjuk, ahol a legkevesebb a megyei átlag alatti számban ökröt tartó település, mig másfelől legjelentősebb számban koncentrálódik az ökörállomány a településeken.

Az ökörállomány viszonylagos alacsony számát az igában pótolni lehetett s ezt kezdték is a század közepe táján, az eddig jobbára fuvarozásra, szállitásra használt *lovakkal*.[63] A lovak arányának növekedése a megyében, az ökörállomány százalékában a következő képet mutatja:

1720:	24,99 %
1743:	44,20 "
1753:	43,43 "
1763:	57,02 "

A lóállomány fokozottabb kihasználására ösztönözte a növekvő népességet a legelők szükölése és a visszatérő járványok, elhullások, ami az ökörrel legjobban ellátott vidékeken is bizonytalanná tehette időnként a kellő igaerő kiállitását.[64] A lóállomány vizsgálatát ezért közvetlenül az ökörállomány területi megoszlásának vizsgálata után láttuk indokoltnak. A megyei átlagértékek e téren a következők:

1692:	5	-	9	db
1720:	11	-	18	"
1743:	16	-	27	"
1753:	14	-	23	"
1763:	20	-	34	"

Az 1692. évi országos összeírás - akárcsak az ökör esetében! - mutatja a legkedvezőtlenebb képet, amiben a háboru okozta általános gazdasági leromlás, a jobbágyok és vagyonuk pusztulása-eltagadása, és az összeírás lefolytatásának miként je egyaránt közrejátszott. A rendkivül alacsony megyei lóátlag mellett Mezősi Károly megemliti, hogy az összeirók a belényesi járásban 47 faluban összesen 16 lovat találtak, a váradi járásban 16 községben egyet sem, s ugyancsak nem találtak 5 faluban lovat az egyébként még legjobb helyzetben lévő sárréti járásban sem. A mi vizsgálatunk szerint 7 falu és 2 mezőváros tartott számottevően több lovat a megyei átlagnál ekkor. Kaba /38/, Diószeg /39/, illetve Püspöki /21/, Bajom /21/ és Udvari /21/ esetében találtak az összeirók 20 lónál többet. Területi eloszlásuk szinte teljesen megegyezik az ökörállomány ezidőben mutatott képével, talán csak a Berettyó folyása jelent élesebb választóvonalat, mivel Püspöki kivételével minden, a megyei átlagnál jobb helyzetben lévő település attól északra, a Középnyir területén található. A megyei átlagnál lényegesen rosszabb helyzetben van, s a lótartó helységek alsó "vonalában" található a Fekete-Körös forrásvidéke, akárcsak az ökörtartásban.

Az 1720. évi összeirás már lényeges javulást mutat, hiszen első pillantásra feltünik, hogy jóval több település rendelkezik ekkorra lóval. A lótartó települések száma most már megközeliti az ökörtartókét. Tizennyolc lónál 33 faluban és 5 mezővárosban, valamint Váradon találunk többet. A legnagyobb lóállománnyal Derecske /209/, Kaba /178/, Várad /150/, Szalonta /119/ és Belényes /105/ rendelkezett a városok közül, mig a falvak között Bajom /178/, Udvari /134/ és Báránd /103/ birtokolt 100 lónál többet. A megyei átlagot felül muló lótartó helyek két sulypontot képeznek ekkor. Egyrészt az Ér-Berettyó vonalától északra eső területet, másrészt a Sebes-Körös - Fekete-Körös közötti sikságot. Ez az elkülönülés is megegyezik az ökörnél tapasztaltakkal,de a lótenyésztésben a folyók sokkal kevésbé játszottak területi, rendező szerepet, mint az ökörtartó települések esetében. A megye lótartó települései közül a Sebes-Körös felső folyásánál, a Fekete-Körös forrásvidékénél, a Királyerdőben lévő, és az Értől délre eső helységek a legrosszabbul ellátottak, s mivel ez a terület az ökörtartásában is depressziós körzetnek számitott, ezért ugy tünik, hogy az igaerő tekintetében hiányterületeknek számithatók. 1743-ban ujabb hatalmas ugrást láthatunk a lótartásban megyénkben. Ekkor mind a lótartó helységek száma, mind a tenyésztett lóállomány létszáma jelentősen emelkedik. A lóállomány gyarapodása azonban jóval felülmulja a tartó helységek számának növekedését, amit a megyei egy településre eső átlagsáv növekedése

is illusztrál. A lóállomány gyarapodásának mértéke jelentősen meghaladta az ökörállomány növekedési ütemét, így arányukban a ló javította jelentősen helyzetét az ökörhöz képest. Ekkor 60 faluban és 12 mezővárosban, illetve városban írtak össze 27-nél több lovat. Ezek közül kiemelkedett Kaba /466/, Derecske /366/, Szalonta /374/, Bihar /182/, Diószeg /110/ lótartása, valamint Bajom /282/, Udvari /257/, Báránd /245/ lóállománya. Mint láthatjuk, a lovak koncentráltan és tartósan kiemelkedő számban találhatók ezekben a helységekben, s csak Várad és Belényes helyére lépett elő Bihar és Diószeg - utóbbi 1692 után ismét, - a mezővárosok közül. A legjelentősebb lótartó települések területi szóródása immár átfogja szinte az egész alföldi térséget, a Fekete-Körös alsó szakaszától a megye északi határáig. Azonban, mivel az Ér-Berettyó vonaltól északra megint csak elvétve találunk a megyei átlagnál jóval gyengébben ellátott települést, s mivel ide esik a kiemelkedő lóállománnyal rendelkező települések nagy része is, így bizvást ezt a területet tarthatjuk továbbra is a megye lóval legjobban ellátott térségének. Bár a Sebes-Körös és a Fekete-Körös közötti alföldi területen sem igen található a megyei átlagnál gyengébb lótartó település, azonban egyrészt nincsenek kiugróan magas lóállományu települései /kivétel Szalonta/, másrészt több olyan települése is van, ahol a sávhatár felső értékét /27/ megközeliti a lovak száma, tehát alig tartozik a kiemelt kategóriába. A Beretttyó és a Sebes-Körös közötti területen pedig több olyan település található - pl. Ártánd, Bors, Mezőpeterd stb. -, amelyek lóállománya a megyei átlag alatti számot mutatja, s ez ennek a területnek lerontja az általános ellátottságra vonatkozó jó képét. 1743-ban a Fekete-Körös, a Sebes-Körös és a Berettyó felső folyásának falvai, valamint a köztük található hegyifalvak tömege alkotja a megye leggyengébb lótartó körzetét. 1753-ban a lótartásban is megtorpanás figyelhető meg s ez a visszaesés a megyei egy településre eső lószámban és a megyei átlagnál nagyobb lóállománnyal rendelkező települések számának csökkenésében is lemérhető. A megyei átlagszint felett rendelkezett lóval 58 falu és 10 mezőváros, valamint Várad. A legnagyobb lótartó helységek: Kaba /523/, Derecske /357/, Szalonta /107/, Kismarja /108/, Várad /102/, illetve Udvari /426/, Bajom /254/, Sáránd /220/ és Berettyóujfalu /208/. A kiemelkedő lótartó helyekben tehát továbbra sincs alapvető változás, csupán Diószeg és Báránd helyett tört előre Sáránd és Berettyóujfalu. Jelentősen romlott a Berettyótól délre eső alföldi terület ellátottsága e téren, s kiemelt pozicióját továbbra is csak az Ér-Berettyó vonaltól északra eső terület tartja. Közben a Sebes-Körös, a Berettyó és az Ér folyók is - akárcsak az ökörtartó tele-

püléseknél -, egyre inkább a lótartás "erőtengelyévé" válnak, hiszen 1743-ban a kiemelkedő lóállománnyal rendelkező települések 29,16 %-a, 1753-ban pedig kereken 25 %-a található e részeken. A vizsgált folyók mentén azonban csak az Ér partján lett több a jelentős lótartó helységek száma /4-6/, míg a Berettyó /10-7/ és a Sebes-Körös /8-4/ vonalán csökkent.

A legkevesebb lóval rendelkező települések a Berettyótól délre a megyehatáráig huzódó hegyvidéken találhatók tömegesen, s ekkor romlott a lótartás a Fekete-Körös egész hosszában, sőt a Sebes-Körös mentén is. /Ujonnan kerültek a gyengébb lóellátottságu kategóriába: Feketetót, Feketebátor, Árpád, Baj, Kötegyán, illetve Tarján, Körösszeg, Körösszegapáti, Szentandrás stb./ 1763-ban már ujra jelentősen javul az alföldi területek lóellátása, növekedett megyei szinten is az egy tartó településre eső lószám, a lótartó települések száma megközelitette az ökörét, s az ökörállományhoz mért arányszám is növekedett. A lótenyésztés térhóditása következtében 70 faluban 10 mezővárosban és Váradon irtak össze 34-nél több lovat. A legtöbb lovat, mint eddig mindig, Kabán /501/, Derecskén /452/, Szalontán /326/, Diószegen /163/, Váradon /148/, illetve Berekböszörményben /252/, Sason /249/, Udvarin /226/, Bajomban /223/ és Nagylétán /252/ találták. Szalonta kivételével ezek a helységek mind a Sebes-Köröstől északra találhatók. Ezért bár elmondhatjuk, hogy egészében javult az alföldi rész lótartása, ez mégis elsősorban a Sebes-Körös - Ér folyók vonalától északra érvényes igazán. Bár továbbra is az Ér-Berettyó vonaltól északra fekvő terület számit elsőrangu lótartó területnek a megyében, mégis jelentősen javult a Berettyó - Sebes-Körös közötti terület általános helyzete is. A folyóvölgyek szerepe is növekedett, hiszen ekkorra a megyei átlagnál több lovat tartó helységeknek 32,1 %-át gyüjtik össze, s ez csupán a Berettyóra, az Érre és a Sebes-Körös alsó szakaszára koncentrálódik. Nem tapasztalható javulás a hegyvidéki területeken; a Fekete-Körös, Sebes-Körös és Berettyó folyók felső folyásánál. Ezek a megye lovakkal legrosszabbul ellátott területei maradtak. A bihari lovakról a XVIII. század elején a kortárs szemlélő még igy ir: az itt felnövő lovaknak dicséretben másokat elébe helyezni egész Magyarországon nem lehet. Ezekről a vidékekről viszik nemcsak az ökröt, de a lovak közül is a legtöbb és legszebb állatot Bécsbe.[65] Óvatosságra int viszont ennek a véleménynek teljes elfogadásával kapcsolatban, vagy legalábbis az egész korszakra való kiterjesztésével Fényes Elek több helyen is leirt figyelmeztetése, mely szerint Biharban "kevés és rossz a ló",[66] máshol pedig a "rossz fajtára"[67] panaszkodik.

A *tehén*tartás nagyobb elterjedtségi szintről indult 1692-ben, s gyorsabban hóditotta meg a megye településeit, mint az ökör, s kivált a ló. Számában pedig a tehénállomány 1753-ra megelőzte az ökröt, a lovat pedig

mindig magasan felülmulta, és csak a sertés jelentősebb számu! A sertés mellett a tehén a másik állatfajta, amelynek a száma a megyében a vizsgált időszakban egyenletesen s nagy ütemben növekedett. 1753-ban sem tapasztalunk visszaesést. Ezek a jellemzők a tehéntartás kiemelt fontosságára utalnak a megyében, s ezért foglalkoznunk kell elterjedtségével, illetve az egyes területek ellátottságával. A *tehén*tartást tekintve a felvett átlagsávok a következők:

1692:	7	-	11 db
1720:	28	-	47 "
1743:	30	-	50 "
1753:	34	-	57 "
1763:	40	-	60 "

1692-ben a jobbágyok bemondása alapján 12 falut és 5 mezővárost irtak össze, ahol 11 db-nál több tehén szerepelt. A legtöbb tehén Diószeg /58/, Kaba /49/, Derecske /44/, valamint Berettyóujfalu /53/, Báránd /29/, Udvari /24/ és Bajom /21/ lakóinak tulajdonában volt. Ezeknek a településeknek a területi elhelyezkedése nagyfoku egyezést mutat az ökörállomány és a lóállomány ekkor összeirt települési eloszlásával. Gyakorlatilag - Petrász - Solymos kivételével - minden jelentős tehéntartó település a Sebes-Köröstől északra helyezkedik el, az alföldi területeken. A megyei tehéntartó helységek közül a legkevesebbel biró települések, egyfelől a Fekete-Körös forrásvidéke és mellékfolyói térségében, másfelől - meglepő módon, - jobbára az Ér folyó völgyében és attól északra csoportosulnak.

Az 1720. évi összeirás szerint ismét gyorsan nőtt a tehenet tartó települések száma. Mivel a tartott tehénállomány gyorsabban szaporodott, mint a településeké, ezért a megyei egy településre eső átlagszám is négyszeresére nőtt.

Ennek ellenére 1720-ban 51 faluban és 6 mezővárosban, valamint Váradon találtak 47-nél több tehenet. A legnagyobb tehéntartó települések ekkor Szalonta /430/, Derecske /324/, Diószeg /232/, Várad /188/ és Belényes /105/; valamint Berettyóujfalu /262/, Cséffa /204/, Sámson /199/, Bakonszeg /168/, Bajom /159/, Geszt /175/ stb. voltak. A legjelentősebb tehéntartó települések két térségben összpontosulnak: egyrészt az Ér-Berettyó vonalától északra, másrészt a Sebes-Körös - Fekete-Körös közötti síkságon. Nagy jelentőségüek az Ér, a Berettyó és a Sebes-Körös alföldi szakaszai, amelyek 4, 7, illetve 11 települést sorakoztatnak fel, a megyei átlagnál jelentősebb települések 37,9 %-át. A legkevesebb tehénnel rendelkező települések - jóval több, mint 1692-ben - most is a Fekete-Körös forrásvidékénél találhatók legnagyobb számban, valamint a Rézhegység északi

lejtőin, a Berettyó felső szakaszánál. Az említett két "depressziós" területen kivül, a Királyerdő vidékén is nagy számban található a megyei egy településre eső átlagos tehénszámnál kevesebbel rendelkező falu. 1743-ra tovább folytatódik a tehénállomány növekedése, felülmulva az egyébként szintén sokasodó tehéntartó települések növekedési ütemét. A megyében ekkorra 88 faluban és 9 mezővárosban, valamint Váradon emelkedett a tehénállomány jóval a megyei átlagszint fölé. Az összeirás szerint Szalontán /651/, Kabán /238/, Derecskén /203/, Diószegen /254/, Berettyóujfaluban /256/ találták a mezővárosok között a legtöbb tehenet. Mig a falvak esetében Sarkad /264/, Oláhszentmiklós /261/, Szentmiklós /251/, Cséffa /250/, Jánosda /376/, és Komádi /248/ emelkedik ki. Amint kitünik a legjelentősebb mezővárosok az Ér- Berettyó- vonaltól északra /kivétel Szalonta/, a legjelentősebb falvak a Sebes-Köröstől délre találhatók. Annak ellenére tehát, hogy a megyei átlagos tehénellátottságot meghaladó települések az első pillantásra megszüntek az 1720-ban elkülönitett két régióban tömörülni, azért ennek a két térségnek az Ér-Berettyó vonalától északra a megyehatárig, illetve a Sebes-Körös - Fekete-Körös közötti sikságnak - most is kitüntetett szerepe van. Jelentős változás az 1720-as megoszláshoz képest, hogy a megyei átlagnál jelentősebb tehéntartó települések közé emelkedtek a Fekete-Körös alsó folyásánál lévő helységek is pl. Széplak Tenke, Feketebátor, Feketetót, Baj, Tamáshida, Anti stb. Továbbra is "erőtengely" szerepét töltik be a folyók, amelyekhez most már a Fekete-Köröst is hozzászámithatjuk. Együtt a 4 főfolyó 37 települést füz össze, amelyek a számbavett jelentős tehéntartó települések 38,77 %-át alkotják. Jelentősen nőtt 1743-ban a megyei átlagnál kevesebb tehénnel rendelkező helységek száma, ami a települések közötti erőteljes differenciálódásra mutat. Olyan uj területek váltak hiányterületté, mint a Sebes-Körös felső szakasza vagy, a Rézalja településeinek zöme. Ezeknek az uj, gyengén ellátott területeknek a kialakulása következtében a korábbi két sulypont - Bihar hegység térsége a Fekete-Körös felső szakaszánál és a Rézhegység Berettyó-vidéki területei, - most fokozatosan felveszi egy övezet képét, amely a megye, tehéntartás szempontjából élesen elkülönülő részét alkotja az alföldi területektől.

Az 1753-as összeirás, mint mindig most is legsajátosabb, az előző és a következő összeirások eredményeitől leginkább eltérő képet mutatja. Ez esetünkben azt jelenti, hogy bár megyei szinten a tehéntartó települések száma nem változott, a tehénállomány pedig jelentősen növekedett, azonban ez a járások között jelentős eltérésekkel zajlott le. A tehénszám növekedése és a tartó települések számának állandósulása a megyei átlagérté-

ket településenként erősen tovább növelte. A megyében 75 faluban és 7 mezővárosban, meg Váradon tartottak 57 tehénnél nagyobb állományt. Ez kb. 15 %-os csökkenést jelent az 1743-as szinthez képest, a települések számát tekintve! Ha ezt a tendenciát nem követi az átlagosnál jelentősebb tehéntartó településeken kiugró tehénszám gyarapodás, akkor - ismerve a tehéntartó települések gyarapodását - ez bizonyos kiegyenlitődésre utalhat, pontosabban e felé mozdulnak az arányok. A legjelentősebb tehéntartó mezővárosok alig változtak, hiszen ekkor is köztük van Kaba /300/, Derecske /241/, Szalonta /223/, Diószeg /254/, Berettyóujfalu /306/, mig a falvaknál Komádi /337/, Udvari /342/, Mezőkeresztes /278/, Konyár /264/, Nagyléta /256/, Báránd /250/ és Szalacs /217/. Két község ujonnan került a legjelentősebb tehéntartók közé. Mivel - tagadhatatlan növekedés ellenére, különösen a falvaknál, - nem tapasztalunk kiugró növekedést a tehénállományban az átlagosnál jelentősebb településekben, igy valóban megerősithetjük a kiegyenlitődésről fentebb irtakat. /Erre utal egyébként a megyei átlag alatt tehénnel rendelkező települések számának csökkenése is!/ Nagy, de csak átmeneti területi átrendeződésről van szó a megyei szinvonalnál tehénnel jobban ellátott települések esetében. Egyfelől a Fekete-Körös menti települések ellátottsága jelentősen romlott a megyei szinvonalhoz képest /pl. Feketebátor, Feketetót, Baj, Anti visszaesése mutat erre/, megnőtt az ezen a szint alatt elhelyezkedő helységek száma a Sebes-Körös - Fekete-Körös közötti sikságon /Illye, Okány, Árpád, Kisürögd, Nagyürögd, stb. visszaesése is bizonyitja/ és a Berettyó - Sebes-Körös közti Sárréten /Keresztszeg, Vekerd, Váncsod, Ártánd, Nagyszántó stb./. Ez arra mutat, hogy már nemcsak a hegyvidéken kereshetjük a megyei szinvonal alatt ellátott településeket - hiszen a Fekete-Körös mentén és a Gyepes, Topa, Hollódi, Petrósz-Körös stb. partján most is tömegével találunk ilyet, akárcsak az Almás, Bisztrapatak és a Berettyó felső szakaszánál- hanem ezek sávja mélyen behatolt az alföldi területekre is - bár jobbára szórványszerüen -, a Sebes-Körös-től délre. Másfelől azt is láthatjuk, hogy a Sebes-Körös felső folyásánál számos településnek sikerült a megyei átlagnál jóval több tehénre szert tennie pl. Kisjenő /115/, Szentelek /77/, Alpár /71/, Esküllő /77/, Szakadát /68/ esetében, és igen soknak a régi Báródság területén pl. Nagypatak /73/, Beznye /150/ Brátka /63/, Feketető /64/ stb. Csökkent valamit a folyómenti tehéntartás kiemelkedő szerepe is, hiszen a Fekete-Körös mentén ismét hiába keresünk kiemelkedő tehéntartó települést, igy a Berettyó, Ér és Sebes-Körös a kiemelkedő ellátottságu településeknek 32 %-át tömöriti. Végül is ekkorra csupán az Ér-Berettyó vonaltól északra eső terület, a régi

Középnyir területe maradt a megye messze legjelentősebb tehértartó körzete, amit egyfelől bizonyit az, hogy ezen a területen csupán Dancsháza /18/ tehéntartása marad el messze a megyei átlagtól, másfelől pedig az, hogy a fentebb legnagyobb tehéntartó települések közé sorolt - több mint 200 tehénnel szereplő, - helységek közül 8 erre a területre jut.

Az 1763-as összeirás szerint - a tehéntartó települések száma nem változik jelentősen, - tovább nőtt a tehénállomány a megyében, s igy az egy településre eső átlagos tehénszám a legnagyobb szintre emelkedett /60/. Ennek ellenére az 1753-as kiegyenlitődési folyamat nem folytatódott, sőt ismét jelentős koncentráció szemlélhető, hiszen 88 faluban és 9 mezővárosban /valamint Váradon/ a megyei átlagot jóval meghaladó tehénállományt irtak össze. A kiemelkedő települések száma tehát teljesen megegyezik az 1743-ban megfigyelt, akkor is kiemelkedő tehéntartó helységek számával. A legmagasabb tehénszámmal Szalontán /351/, Derecskén /317/, Kabán /294/, Diószegen /158/, Kismarján /185/ találkozunk a mezővárosok között, a falvaknál pedig Komádi /318/, Mezőkeresztes /316/, Nagyléta /237/, Zsáka /211/, Berekböszörmény /278/ rendelkezett több mint 200 tehénnel. Mint kitünik, különösen a Berettyó - Sebes-Körös közötti sárréti területről szerepel több falu a legjelentősebbek között; Komádi, Mezőkeresztes, Zsáka, Berekböszörmény. 1763-ra helyreállt a jelentős tehénállománnyal rendelkező települések területi eloszlásában 1753 előtt tapasztalt tendencia, azaz az alföldi térség kiugróan a legjobban ellátott terület a tehénmegoszlást tekintve, s most ujra nagy számban találhatók nagy tehéntartó települések a Berettyó - Sebes-Körös, és a Sebes-Körös Fekete-Körös között. Uj elem azonban, hogy a mezővárosokkal együtt továbbra is egyik legnagyobb tehéntartó térség, az Ér-Berettyó vonaltól északra eső terület mellett, most "felnött" a Berettyó - Sebes-Körös közötti sárréti vidék, kiemelkedően magas falusi tehéntartásával. Nem esett vissza teljesen a Báródság: Lok /102/, Nagybáród /147/, Rév /81/, Lóré /77/, Várson kolyos /69/ - sem, s ujonnan emelkedett a Fekete-Körös forrásvidékének néhány települése is a megyei tehéntartás átlagos szintje fölé /pl. Fenes 84, Kisbelényes 78, Meziád 98, Köszvényes 70 stb./. A folyóvölgyek ismét nagy szerepet játszanak a legjelentősebb települések összegyüjtésében; igy a 4 legfontosabb folyó ezen települések 35,75 %-át gyüjti össze. A tehénnel alig rendelkező települések csoportja jelentős mértékben ujra a hegyvidékre koncentrálódik, de igen jelentős számban találunk a megyei átlagnál rosszabb tehénellátottságu falvakat az érmelléki dombokon is,pl. Bogyiszló /17/, Kóly /23/, Albis /36/, Asszonyvására /34/, Kécz /37/ stb. Végül is megállapithatjuk, hogy az ökör területi megoszlása mellett, a tehéntartás-

ban találjuk az alföldi területen kivüli a legtöbb megyei átlagértéket felülmuló települést, lényegesen eltérve a területileg sokkal koncentráltabb lótenyésztéstől.

A megyében a *sertés* lassabban terjedt el a településeken, mint a többi jószág, de ez volt a legnagyobb számban tartott haszonállat, amelynek száma rendkivül gyorsan és nagyarányban növekedett. Fényes Elek a maga korában már a sertéstartást tartotta az állattartás fő ágának a megyében.[68] Vizsgálatunkhoz az alábbi sávokat vettük fel:

1692:	13	-	21	db
1720:	43	-	71	"
1743:	37	-	61	"
1753:	52	-	86	"
1763:	72	-	121	"

Az 1692-es összeirás 6 falut és 4 mezővárost tesz elkölönithetővé, amelyek 21 sertésnél többet tartottak. Természetesen itt sem az abszolut számok a lényegesek, hanem az arányok és a települések elhelyezkedése. Mezősi Károly a sertéstartásról azt irja, hogy az részben makkoltatással történt, s makkos erdőt sorol fel Szentimre, Bagamér, Köbölkut és Nagyléta mellett.[69] A legnagyobb számban Kabán /90/, Diószegen /95/, valamint Bajomban /62/, Udvarin /46/ és Nagyrábén /30/ tartották. A megyei átlagnál több sertést tartó települések - Berekböszörmény /26/ kivételével, - az Ér és a Berettyó vonalától északra találhatók.

Az 1720. évi összeirás már a sertéstartásban is jelentős előrelépést mutat, mind az azzal foglalkozó települések számában, mind a sertésállomány mennyiségében. Ekkor 63 faluban és 5 mezővárosban, /valamint Váradon/ találunk 71-nél nagyobb számu sertést. A legtöbb sertést Szalontán /449/, Derecskén /257/, Székelyhidon /128/, Diószegen /139/, Váradon /102/; Berettyóujfaluban /318/, mig a falvak között Nagyürögdön /320/ Komádiban /309/, Jánosdán /304/ tartották. Bár a területi megoszlás az alföldi megyerészen szinte egyenletes megoszlást mutat, mégis a legnagyobb sertéstartó települések a Sebes-Körös - Fekete-Körös közötti területre esnek - Tulka /201/, Vasand /103/, Inánd /108/, Zsadány /108/, Cséffa /297/ -, valamint a Berettyó és a Sebes-Körös közé: Báránd /298/, Mezőkeresztes /218/, Berekböszörmény /281/, Konyár /248/. Nagy sertéstartó településeket azonban szinte a megye minden körzetében lehet találni, szórványszerüen. A sertéstartás leggyengébb területét a Rézhegység Berettyó-felőli oldalán, valamint a Királyerdő hegyei között találjuk. Elszórtan azonban - akárcsak néhány a megyei átlagnál több sertést

tartó település, - szinte mindenütt találkozunk kevés sertést tenyésztő településsel is, meglepő módon nagyobb számban az érmelléki dombokon, s kevésbé a Fekete-Körös mellékfolyói mentén. A folyóvölgyek települései most is sulyozott szerepet kapnak, hiszen a megye 4 jelentősebb folyója mentén 22 olyan település található, amelyben a megyei átlag fölött számoltak össze sertést, s ez a megye hasonló helységeinek 32,83 %-a. Ugyanakkor a Berettyó felső szakaszáról csupán Bályog /72/ emelkedik a megyei átlag fölé sertéstartásban, míg az Ér folyóig érő szakaszon 14 települést számolhatunk, amelyekben a megye átlagszintjénél jóval kevesebb sertést neveltek. 1743-ban a sertéstartó települések száma 2,1-szeresre növekedett, miközben a sertésállomány 1,8-szorosára, 1720-hoz képest. Ebből is következik, hogy a megyei sertéstartó településekre jutó sertésszám csökkent. 1743-ban 87 faluban és 9 mezővárosban számláltak 61-nél több sertést. A sertéstartás koncentrált helyei voltak: Szalonta /462/, Kaba /337/, Derecske /285/, Bihar /213/, Kismarja /247/, illetve Szentmiklós /401/, Cséffa /403/, Sarkad /349/, Jánosda /365/, Berettyóujfalu /318/. Az alföldi terület kiemelkedő sertés-ellátottsága mellett is látnunk kell, hogy egyrészt a Sebes-Körös - Fekete-Körös közötti síkságon található a legnagyobb sertéstartó települések zöme, de keleti szélén már a falvak egy csoportja a megyei átlagosnál is kevesebb sertést tart,pl. Kisürögd /33/, Sályi /26/, Székelytelek /32/, Less /19/, Pósa /18/ stb. Jelentős a Berettyó-Sebes-Körös közötti települések sertéstartása is, de itt kevesebb a kiugróan nagy központ /pl. 300-nál többet csak Berettyóujfalu tartott/, s szórványosan itt is található kevés sertést tartó település pl. Bedő /17/, Mezőpeterd /26/, Vekerd /24/ stb. Harmadszor említhető az Ér-Berettyó vonaltól északra fekvő terület, de itt egyrészt az ÉK-i, Érmellékhez tartozó területen van kevés sertést tartó helység,pl. Selind /5/, Kokad /30/, Érkeserü /25/, Értarcsa /13/, stb., másrészt a mezővárosokon kivül igazán jelentős sertéstartó csak Nagyléta /143/, Piskolt /134/, és Széplak /104/, amelyek egymástól nagy távolságra fekszenek, s igy nem alkotnak igazán egységes övezetet. Összegezve - kiemelkedő sertés-koncentrációja miatt - a Sebes-Körös - Fekete-Körös közti terület számit a megye legjelentősebb sertéstartó centrumának ekkor az alföldi területen, s észak felé haladva ennek sulya enyhén csökken. A megye 4 főfolyójának jelentősége sem elhanyagolható, mivel mellettük szerepel 35 település a megye legnagyobb sertéstartói közül, s ez 36,45 %-os részesedést jelent. Különösen "sulyponti tengely" szerepét tölti be a Berettyó és a Sebes-Körös alföldi szakasza, amelyek maguk is 21,87 %-át sorakoztatják partjukon a sertéstenyésztő településeknek. A megyében ekkor érdekes módon ugyancsak három folyó felső szakasza a "tengelye" a sertéstartás "dep-

ressziós" területének, igy a Berettyó, a Sebes-Körös és a Fekete-Körös forrásvidéke. A hegyvidékek közül jelentősen romlott a Béli hegyvidéken a sertéstartás helyzete.

Az 1753. évi összeirás szerint tovább gyarapodott a sertésállomány a megyében,kb. 40 %-kal, miközben a sertéstartó települések száma alig nőtt, s egyre inkább megállapodottságot mutatott. A megyei átlagot tekintve az egy sertéstartó településre eső sertésállomány jelentősen nőtt. Mivel mind az átlagot jelentősen meghaladó, mind az átlagtól jelentősen elmaradó sertésállománnyal rendelkező helységek száma csökkent, arra következtethetünk, hogy - akárcsak a tehénállomány esetében, - a növekedés jelentős része a gyengébben ellátott helységekre esett, s egyfajta kiegyenlitődés felé irányuló mozgás figyelhető meg. Mindenesetre ekkor 81 falut és 8 mezővárost találunk, ahol a sertések száma a 86-ot meghaladja. A legnagyobb sertéstartók ekkor Derecske /469/, Kaba /343/, Diószeg /363/, Székelyhid /351/, Berettyóujfalu /409/ a mezővárosok közül, a falvak közül pedig Udvari /351/, Komádi /318/, Konyár /339/, Pocsaj /310/. Meglepőnek tartjuk - és a kiegyenlitődés felé mutatónak, vagy legalábbis az elmaradottság csökkentésére mutató jelnek -, hogy a Fekete-Körös mellett több, 100-nál nagyobb számu sertést tartó települést irtak össze, Budurásza /113/, Buntyesd /110/, Fenes /168/, sőt Nyimvesden 233-at, növekedett a Sebes-Körös völgyében is a jelentős számu sertést /több mint 100 db-ot/tartó helységek száma.

Egészében a megyei átlagot jelentősen meghaladó számban sertést tartó települések területi eloszlása nagyfoku szóródást mutat a korábbiakhoz képest, hiszen pl. a Bihar-és a Királyerdő vidékein a Sebes-Körröstől a Fekete-Körösig 16, mig ugyanezen két folyóközt az alföldi részen 10 települést számolhatunk. /S ami még érdekesebb, a tartott sertésszám sem mutat kiugró eltérést, kivéve Szalontát, amely kiemelkedik környezetéből./. Jelentősen javult a Sebes-Körös és a Rézalja sertés ellátottsága is. A sertéstartásban a legegyenletesebben és nagyszámu sertéssel ellátott térségnek az Ér-Berettyó vonaltól északra eső terület mutatkozik, hiszen innen kerülnek ki a legnagyobb sertéskoncentrációk, s itt a legcsekélyebb a kevés sertést tartó település is.Utána következik a Berettyó és a Sebes-Körös közötti terület, ahol bár több település került át a megyei átlagérték sávjába,pl. Körösszegapáti, Sas, Csökmő, Furta, Darvas, de igen jelentős számban tartott sertést a Sebes-Körröstől délre eső településekhez képest Mezőkeresztes /216/, Berekböszörmény /210/ is a már emlitett Komádi mellett. A sertéstartás területi szóródására mutat, hogy a 4 legnagyobb folyó mentén a kiemelkedő sertéstartó településeknek "csak" 24,71 %-a található. A ser-

téstartásban rosszul ellátott területként szereplő hegyvidék helyzete természetesen alapjaiban nem változott meg, hiszen a Fekete-Körös forrásvidéke, a hegyek és az Alföld találkozásának sávja /Királyerdő és a Rézhegység vidékén/, valamint a Berettyótól délre eső területek most is azon települések tömegét mutatják, ahol kevés a sertés. Csupán a Sebes-Köröstől északra és a Báródságban javult a helyzet számottevően. Akárcsak a tehéntartásban, ugy a sertés esetében is, az 1763-as összeirás már ismét módositja a képet s ujra a területek közötti éles különbségek mutathatók ki. A sertésszám további gyarapodása mellett ekkor 94 faluban és 9 mezővárosban találtak az összeirók több mint 121 sertést. A legtöbb sertéssel ekkor is Derecske /662/, Kaba /467/, Diószeg /216/, Berettyóujfalu /350/ rendelkezett, de kiugróan a legnagyobb állománya Szalontának volt már ekkor, 754 darab. A falvak közül Berekböszörmény /518/, Komádi /531/, Széplak /576/ magaslik ki, de jelentős Mezőkeresztes /359/, Szentmiklós /357/, Nagyléta /352/ és Pocsaj /336/ sertéstartása is.

A területi eloszlást tekintve ismét az alföldi térség ellátottsága emelhető ki, másrészt feltünik, hogy a Berettyótól északra továbbra is alig találunk az átlagosnál jelentősen kevesebb sertéssel rendelkező települést, de a Berettyó és Sebes-Körös, valamint a Sebes-Körös - Fekete-Körös közötti sikságon is csökkent a számuk. A legnagyobb sertéskoncentrációk közül a legtöbb az Ér-Berettyó vonaltól északra található, s ebben a térségben van a legtöbb átlagosnál jobban ellátott település is, igy továbbra is ezt a termelési körzetet tartjuk a legkiegyensulyozottabbnak. A Berettyó és a Sebes-Körös között három centrumot találunk, de magas a többi településen is a sertések száma. Ugyanakkor ide esik viszonylag a legkevesebb jelentős sertéstartó helység, igy jelentőségében elmaradt a Sebes-Körös - Fekete-Körös közötti sikság mögött. Itt kimagaslik Szalonta termelése, s mellette csak Szentmiklós igazán jelentős tenyésztő megyei mércével mérve. Azonban az elsőnek vizsgált termelőkörzet után itt található számszerint a legtöbb nagy sertéstartó település. Meglepő, hogy az eddigiekhez képest, most a Fekete-Körös forrásvidékén, és a Báródságban is találunk egy-egy kisebb sulyponti területet, s a Rézhegységben is javult a sertéstartás helyzete. Ismét jelentőssé vált a 4 folyómenti körzet szerepe, hiszen a legfontosabb sertéstartó településeknek 32,04 %-át sorakoztatják fel. Ezzel párhuzamosan azonban a Királyerdő vidékén, valamint Bél térségében számottevően elmaradt a sertéstartás a megyei szinvonaltól, és a megye "depressziós" térségét alkotják. A század közepére tehát Szalonta környékén találjuk a legnagyobb sertéskoncentrációt, de egészében jellem-

ző tendencia, hogy kevéssé változnak a kiemelkedő sertéstartó települések, s ezekben egyre nagyobb sertésállomány koncentrálódik, s ez a következő században is így van, hiszen Fényes Elek több helyen is kiemeli, hogy "...kereskedésre is nagy felesleg van." A kondák ebben a térségben még ekkor is "... a vizenyős tölgyes erdőkben legelnek."[70] Bél Mátyás szerint pedig "a disznók sehol nem járnak olyan nagy haszonnal, mint a Szalonta körüli erdőkben. Itt ugyanis nagy berkeket járnak körbe, amelyek makkban igen gazdagok..."[71] Ugyancsak szép tölgyesek segítették a sertéstartást az Ér-Berettyó vonaltól északra, hiszen ezekről Jakó Zsigmond így ír: "a Debrecentől délre fekvő, középkorban Nyírnek hívott vidék homokbuckáit összefüggő tölgyerdők borították, amelyeket csak helyenként tarkítottak apró jobbágyfalvak, tisztások. Az erdő dél felé keskeny sávban lehúzódott Kenczidáig, ott a Berettyó mellett megszakadt, kelet felé pedig az Érmelléken átterjeszkedve egyesült a dombvidék erdőivel." Jelentős erdőkről értesülünk a Berettyó felső völgyéből is, illetve az ezeket szegélyező hegyekből, bár Szalárdtól Váradig ismét a hegyekbe húzódott az erdőzóna, hiszen "Bihartól a síkon nyugat felé a Kiskörösig nincs erdő".[72] A síkságon a vízivilág és az erdőcsoportok együtt jelentkezése kínált az állattartáshoz kedvező környezetet, úgy, hogy a földművelést sem akadályozta a szárazabb területen. Dél felé folytatódik a rengeteg, sőt a hegyekben teljesen összefüggő övezetet alkot, hiszen a Királyerdőben az alacsonyabb részeken tölgy és cser, magasabban pedig bükk sürüsödik,[73] majd: "A Fekete-Körös forrásvidékén fel egészen Határig tiszta bükkösök voltak". Délen pedig: "A béli hegyek sikra néző régióit is vegyes bükk-tölgy borította - magasabb részen tisztán tölgyesek."[74] Úgy tünik, hogy a sertéstartás ott volt igazán sikeres, s jelentősége ott nőhetett ki a megyei átlagszinvonalból, ahol ehhez a feltételek is jobban kedveztek, mint általában a megye többi részén. Bár erdők jelentős területeket borítottak a megyében, azonban ezek összetétele - a tölgyesek nagyobb arányu jelenléte - és megközelithetősége, a felhasználhatóságukat a sertéstartásban már leszükitette az Ér-Berettyó vonaltól északra, a Sebes-Körös - Berettyó közötti terület ligetes területeire, valamint a Sebes-Körös - Fekete-Körös közötti nagyobb vizenyős, berkes területekre, amelyekből ideálisként Szalonta helyzete tünik ki, hiszen "az erdő határa Kölesér, Kávásd, Tulka alatt huzódott, Szalontát félkörivben körülölelte..."[75] Ezzel szemben a Rézhegység, a Királyerdő, a Bihar tömegei, valamint a Béli hegyek, egyrészt zömmel bükkösök által, illetve fenyvesekkel borítottak, másrészt tölgyesek csak foltokban, a magasabb régiókban, kondával nehezen megközelithető helyen voltak. Az összefüggést természetesen nem tartjuk ennyire direktnek a sertéstartás elterjedtsége és a tölgyesek elhelyezkedése kö-

zött, hiszen a sertés az egyik legfontosabb hushoz jutási lehetősege volt a jobbágycsaládoknak, de a szükségletek kielégitésének módját, és főleg szinvonalát a lehetőségek erősen behatárolták.[76] Kérdés, vajon a század közepe táján a növekvő sertésállomány eltartására az alföldi területen, ahol a makkoltatásra az irtások miatt egyre kevesebb lehetőség volt, nem kezdődött-e meg a tengeri, és az árpa felhasználása a hizlaláshoz? Erre ekkor már Somogyban is volt példa,[77] de Biharban is tudunk róla néhány évtized mulva.[78]

A *juh* és a *kecske*tartás elterjedését hiányos adataink miatt csak az 1692-es összeirástól az 1743. évi összeirásig terjedő félévszázadban tudjuk vizsgálni. Ebben az időben a tartásukkal foglalkozó települések száma minden járásban és megyei szinten is folyamatosan növekedett. Ezzel párhuzamosan, azonban csak az 1720-as összeirás mutat az állományban növekedést, az 1743. évi már visszaesést jelez a megyében. A juhtartás elsősorban élelmezési célokat szolgált a jobbágyok számára, s legfeljebb a rossz minőségü gyapju házi felhasználása emlithető meg. Nagy kiterjedésü, de nem tul jó legelővel is beérte, s mivel a juh gyökerestől kitépi a füvet s körmével felhasogatja a talajt, igy nem is volt érdemes jobb legelőre engedni. A XVIII. század folyamán az alföldi térség számos pontján szükült az igénybevehető legelőterület[79], s ezért a juhászok a szomszéd határba, de még néha a Hortobágyra is eljártak legeltetni. A Szent-Mihálynapi "határszabaditás" után a tarlóra is felhajtották a nyájat, s természetesen az ugar területen is legeltettek.[80] A juh és a kecske elterjedtségének vizsgálatához felvett átlagsávok:

1692:	44	-	73	db
1720:	86	-	142	"
1743:	49	-	81	"

Az 1692. év összeirása szerint 7 faluban és 2 mezővárosban irtak össze 73-nál több juhot és kecskét. A legtöbb juhot Kabán /186/, Derecskén /90/, Berettyóujfaluban /520/, illetve a falvak közül Sárándon /285/ irták össze. Ezek a megyei átlagnál jóval több juhot tartó helységek erősen a megye ÉNy-i sarkában, a Berettyó vonalától északra helyezkedtek el. Érdekes, hogy a juhtartó települések közül a legkevesebbet tartókat a Biharhegység falvaiban, a Fekete-Körös forrásvidékén, illetve az Ér és a Berettyó felső szakasza mentén találjuk. 1720-ban jelentős számban gyarapodott a tartó helységek száma, s még jelentősebben a juhállomány. Bár jelentősen növekedett a vezető juhtartó települések birtokában lévő állomány, mellettük mégis számos uj település

juhtartása is meghaladta a megnövekedett egy falura eső megyei átlagot. Ekkorra 30 falura és 4 mezővárosra növekedett a 142 juhnál többet tartó települések száma. A legnagyobb juhtartók között most is elsősorban falvakat találunk, - a mezővárosok másból szerezték bevételüket, hiszen számukra a juhból származó élelem részben piacon beszerezhető volt, vagy mással pótolhatták. Ezek a mezővárosok határaikat vagy feltörték, vagy igavonó, illetve más lábasjószágok számára tartották fenn. A legnagyobb nyájakat Derecskén /937/, Kabán /360/, Szalontán /243/, Diószegen /160/, valamint Udvarin /924/, Berettyóujfaluban /917/, Bajomban /870/, Sárándon /812/, Geszten /676/, Bárándon /465/ és Jánosdán /415/ jegyezték fel. A területi megoszlásban ismét két körzet különithető el: egyrészt a legnagyobb juhállományt koncentráló Ér-Berettyó vonaltól északra eső terület, jelentős részben már 1692-ben is nagy juhtartónak talált településeivel /Kaba, Derecske, Bajom, Udvari, Berettyóujfalu, Sáránd stb./, valamint a Sebes-Körös - Fekete-Körös közötti lapály, ahol a legnagyobb számban találhatók a megyei átlagnál jelentősebb juhtartó helységek, bár ezekben jóval kevesebb juhot tartanak, mint az előbbi területen, s jóval számosabb azon területek csoportja, ahol viszont a juhállomány jóval kevesebb a megyei átlagosnál. Ujonnan lett jelentős juhtartóvá a Fekete-Körös forrásvidékénél Petrósz /233/, Meziad /191/, Fericse /183/ és Szód /184/, ahol a hegyi legelőkön tartják állataikat, amelyek "... kisebbek és testük olyan könnyü, hogy a hegyek szikláin és nagy meredélyein macskák módjára bolyonganak és legelésznek."[81] A legkevesebb juhot tartó települések a Királyerdő hegyeiben, a Gyepes és Hájó patakok partján, valamint a Béli hegyek nyugati lejtőin találhatók jelentős számban. 1743-ban tovább növekszik a juhtartással foglalkozó települések száma, miközben már csökken a megyében tartott juhállomány. Az átlagosan egy juhtartó településre eső szám tehát szintén visszaesik. Ekkor 40 falut és csak 2 mezővárost találtak, ahol a megyei átlagosnál nagyobb juhtartás folyt. A legnagyobb juhtartó településeken a következő számban találtak ebből a jószágból: Kabán 656-ot, Derecskén 472-öt, mig Bárándon 781-et, Bajomban 528-at, Udvarin 510-et, Geszten 503-at. Ha ezeket összevetjük az 1720-as számokkal, látható, hogy Szalontán nem irtak össze juhot, Derecskén felére csökkent, Udvarin kb. 60 %-a maradt meg az 1720-as számnak, de csökkent Bajomban és Geszten is az állatszám. Csökkent Berettyóujfaluban is 917-ről 441-re, Sámsonban 307-ről 103-ra, és folytathatnánk. Ebből is kitünik azonban, hogy a korábban felvázolt két jelentős juhtartó körzet közül a Berettyó-Ér vonalából Északra eső területen jelentősen csökkent a legjelentősebb juhtartók száma. A Sebes-Körös és Fekete-Körös közötti területen ez a kép kiegyenlitettebb,

mivel pl. Jánosdán 415-ről 446-ra növekedett a juhállomány, és a vezető juhtartó települések zömmel kicserélődtek ugyan, de számuk nem csökkent. A térségen belül azonban feltétlenül növekedtek a települések közötti különbségek, hiszen mostanra alaposan megnövekedett a megyei átlagnál kevesebb juhot tartó települések száma is. Feltünik viszont, hogy a Fekete-Körös felső szakaszán megszünt a juhtartásban 1720-ban meglévő hiányterület, és alapvetően elérte a körzet a megyei átlagszinvonalat. Ez történt a béli hegyek területen is. Ekkorra a folyóvölgyek rétjei ugy látszik jelentős megtartó tényezőnek bizonyultak a juhtartásban, mivel a számottevő juhtartó települések 35,71 %-át gyüjtik partjuk mentén. 1743-ban a megyében a juhállománnyal rendelkező helységek közül a legkevesebbel birók alapvetően a Királyerdő hegyvidékén, a Rézhegység nyugati vonalán, az Érmelléken és a Sebes-Körös felsőfolyásánál /pl. Báródság/ sürüsödtek. A "depressziós" sáv tehát az Érvölgyétől a Fekete-Körös középső szakaszáig huzódik, amelyet csak a Sebes-Körös mentén szakit meg néhány jelentős juhállománnyal rendelkező helység pl. Lóré /97/, Sonkolyos /217/, Felső-Lugos /128/, Csarnóháza /109/ stb.

Ugy tünik tehát, hogy az alföldi juhtartó körzetek őrzik vezető szerepüket, de a juhtartás lehetősége szükülőben van, s ezért az állomány a Sebes-Köröstől északra jelentősen csökkent, mig a Sebes-Köröstől délre a juhtartás még tovább virágzik, s különösen a hegyvidéken terjed, ami egyrészt ezen területek helyzetének javulása felé mutat a juhtartásban /pl. Fekete-Körös felső völgye, Béli hegyvidék/, másrészt élezi az adott terület gazdasági különbségeit /Rézhegység, Királyerdő, Sebes-Körös völgye/. A juhtartásnak tehát két központja van: a megye nyugati; alföldi területei, ahol a legkedvezőbbek az adottságok és ahol a legnagyobb nyájak legelnek, a másik a megye keleti hegyvidéki része, ahol a legtöbb juhtartó település található. A sikság jobb legelői megadták annak a lehetőségét, hogy jobban jövedelmező, a családok számára hasznosabb állatok tartására állhassanak át, s a juhot részben tehénnel, sertéssel cseréljék fel. A hegyvidék mostohább viszonyai erre a haszonállat-váltásra kevesebb lehetőséget adnak s konzerválják az igénytelenebb, de kisebb "hozadéku" állatok tartását, mint amilyen pl. a juh. A hegyvidéki juhtartás fontosságát emeli, hogy tartóik jövedelmet is reméltek tőle, ezért az ezzel való foglalkozást jóval nehezebben adhatták fel, mint siksági társaik.

A méhészetről Mezősi Károly irta, hogy az "1692-ben is a lakosság kedvelt foglalkozása"[82] A rétek és a nádasok kedvező feltételeket biztositottak a méhészkedésre. A méz pedig a cukor helyett töltötte be az ételizesitő szerepét, sőt orvosságnak is használták.[83] A méhészkedés vizsgált időszakunkban folyamatosan foglalatosság a településeken, bár a legtöbb

kaptárt 1720-ban irták össze a megyében, attól kezdve csökkenőben volt a száma. Megyei átlagsáv értékek:

1692:	16	-	27	kaptár
1720:	22	-	37	"
1743:	10	-	17	"
1753:	7	-	11	"
1763.	7	-	12	"

Az 1692. évi összeirás 27 kaptárnál nagyobb állományt 10 faluban és 3 mezővárosban tüntet fel. A legtöbbet Diószegen /155/, illetve Félegyházán /65/ számolták. Az átlagosnál több kaptárral dolgozó települések zömmel az Ér /4 települése/ és a Berettyó /4/ mentén találhatók, mig a megyei átlagtól jelentősen elmaradó méhészetelepülések a Sebes-Körőstől északra szétszórva oszlanak el. 1720-ban már jelentős előrelépés tapasztalható, hiszen az emelkedő megyei átlagszint nemcsak a települések, hanem a kaptárok, s a méhészkedés mértékének gyors növekedését is igazolja /még akkor is jelentős lehet arányaiban a növekedés, ha 1692. év összeirása a valóságosnál kevesebb értéket tüntet fel!/. Ekkor 26 faluban és 4 mezővárosban /meg Váradon/ találtak 37 kaptárnál többet a méhészek kezén. A legjelentősebb méhészkedés Diószegen /226/, Szalontán /160/, valamint Berekböszörményben /340/, Bakonszegen /282/, Komádiban /279/, Nagylétán /165/, Zsadányban /216/, Zsákán /150/ és Hencidán /131/ folyt. A méhészkedés legfontosabb szintere kétségtelenül az Ér és a Berettyó közötti terület, amelyet a középkorban Cserhátnak neveztek. A Sebes-Körőstől délre 100 kaptárnál többet csak Szalontán és Zsadányban találunk, ami azt bizonyitja, hogy a megyében ekkor még a méhészkedés inkább a megye északi részén jelentős és a hegyekben, erdőkben nem hódit teret. Igen érdekes, hogy a Sebes-Körös, a Berettyó és az Ér 21 jelentős települést számolhat partjai mentén, ami az összes méhésztelepülés 67,74 %-a. A legkevesebb kaptárt a Fekete-Körös felső szakaszánál a Királyerdő nyugati szélén, valamint a Rézhegység északi lejtőin találták az összeirók. 1743-ban a települések gyorsabban kapcsolódtak be a méhészetbe - különösen a hegyvidéken -, de ezzel párhuzamosan a legjelentősebb méhészterületen csökkent a kaptárok száma s az uj települések - kedvezőtlenebb adottságaik miatt - nem tudták ezt pótolni. 34 faluban és 4 mezővárosban találtak ekkor 17 kaptárnál többet. A legtöbb kaptárt Szalontán /395/, Margitán /73/, Diószegen /54/, illetve Sarkadon /291/, Berekböszörményben /165/, Zsadányban /90/, Kötegyánon /66/, Gyéresen /84/, és Nagykerekiben /55/ irták össze. Jelentős átrendeződés ment ekkorra

végbe a méhészet területi megoszlásában is Bihar megyében. Az Ér - Berettyó vonaltól északra a méhészet visszaesett, pl. Szentpéterszegen 46-ról 2-re, Bakonszegen 282-ről 9-re, Hencidán 131-ről 2-re csökkent a kaptárak száma az összeirás szerint. Hasonlóképpen csökkent a méhészkedés az Ér és a Berettyó között is, hiszen 9 megyei átlag fölötti kaptárszámmal rendelkező településről 4-re csökkent a kiemelkedő méhész települések száma. A legnagyobb előrelépéssel a Sebes-Körös és a Fekete-Körös közti településeken találkozunk. Itt található ekkor a 38 jelentős méhészkedő településből 14. A legjelentősebb - fentebb felsorolt 50-nél több kaptárnál összeirt - településből pedig 5. Kétségtelen azonban, hogy ebben a térségben az átlag alatti kaptárszámmal is sok település méhészkedett. Ugy tünik, hogy a méhészkedés megyei sulypontja délre tolódott, és a Berettyótól a Fekete-Körösig terjedő alföldi területen lelhető fel ebben az időben. A legkevesebb kaptárral rendelkező helységek a Fekete-Körös és a Sebes-Körös felső folyásánál /pl. Báródság/, a béli területeken, valamint a Berettyótól északra vannak.

Az 1753. évi összeirás szerint a kaptárak számának csökkenésével párhuzamosan tovább nő a méhészettel foglalkozó települések száma. A kaptárak koncentrációja tovább csökken a területi terjeszkedéssel párhuzamosan. Az igen alacsonynak mondható megyei egy méhészlelepülésre eső átlagos kaptárszámnál /11/ igy már 52 faluban és 6 mezővárosban irtak össze többet. A kaptárokból legtöbbel rendelkezőknél sem irtak azonban össze már 150 kaptárnál többet, hiszen Csatáron /68/, Biharban /53/, Derecskén /53/, Diószegen /52/, valamint Berekböszörményben /127/, Sarkadon /99/, Komádiban /88/, Szakálon /60/, Zsadányban /51/ sem találtak ennyit. A méhészet uj sulyponti területe a Berettyó és a Sebes-Körös közötti alföldi térség lett. Különösen Váradtól északra folglalkoztak szivesen és viszonylag nagy mértékben a méhészkedéssel. Ezen a területen ujonnan került a legjelentősebbek közé Bojt /16/, Magyarhomorog /20/, Szakál /60/, Hegyközkovácsi /18/, Hegyközszáldobágy /15/, Püspöki /14/ stb. Jelentősen javult a megyei átlagszinthez képest a méhészet a Sebes-Körös felső szakaszánál, sőt a Rézhegység Berettyó felőli oldalán is. A Berettyótól északra is Bakonszegen 9-ről 17-re, Bárándon 5-ről 17-re, Udvariban 4-ről 66-ra nőtt a kaptárok száma. Ugy tünik, hogy egészében a Sebes-Körös völgye és a Berettyó völgye jelentik ekkor a méhészkedés "erőtengelyét", hiszen az ezzel kiemelkedően foglalkozó települések 43,1 %-a itt található. Csökkent a Sebes-Körös - Fekete-Körös közötti terület jelentősége, hiszen a megyei átlagszint felett méhészkedő települések száma felére csökkent /14-ről 7-re/, a legjelentősebbek között pedig csak Sarkadot és Zsadányt emlithetjük az 1743-as összeirás 5 településéből. A legkevesebb kaptárral továbbra is a Fekete-Körös és a környező bihari,

királyerdei és béli hegységek falvai rendelkeztek.

Az 1763. évi összeírás szerint már csak 41 falut és 6 mezővárost számithatunk a nem csökkenő megyei átlagszint fölé. A kaptárok száma tehát megyei szinten nőtt és a falvakban való terjedése a méhészkedésnek ezt ekkor már nem multa felül. Tovább csökkent tehát a jelentős méhésztelepülések száma, ami a kiegyenlitődés - a méhészkedés áttolódása miatt a hegyvidék felé, természetesen alacsony szinten! - irányába mutat. A legtöbb kaptárt Diószegen /130/, Csatáron /66/, Margitán /60/, Szalontán /52/, valamint Komádiban /94/ Berekböszörményben /85/ irták össze. Első pillantásra ugy tünik, hogy a megyei átlagnál nagyobb kaptárszámmal rendelkező települések egyenletesen oszlanak el az alföldi megyerészen, valamint a Sebes-Körös és Fekete-Körös völgyében. A kaptárszámokat is tekintve azonban kiderül, hogy a Sebes-Körös - Ér vonaltól északra helyezkedik el a megyei átlagszintnél kevesebb kaptárral rendelkező településekből a legkevesebb, ugyanakkor itt található a települések birtokában a legtöbb kaptár /a fenti több mint 50 kaptárral rendelkező 6 helységből 4/. Meglepő, hogy az 1753-ban kimagasló Várad környéki méhészkedő településeken teljesen visszaesett ez a foglalkozás, pl. nincs már kiemelkedő kaptárszámmal összeirva Bihar, Hegyközkovácsi, Velence, Hegyközszáldobágy stb. A legkevesebb kaptárral rendelkező települések az Ér felső szakaszánál /Ottomány 5 kaptár, Szalacs 6, Érkeserü 6, Értarcsa 3 stb./, valamint a Berettyótól délre a megyehatárig huzódó hegyek között találhatók, amelyek közül csak a Sebes-Körös és a Fekete-Körös völgyében emelkedik ki néhány település.

Az *állattartás*ban a megyében 1743-ra ökröt, lovat, sertést és tehenet az összeirt települések több mint 90 %-ban tartottak /egyes járások esetében pedig még korábban elérték ezt a szintet/. Az állatállományból a sertés és a tehén az, amelynek száma a vizsgált időszakban állandóan növekedett, mig a többi esetében a század közepén megtorpanás vagy visszaesés következett be.

Az 1692. és az 1720. év összeirásai még a juhot és az ökröt mutatják a megye legelterjedtebb haszonállatának, de 1743-ra előbb a sertés, majd 1753-ban a tehénállomány is felülmulja őket. A század közepére Bihar megyében a sertés- és a tehéntartás volt a legelterjedtebb és a legnagyobb arányu. Az ökörtartás megtorpanására mutat, hogy 1743. és 1763. év között szinte nincs is növekedés az állományban, ugyanakkor a lóállomány - 1753. év megtorpanása után - szépen gyarapodott. A megyei állatállomány átalakulóban van tehát a XVIII. század közepén és ugy tünik, hogy az állatszám növekedése nem tud lépést tartani a népesség gyarapodási ütemével.[84]

A megyén belüli régiók vizsgálatára térve, kiindulásként azonnal felfedezhető, hogy a megyében - akárcsak a növénytermesztésben, - élesen elkülönül egy jobbban ellátott, nagyobb állatsürüségü alföldi jellegü nyugati, és egy gyengébben ellátott, ritka állatsürüséggel jellemezhető, jobbára hegyvidéki keleti rész.

Ha a továbbiakban a jobban ellátott alföldi régiót nézzük, kitünik, hogy ez sem homogén térség. A lábasjószágot szem előtt tartva arra az eredményre jutunk, hogy 1692-ben az ökör és a tehén esetében a Sebes-Köröstől északra eső területen állapithattunk meg sulyponti körzetet, a ló, a sertés és a juh esetében pedig a Berettyó alsó szakaszától északra a megye határig. Igy egyértelmü, hogy ez az összeirás az alföldi területek északnyugati, jobbára a Berettyó-Kálló folyók térségében találta a legtöbb és legtöbbféle lábasjószágot, és ezt találta az állattartás legjelentősebb térségének.

Ugyanakkor ökörből, lóból, tehénből, juhból és sertésből egyaránt rosszul ellátott területnek bizonyult a Fekete-Körös forrásvidéke, sőt ökörből, sertésből, tehénből és juhból az Ér és a Berettyó alsó szakaszának vidéke is. 1720-ban is minden lábasjószág tartásában kiemelkedett a Berettyótól a megye északi határáig huzódó terület, továbbá ökörtartásban és sertéstenyésztésben a Berettyó és a Sebes-Körös között huzódó siksági rész, valamint az ökörtartás kivételével minden másból a Sebes-Körös és a Fekete-Körös között elterülő lapály települései.

Minden vizsgált állatfajból a gyengén ellátott területek közé tartozott ekkor is a Fekete-Körös forrásvidéke, de az ökörállományt beszámitva rosszul állt állatokkal a Királyerdő, valamint a juhtartás kivételével a Rézhegység északi lejtője is. 1743-ban ökör- ló- és tehéntartása ismét kiemelkedik az Ér-Berettyó vonaltól északra eső térségnek, de a sertés-és juhtartása is a megyei átlagszint felett volt. A Sebes-Körös és a Berettyó közötti síkságon az ökör, a tehén és a sertéstartás bizonyult megyei mércével kiemelkedőnek, de az átlagnál a lótartás is jelentősebb volt. Sertés-és juhtartása a megyei átlaggal mérve kiemelkedő volt a Sebes-Körös - Fekete-Körös közötti régiónak is, sőt a ló és ökörtartás is meghaladta a megyei általános szinvonalat. A ló- sertés- és tehénállomány a Fekete-Körös alsó szakaszán volt alacsony, mig minden lábasjószág tartásában a Királyerdő hegyi falvai, a juhtartás kivételével pedig a Béli hegyvidék, a Sebes-Körös és a Berettyó felső szakaszának települései voltak a megyei szinvonaltól messze lemaradva. 1753-ban mint eddig is - az Ér - Berettyó vonal és a megye északi határa közötti terület emelhető ki minden értékelhető állatfaj tenyésztésében. Mögötte a Sebes-Körös - Berettyó közötti síkság említhető ökör-,-ló és tehéntartásban, mig sertéstartásban a Sebes-Körös

- Fekete-Körös közötti térség is sokat megtartott korábbi kiemelkedő szintjéből.

A Fekete-Körös felső folyása tehénből, lóból és sertésből most is rosszabbul ellátott településeket fog össze, de ökörből, lóból és sertésből keveset tartottak a Sebes-Körös felső szakaszánál is, a Berettyótól délre pedig ökörből, lóból, sertésből és tehénből is kevesebbet találunk a helységek lakóinak kezén, mint a megyei átlag. 1763-ra szinte az egész alföldi régió a megyei értékek felett, a hegységi régió pedig az alatt tartott állatot, s ezzel a legélesebbé vált az elkülönülés közöttük. Minden lábasjószág számában kiemelkedik azonban az alföldi régióból is az Ér - Berettyó folyóktól északra huzódó térség. Lóból, tehénből és sertésből a Berettyó és a Sebes-Körös között tartották utána a legtöbbet, mig a sertés- és tehénállományban a Sebes-Körös - Fekete-Körös közötti térség emelkedik a legjelentősebbek közé. A század közepére a tisztán hegyvidéki területek maradnak le leginkább állattartásukkal a megyei átlagszinvonaltól, igy a Királyerdő területén az ökör, a tehén és a sertés száma a legkevesebb. Igen kevés ökröt tartottak ekkorra a Fekete-Körös mentén, tehénből pedig az Ér és a Berettyó közötti dombvidéken.

Ennyiből is kitünik, hogy a megye kimagaslóan legjelentősebb állattartó körzetét a XVIII. század első felében végig a Berettyó folyótól, tágabban a Berettyó-Ér vonaltól északra a megyehatárig huzódó területen vonhatjuk meg, s mögötte időről időre változóan - de talán mégis egyenletesebb szinvonalat fenntartva - a Berettyó és Sebes-Körös közötti terület következik, a Sebes-Körös - Fekete-Körös közötti régióval. A század első évtizedeiben a Fekete-Körös forrásvidéke, valamint a Berettyó és a Sebes-Körös felső szakasza alkották az állattartás "depressziós" térségeit, a század közepe tájára azonban sertésből, ökörből és lóból több községben is megközelitették, sőt meghaladták a megyei átlagszintet, ugyanakkor amikor a tisztán hegyvidéki régiók helyzete jelentősen romlott. Az 50-es, 60-as években a megye legelmaradottabb térségének homogenitása is bomlani látszik, s közülük a Királyerdő, a Béli hegység és a Rézhegység területe szakad le leginkább állatállományával a megyei átlagos szinvonaltól. Mivel a népességgyarapodás üteme éppen a hegyvidéki románlakta területeken lesz a legnagyobb az 1740-es évektől, igy valószinüsithető, hogy a megyei szinten is tapasztalható romló állatellátottsága a településeknek éppen ebben a régióban esik vissza leggyorsabban, illetve az alföldön ennél kisebb mértékben.[85] Ezt a képet a juhtartás gyarapodása sem befolyásolhatja alapvetően a hegyvidéki területen.

A megye mezőgazdasági körzetei a XVIII. században

A növénytermesztés és az állattartás eddigi részletező körzetvizsgálatai után megkíséreljük, hogy most már a növényfajták és állatfajok termelési sulypontjaink ismeretében körülhatároljuk a megye legjelentősebb mezőgazdasági körzeteit, s megrajzoljuk a hátrányosabb helyzetü régiók határait. *1720-ban* az ökör-és lóállomány Sebes-Körös - Fekete-Körös közötti sulypontja egybeesik a buza és kukorica kiemelkedő vetésterületével, mig a Sebes-Köröstől északra ez még kevésbé ennyire kifejezett, inkább zabból, rozsból és árpából emelkedik ki a megyei átlagból a Berettyó-Ér vonaltól északra eső terület.

Mind az igavonó állatokból, mind a buza, kukorica, zab, rozs és árpa vetésterületéből összehangzóan és összefüggően, "depressziós" területet alkot a megyében a Fekete-Körös forrásvidéke és a Biharhegység térsége. *1743-ra* az Ér - Berettyó vonaltól a megye északi határáig kiemelkedővé vált a buza, kukorica, zab, rosz és árpa termesztése, s hozzá a megyei átlagnál jóval jelentősebb lett az ökör-, ló-és tehéntartás. Szántóföldi müvelés és igavonó állomány együtt növekedett tehát, s a gazdálkodás szinvonalát nem rontotta szerkezeti kiegyensulyozatlanság a két ágazat között. A legfontosabb növényfélékből jelentősen megelőzte a termesztés nagysága a megyei átlagot a Sebes-Körös - Fekete-Körös közötti területen is /buzából, kukoricából és zabból/, s ehhez kiemelkedő sertéstartás, illetve a megyei átlagosnál jelentősebb ökör- és lótartás járult. Sem a növények, sem az állatok nem érték el az előbbi körzet termelési és tartási szintjét, s az egyéb növényfajták termesztése sem vált jelentőssé. A buza-, kukorica-, zab- és árpatermesztés a Sebes-Körös - Berettyó közötti régióban is kiemelkedő volt, amihez nagyszámu ökör, tehén és sertés tenyésztése párosult ugyan, de az előbbi két körzetet vetésterületben és állatszámban nem érte utól.

A Fekete-Körös felső szakasza és a Királyerdő területe minden növény termesztésében - nagyságrendileg - elmarad a megyei szinvonaltól, s az állattartás sem segitett a helyzet javitásában, hiszen sem ökörből, sem lóból, sem sertésből vagy tehénből nem rendelkeztek falvaik a megyei átlaghoz hasonló mennyiséggel. Csak egy-egy növényfajtából vagy állatfajból volt többje a Béli hegyek, a Rézhegység és a Biharhegység falvainak is. *1753*-ra buzából, kukoricából, zabból, rozsból és árpából továbbra is a Berettyótól északra /részben az Értől északra is/ termesztették a legtöbbet, s ehhez a megyei átlagosnál jóval több álllatot tartottak minden lábasjószágból. Ekkorra - a mezőgazdaság egészét tekintve - a Berettyó - Sebes-

-Körös közötti terület jött föl a "centrumterület" mögé, hiszen itt buzából és zabból most is kiugróan sokat termesztettek és ehhez jelentős ökör - ló-és tehénállomány társult a településeken.

A Sebes-Körös - Fekete-Körös közötti terület az alföldi régióban jelentősen veszitett jelentőségéből. Főként buzából, kukoricából, árpából, vetettek, illetve ökörből, lóból és sertésből tartottak kevesebbet a települések a korábbiaknál. Az igazán gyengén ellátott területek azonban továbbra is a Fekete-Körös felső folyásánál /buzából, kukoricából, rozsból, illetve ökörből, tehénből, lóból, sertésből/, a csaknam mendenből hiánnyal küzdő Királyerdő /kivétel kukoricából/, a Béli hegyek, valamint a Rézhegység településeinél találhatók. Meglepő, hogy rozsból és árpából, valamint tehénből és sertésből az Ér és a Berettyó közötti területen is keveset találunk, s kukoricából a Sárréten is keveset vetettek. *1763-ban* minden termesztett növényt tekintve kiemelkedik a Berettyó-Ér folyásától északra eső Középnyir területe s különösen a Berettyó-Kálló megyehatár vidéke. Ugyanezen a területen segiti a szántóföldi müvelést a legtöbb igavonó állat, s itt tartják a legnagyobb számban a lábasjószágok többi fajtáját is. Buzából, árpából, rozsból és zabból, valamint az igavonók és más haszonállatok tekintetében a Sebes-Körös - Berettyó közötti alföldi sáv sorakozik fel ismét a "centrumterület" mellé, megelőzve a kukoricából és állatokból igen sokat tartó Sebes-Körös - Fekete Körös közötti lapályos területet. A megye mezőgazdasági "depressziója" a buzából, kukoricából és zabból, valamint ökörből legkevesebbel összeirt Fekete-Körös felső szakasza és a Béli-hegyvidék. A Királyerdő területe buzából, kukoricából, ökörből, tehénből és sertésből, a Rézhegység vidéke zabból, buzából, lóból és ökörből rendelkezett kevesebbel, mint a megyei átlagszint.

A fentebb leirt körzeteket persze nem csak a vetésszerkezet, vetésnagyság alapján érdemes és szükséges vizsgálni, hanem a terméseredményeket, hozamokat tekintve is. A gazdálkodás területi eredményességének e mutatója kétségtelenül szerepet kell, hogy kapjon a termelési körzetek alakitásában. Elméletileg feltehető az is, hogy a hozamok nem ott voltak a legmagasabbak, ahol a termelés a legnagyobb arányu. Ez az - egyébként általánosan helyes - megállapitás azonban a XIX. század tapasztalatain alapul és a már meginduló vagy közvetlen megelőző magyarországi ipari forradalom időszakának eredményeit általánositja, Ezzel az időszakkal szemben, amikor a technika és az általános gazdasági fejlődés lehetővé tette a természeti feltételeknek lépésről, lépésre történő módositását, néhány hiányzó /vagy hiányos/ feltétel részbeni pótlását, kiegészitését, a XVIII. században mindez elképzelhetetlen. Vizsgált időszakunkban és térségünkben a török kiüzése után a gazdálkodást ujra inditó népességnek -

amely részben maga is ujonnan jött bevándorló - nem volt más lehetősége kezdetben, minthogy maga alkalmazkodott a természeti környezethez. Ott törték fel a földet, ahol az könnyebben müvelhető volt és nagyobb terméssel kecsegtetett. Ha több gabonára volt szükség, azt csak ujabb területek müvelésbe vonásától remélhették. Ilyen módon a korai szántóterületek a legkedvezőbb helyeken jöttek létre, s csak a kényszer, pl. a népességnövekedés hatására vontak müvelésbe kevésbé jó adottságu földeket.

Akkor amikor a kétnyomásos földmüvelés dominál, de jelentős a parlagolásos földhasznositás is, amikor a földközösség ujjáéledésének vagyunk tanui, és a trágyát inkább eltüzelni kényszerülnek semmint a földmüvelésben hasznositani, szó sem lehet arról, hogy a kisebb vetésterületeket bármiféle termelésnöveléssel, hozamemeléssel ellensulyozni lehessen. Ahol a legtöbb földet feltörték, ott csak a legjobbak kellettek, hogy legyenek, mert a föld természetes termékenységén kivül mástól aligha várhattak jó hozamokat, elegendő gabonát. Ez alól csak a hegyvidék földszüke és relativ tulnépesedése jelenthetett kivételt.

A fentebbi megállapitásokat látszanak igazolni azok az összevetések, amelyeket az 1720-as összeirás terméshozamaival végeztünk a gabonafélék köréből. A megye települései esetében az elvetett gabonának másfélötszöröse termett meg. A legmagasabb hozamot 31 településen jegyezték fel. Ezek területi elhelyezkedését vetettük össze a legnagyobb vetésterületet mutató körzettel. A 31 helységből 12 /38 %/ található a Berettyó-Ér vonaltól a megyehatárig terjedő területen, 15 /48 %/ pedig a Berettyó - Sebes-Körös között. Ezek a területek a legnagyobb gabonavetésterülettel rendelkező körzetek is egyben a XVIII. században. A különbség annyi, hogy amig a vetésterületek nagyságában inkább a Középnyir területe volt jelentősebb, addig a hozamok tekintetében a Berettyó-Sebes-Körös közötti öntéstalajok termékenyebbnek bizonyultak. A különbség azonban nem tul jelentős. Talán az jelzi inkább a sárréti termelési körzet jobb adottságait, hogy egyetlen települést sem irtak össze, amely háromszoros hozam alatti eredményt ért volna el. Ugyancsak megfigyelhető a folyóvölgyek jelentős szerepe, akárcsak a vetések nagyságánál, hiszen az Ér völgye 5 /15 %/, a Berettyóé pedig 10 /33 %/ települést sorakoztatott föl a legtermékenyebb földekkel rendelkezők közül. Figyelemre méltó, hogy a legnagyobb hozamot elérő falvak 22 %-a /7/ kifejezetten mocsaras területről kerül ki, pl. Darvas, Csökmő, Zsáka, Torda stb, ami azt jelzi, hogy nem szabad lebecsülni az áradásos térségek termékenységét. A hegyvidéki területeken egyetlen kiugró termésátlagot elérő települést sem találhatunk, a Sebes-Körös völgyében is csupán Örvénd mutatott fel ötszörös terméshozamot.

A legkevesebbet, mindössze másfélszeresét az elvetett magvak-

nak 13 település érte el. Ezek Szunyogd kivételével a Sebes-Körőstől délre, kivétel nélkül hegyvidéki területen találhatók. A Fekete-Körös völgye 9 /70 %/ ilyen helységet tömörit. Ezekhez sorolható még Bél,illetve Kalota, utóbbi a Sebes-Körös völgyéből, valamint a Királyerdő területéről. Ezekből az alacsony termelési eredményeket mutató településekből egy sem található az alföldi régióban, hanem egytől egyig az egyébként is kisebb, szükösebb vetésterülettel rendelkező hegyvidéki körzetekben települtek.

Egyfelől tehát a kisebb szántóterülettel rendelkező termelési körzetek kiemelkedő hozamokkal nem tudják a szükös földterületből eredő hátrányokat kiegyenliteni, sőt az alacsony hozadék fokozza a hátrányokat, mivel befolyásolja a termelés szerkezetét, s áttételesen kihat az állattartásra is.

Másfelől lényegi területi egybeesés mutatható ki a nagyobb vetésterületet mutató alföldi régió és a kiemelkedő hozamokat elérő települések elhelyezkedésében. A sárréti terméseredmények a legmagasabbak és a legegyöntetübbek, de az északibb, homokosabb, lazább, szárazabb talaju települések sem maradnak el nagyságrendileg tőle. /Tömegesen találhatunk itt 4-4,5-szeres hozamokat is./

A legnagyobb vetésterületü mezőgazdasági körzetek tehát éppen mivel a legjobb földeket hasznositják egyben a legnagyobb hozamu területek is.

A földhiány miatt egyébként is kisebb szántóval rendelkező területek pedig a rosszabb földekre is rászorulva a legkisebb hozadékuak. *Összegezve* megállapithatjuk, hogy a megye mezőgazdaságában a minden gabonafajtából legnagyobb vetésterülettel rendelkező s a legtöbb igavonót kiállitani tudó Ér - Berettyó vonaltól északra eső terület jelentette a sulyponti körzetet. Itt találjuk a települések kezén a legtöbb és - az adottságokhoz alkalmazkodva, - a legtöbbféle állatot, s itt a legösszetettebb a vetésszerkezet is. Ugy látszik, hogy a szántóföld kiterjedése és az igaerő itt van a legnagyobb összhangban, bár az ökör mellett a lovat is egyre inkább hasznositani kellett a gazdálkodásban. A juhot fokozatosan szoritja vissza a legelőkön a tehén, s a tölgyesek, mocsarak hasznositásában jelentős szerepet kapott a sertés. Az állatállomány összetettségében, s a vetésszerkezet sokrétüségében a terület helységei meglehetős egyezést mutatnak, de a vetésterületben, az állatállomány számában már igen nagyok az eltérések, s jelentős a koncentráció. A centrumtól délre a Berettyó és a Sebes-Körös között hasonló területet találunk, ahol ugyan nem ér el olyan nagy méreteket egyes növények vetésterülete, illetve az állatok száma, de még rendkivül jelentős a megyei szinvonalhoz képest. Ezen a területen kevesebb településen találunk kiugró értékeket is, mint a Berettyótól északra. Az szemléletesen elkülönithető térképe-

ink alapján, hogy itt néhány növény- illetve állatfajtából egyes településeken a megyei átlagszintnél kevesebbet találunk. Különösen a Berettyó és a Sebes-Körös összeérő mocsárterületein, árterületén tér el a szerkezet a Berettyótól északibb, szárazabb területekétől, mivel itt az árpa és a köles jelentősebb, míg a buza és a kukorica termesztése viszonylag kisebb területen folyik. Lovat és ökröt is kevesebbet tartanak viszonylag. A tehén és a sertés jóval gyakoribb ezen a vidéken. Az Ér és a Berettyó folyása közötti dombvidék gabonából sokkal szerényebb eredményeket árul el, hiszen kukoricából, zabból, rozsból, árpából és kölesből a megyei átlagszintnél is kevesebbet vetnek, s kiemelkedőnek csak a buzatermesztés említhető. Ökörből a megyei átlagszint fölött tartottak, de lóból, tehénből, sertésből és juhból ezek a települések kevesebbel rendelkeztek, mint az átlagértékek. Igy a dohány- és szőlőtermesztés ennek a területnek egész arculatát meghatározta és a fő megélhetési forrást jelentette. Az alföldi régió déli területe a Sebes-Körös - Fekete-Körös közötti lapály, ahol a megyei átlagnál jelentősebb buza-, kukorica-és zabtermesztés bontakozott ki. Ehhez a növénytermesztéshez jelentős ökör-, ló- és sertésállomány is csatlakozott, ami ezt egyrészt lehetővé tette, másrészt kiegészitette a táplálkozás szempontjából. Ugyanakkor azonban árpából, rozsból és kölesből /akárcsak dohányból és kukoricából/ nem indult jelentős termesztés, igy a vetésszerkezet nem olyan sokrétű, mint a Sebes-Köröstől északra. Nem találunk a Sebes-Köröstől északra kialakult tehénállományhoz sem hasonlót ekkor ezen a területen, bár a juhtartás visszaszorulása itt is megkezdődött. Nem egyenletes a terület gazdálkodási szinvonala sem, mert - miként a Sebes-Körös - Berettyó közti területen a nyugati mocsaras vidéknél - a térség keleti, a hegyek lábánál huzódó települések, valamint délen a Fekete-Körös alsó folyásánál elhelyezkedő helységek esetében jóval gyengébb a települések ellátottsága. Ront a térség mezőgazdaságának szinvonalán és megitélésén az 1753. évi összeirás által tükrözött jelentős visszaesés is, ami szinte minden ágazatban tapasztalható volt. Végül is maga az alföldi régió sem homogén tehát a mezőgazdaság helyzetét tekintve, de az igazi választóvonal mégis a hegységek és az alföldi területek között huzódik. A hegységi területek közül a Biharhegység és Béli hegység között huzódó Fekete-Körös völgye a zab és a kukorica kivételével minden növény termesztésével a megyei szint alatt marad s az állattartásban is csupán a tehén és a sertés tartása emlitésre méltó. Megyei szinten is jelentős eredményt csupán 1753-ban találunk a Báródság, a Sebes-Körös felső völgye és a Királyerdő /itt 1763-ban is!/ települései kukorica vetésterületének kiterjedésében, valamint a Báródság tehén és sertésállományának jelentős számában 1763-ban. Számottevő még a vizsgált időszakban a

Rézhegység északi és nyugati lábainál kialakult szőlőtermesztés is. A hegyvidék többi területe többszörösen hátrányos helyzetben lévő, minden növény- és állatfajtából a megyei szinvonal alatt álló vidék. A tapasztalatok szerint a hegyvidéken nemcsak a növénytermesztés volt szerény méretü, de az állattartás sem tudta pótolni annak hiányosságait. A legtöbb állatot inkább a legnagyobb vetésterületek térségeiben irták össze, s a hegyvidéken nemcsak a növénytermesztés számára nem bizonyult elégnek az irtásterület, hanem az igavonókból is csak keveset tartottak, éppugy mint tehénből vagy sertésből. A rosszabb minőségü legelőkön és a nagyobb tölgyesek hiányában nem nyilott lehetőség haszonállatok nagyobbmérvü tartására sem, s igy a szántógazdálkodást nemcsak a szükösebb irtásterületek, hanem az igaerő hiánya is akadályozhatta. Ugyanakkor az összefüggés megforditva is érvényesült, hiszen a szükös és időről-időre kimerülő termőföldet élelemtermelésre kellett hasznositani s igy mind az igavonók, mind más haszonállatok számára kevéssé nyilott lehetőség a gyengébb legelőkön szerezhető táplálék kiegészitésére a szántóföldekről. A rosszabb természeti adottságok mind a növénytermesztést, mind az állattartást sujtották, de aztán a két ágazat elmaradottsága egymást is hátráltatta az előrelépésben. A növénytermesztés vetésterületeinek kiterjedésével és az állatszámmal körülhatárolhatók tehát a megyei mezőgazdasági körzetek, amelyek megrajzolása már az 1720. évi összeirás adataival elvégezhető. A sulyponti és "depressziós" körzetek a későbbiek során is nagy állandóságot mutatnak, egyfelől az alapvető nyugat-keleti elkülönülésben, másfelől pedig még az egyes hegyvidéki és alföldi termelői körzeten belül termelési alkörzetekben is. Mi megkiséreltünk időről-időre a növénytermesztés elterjedtségével és az állatfajták megjelenési és tartási körzete segitségével termelési körzeteket felmutatni, körülirni és egymástól elhatárolni. Ezek a körzetek természetesen nem homogén tömbök, hanem egymástól is sok tekintetben különböző települések alkotják. Ezért a mi termelési körzeteink bizonyos értelemben - kényszer jellegüen - "összemosnak", elfednek ilyen különbözőséget. Hogy ezt az "összemosást" oldjuk, ezért soroltunk fel a körzetekben a vizsgált időpontokban településeket adataikkal s próbáltuk példákkal alátámasztani a körzeten belüli változást a falvak termelési viszonyaiban. Ebben az esetben tehát ugy jártunk el, hogy a megyei egy termesztő tartóhelységre eső érték körül felállitott sávhatárokkal meghuztuk azokat a vonalakat, amelyek fölötti és alatti értékeket az átlagostól lényeges eltérésnek tekintettünk. Ennek alapján felvihettük a térképre a megfelelő kategóriába tartozó településeket /fajtánként és fajonként/ s ezeket, illetve területi eloszlásukat mérlegelve állitottunk fel tipusterületeket, majd ezekből termelési

körzeteket. Ha ezeket tartósnak találtuk; mondhattuk, hogy ez a megye fontos mezőgazdasági térsége. Ehhez az eredményhez - mármint a megye fontos mezőgazdasági területének megállapitásához, azonban eljuthatunk ugy is, hogy *gyakoris*ágtáblázat segitségével megállapithatjuk: egy-egy helység hány növényfajta vagy állatfaj esetén birtokol a már felállitott megyei átlagsáv felsőértékénél többet, azaz melyekből emelkedik ki jelentősen a megyei átlagból. Ezt a vizsgálatot azért is érdemes elvégezni, mert ezáltal értékes adatokhoz jutunk egy-egy település növénytermesztésének és állattartásának nemcsak nagyságrendjéről, hanem összetételéről és a megyei szinvonalhoz mérhető helyéről is, s igy annak agrártermelését fontos mutatókkal jellemezhetjük. Másrészt azonban még ezek között is differenciálhatunk, hogy az igazán jelentős településeket ismét térképre vihessük és eloszlásuk esetleg mutathat koncentrációkat, sulypontokat a megyében. Mi most 1743. 1753. és 1763. év összeirásainak adatait felhasználva a már ismert megyei átlagsáv /$\pm$ 25 %/ felállitása után néztük meg, hogy mely helységek, hányszor kerülnek az' átlagsáv fölé a 8 növényfajtából és az 5 fajta állat tartásából.

Az értékeket táblázatban tüntettük fel, majd azokat a településeket emeltük ki, amelyek legalább /évenként/ 5 alkalommal, illetve 5 növényfajtából vagy állatfajból rendelkeztek a megyei átlagos értéknél legalább 25 %-kal nagyobbal, s ezeket térképre vittük.

Ezekből a térképekből kitünik, hogy 1743-ban 10 mezővárosban, Váradon és 66 faluban találunk legalább 5 növényfajtából, illetve állatból több mint 25 %-kal többet, mint a megyei átlag. A szóródás még itt is jelentős, hiszen Derecskén, Diószegen, Berettyóujfaluban és Székelyhidon 10 növényből, illetve állatfajtából is felülmulták jelentősen a megyei termelést a mezővárosok közül, miközben Belényesen vagy Csatáron csak 5 esetben. A falvak közül Nagylétán 11, Mezőgyánon 11, Hajdubagoson 11, Zsadányon 10, Bárándon 10, Sason 10 növényfajta, illetve állat esetében irtak össze a megyei átlagnál jelentősebb értéket, mig 5 esetben pl. Udvari, Csökmő, Darvas, Vizesgyán, Szalacs, Oláhhomorog stb. volt a megyei átlagérték felett jegyezhető. A gyakoriságtérképünk egyfelől megerősithet bennünket abban, hogy az alföldi régióban találhatók szinte kivétel nélkül a legsokrétűbb gazdálkodásu települések, amelyek egyben a leggazdagabbak is. Másfelől a legjelentősebb települések megoszlása szerint 25 van az Ér - Berettyó vonaltól északra, ugyancsak 25 a Sebes-Körös - Fekete-Körös közötti lapályon és 18 a Berettyó és a Sebes-Körös között. A megyei átlagot legtöbbször, legtöbb növényfajtából és állatfajból felülmuló települések közül azonban /ahova a 10 érték, illetve a fölötti helységeket soroltuk!/ 6 található a

10 közül az Ér-Berettyó folyótól északra, mig a legalacsonyabbaknak vett 5-ös gyakoriságu 12 településből 4 /Szerep, Udvari, Vadas és Vértes/. Ezek az adatok a Sebes-Körös - Fekete-Körös között ugy alakultak, hogy a 10 legjelentősebb településből 2 esik ide, a legalacsonyabb gyakoriságu 12 településből pedig 4 /Szent-András, Oláhhomorog, Hosszúaszó és Vizesgyán/. Az összehasonlitás ismételten megmutatja nekünk a Berettyótól északra eső terület fölényét a mezőgazdasági termelésben. 1753-as térképünk szerint 8 mezővárosban és 43 faluban magasabb a gyakoriságérték 5-nél. A mezővárosok közül a legtöbb növényből, illetve állatból Diószegen /10/, Derecskén /9/ és Székelyhidon /9/ haladták meg legalább 25 %-kal a megyei átlagértéket. A legkevesebb értékeket a mezővárosok közül Kismarján /5/, Csatáron /6/ és Szalontán /6/ találjuk. A falvak közül a legjelentősebb és leggazdagabbak: Hajdubagos /9/; Nagyléta /9/, Bagamér /8/, Komádi /8/ és Konyár /8/ voltak, itt ugyanis legalább 8 esetben /növényből vagy állatból/ találtak többet jelentősen a megyei átlagértéknél. A legkevesebb /5/ esetben multák felül ezt az értéket Mihályfalván, Zsadányban,Szalárdon, Szentpéterszegen, Sason, Udvarin, Mezőkeresztesen, Bojton, Darvason, Nagykerekiben, Kis-Belényesen, Nyimvesden, Kéczen, Csehin, Kisjenőn, Püspökin, Vasadon, Szenteleken, Nagytótfalun, Szakadáton és Tasádfőn. Általánosan érezhető tehát a visszaesés egyrészt a térképre vihető települések számában /ahol tehát legalább 5 növényből vagy állatban haladják meg a megyei átlagszint + 25 %-át/, másrészt az ott szereplő települések értékeiben, hiszen 10 fölött egy település sincs már, s csak egy éri el a 10-es értéket is, miközben a legalacsonyabb értékkel /5/ szereplő települések száma 12-ről 21-re, azaz 15,58 %-ról 41,17 %-ra növekedett. Számszerü bizonyitás nélkül is látható, hogy a Berettyó-Ér folyóvonaltól északra helyezkedik el a legtöbb gazdag település /25/. A leggazdagabb 8 település közül itt található 6, amelyből Bagamér és Konyár ujonnan került ebbe a kategóriába. A legkevesebb gyakoriságot mutató 21 település közül pedig mindössze 4 /Mihályfalva, Szentpéterszeg, Udvari és Vasad/ esik erre a területre. Ezek alapján a Berettyó - Ér vonaltól északra eső terület vitathatatlanul a legjelentősebb mezőgazdasági rész ekkor is, sikerrel kerülve el a visszaesést. Mivel a többi körzet ellátottsága romlott, igy ennek a termelő körzetnek a relativ sulya növekedett. A Berettyó - Sebes-Körös közötti alföldi tájegység jelentősége is felülmulja a Sebes-Körös - Fekete-Körös közötti térségét, hiszen itt 12, az utóbbin pedig csak 10 kiemelt helység található. A legjelentősebb gyakorisággal összeirt települések közül ide esik Komádi, de / 7 gyakoriságu/ Bihar is, mig a Sebes-Köröstől délre csak

Cséffa /7/ emelhető ki. A legkevesebb gyakorisággal összeirt települések közül a Berettyó - Sebes-Körös közé 8 esik, mig a Sebes-Köröstől délre 9. 1763-ban ugyancsak 8 mezővárosban és 62 faluban találunk a megyei átlagértéknél legalább 5 növényt vagy állatot 25 %-nál nagyobb mértékben meghaladó értékkel összeirva. A legjelentősebb és leggazdagabb mezővárosok Diószeg /9/, Derecske /8/ és Székelyhid /8/ maradtak, bár csökkenő értékekkel, ami a megyei átlaghoz való rendkivül lassu közeledést jelzi. A legkevesebb esetben a megyei átlagot meghaladó mezővárosok Csatár /5/ és Kismarja /5/. A falvak közül 8 alkalommal /terménnyel vagy állattal/ emelkednek a megyei átlagérték fölé több mint 25 %-kal Vértes, Mihályfalva, Nagyléta, Esztár, Hosszúpályi, Piskolt, Komádi és Konyár. Közülük egyedül Komádi esik a Sebes-Körös - Berettyó folyása közé, a többi 7 helység a Berettyó - Ér folyóktól északra található. A legkevesebb gyakoriságértékkel térképre vitt falvak pedig: Sarkad /5/, Zsadány /5/, Szentpéterszeg /5/, Bakonszeg /5/, Geszt /5/, Zsáka /5/, Sas /5/, Bajom /5/, Udvari /5/, Ottomány /5/, Furta /5/, Bojt /5/, Darvas /5/, Jánosda /5/, Nagykereki /5/, Fenes /5/, Acsád /5/, Nyimvesd /5/, Madarász /5/, Szabolcs /5/, Kisjenő /5/, és Hosszuaszó /5/. A 22 településből mindössze 5 helyezkedik el a Berettyó - Ér vonaltól északra, ahol pedig a térképre vitt 70 településből 30-at számolhatunk. A Berettyó - Ér vonaltól északra elterülő, az egykor Középnyirnek nevezett terület tehát továbbra is a megye legkiemelkedőbb mezőgazdasági körzete.Az 1763.év adatai szerint a Berettyó - Sebes-Körös és a Sebes-Körös - Fekete-Körös közötti terület nagyjából egyforma sullyal birt ekkor a megye mezőgazdaságában, hiszen az előbbi körzetben 14, az utóbbiban 15, legalább 5 gyakoriságértéket felmutató helységet számolhatunk. A legjelentősebb, 8-as gyakoriságértékkel összeirt település Komádi, a Sebes-Körös mellett helyezkedik el, és nem dönti el a sorrendi kérdést a legkevesebb /5/ gyakorisággal összeirt települések területi eloszlása sem, mivel 6-6 esik mindkét sik területre.

Egészében tehát megállapithatjuk, hogy a települések szintjétől inditott vizsgálat megerősitette a mezőgazdasági körzetek megoszlására nyert korábbi képünket, miszerint a XVIII. század első felében a Berettyó-Ér folyóktól a megye északi határáig huzódó terület rendelkezik a legnagyobb egy településre eső szántóföldekkel, állatszámmal és - mostani vizsgálatunk szerint, - a leggazdagabb agrár településekkel. Az alföldi térség másik két, folyók által határolt régiója ismét kiegyenlitett képet mutat a megye mezőgazdasági arculatában, hiszen 1743-ban a Sebes-Köröstől délre, 1753-ban attól északra találtuk a jelentősebb mezőgazdasággal rendelkező településekből többet, mig 1763-ra a kép teljesen kiegyenlitődött. Mivel a Berettyó - Sebes-Körös közötti lapály kisebb te-

rület, igy itt a földmüvelés és az állattartás egyenletesebb képet mutat, mint a jóval nagyobb részen elterülő Sebes-Körös - Fekete-Körös közötti térségben.

Már csak a népesség eloszlásával való összevetésünk maradt hátra, amelyhez ismét térképet készitettünk. Itt szintén megállapitottuk a megyei átlagban egy településre eső összeirt népességet. Körülötte kijelöltük a 25 %-os sávot, majd az e fölé és ez alá eső településeket vittük térképre.

Ha a kiemelkedő mezőgazdasági településeket feltüntető gyakoriságtérképünket összehasonlitjuk a népességtérképekkel, azonnal feltünik, hogy a legjelentősebb népességkoncentráció a megye fejlettebb, jelentősebb mezőgazdasággal biró területén összpontosul. Jelentősebb eltérés csak a Báródságban és elszórva a Fekete-Körös felső szakaszánál figyelhető meg az 1743. és az 1753. évi adatok szerint, mivel itt több magas lélekszámu helységet tüntetnek fel, miközben növénytermesztésük és állattartásuk nem jelentősebb a megyei átlagos szinvonalnál, s ez a népesség gyenge általános ellátottságát jelentheti. Hasonlóképpen tünteti fel térképünk az Ér és a Berettyó közötti dombvidék népességét koncentráló településeit, mivel zömmel ezek sem szerepelnek az 1743. és 1753. évi adatok szerint a megye legjelentősebb mezőgazdasági termelői között. /Persze, itt a szőlő- és dohánytermesztés kiemelt szerepe torzithat, hiszen ezek termesztése ebben a térségben kiemelkedő volt./ A népességben mutatott koncentráció mértéke és a mezőgazdasági termelés sokrétüsége, megyei szinten mérhető szinvonala között 1763-ra mutatkozik teljesebb összhang, mivel ekkor a Báródság és a Fekete-Körös felső folyása településeinek népességsulya relative csökkent a megyei átlaghoz képest /átlag alá kerül/ s ezzel összhangba kerül a megyei átlag alatti szinten termelő mezőgazdaságával. Az érmelléki dombvidéken a kiegyenlitődés - ugy tünik - magasabb szinten történik, mivel a jelentős népességü települések zöme /9-ből 6/, a megyei átlagnál kiemelkedőbb növénytermesztést és állattartást mutathat ekkorra fel. Egészében tehát ugy látszik, hogy a legnagyobb népességü települések a legjelentősebb mezőgazdasági centrumok is egyben.

Dolgozatunkban arra vállalkoztunk, hogy leirjuk, behatároljuk a megye főbb mezőgazdasági területeit s megjelöljük a sulyponti és a "depressziós" területeket. Ezt a térképek segitségével próbáltuk megvalósitani, illetve szemléltetni. Ha a termelési körzetek elhelyezkedését és a járások közigazgatási határait nézzük láthatjuk, hogy a kettő nem mutat egyezést. Az érmelléki és sárréti járások a legjelentősebb mezőgazdasággal /növényi vetésterülettel és állatállománnyal/ birók, amelyeknek területére a legjobb adottságu, legnagyobb népességet koncentráló, és a

legjelentősebb mezőgazdasági tevékenységet üző tájegységből, termelőkörzetből a legnagyobb rész esik. Ugyanakkor azok a járások maradnak el az összehasonlitásban, amelyeknek a tartósan alacsony szinvonalat mutató, legkisebb vetésterülettel rendelkező, legkevesebb állatot tartó hegyvidéki településekből jutottak törvényhatósági kereteik közé. Ebben a tekintetben köztük az döntheti el a fontossági kérdést, hogy melyikük határai közé esett a legfontosabb mezőgazdasági körzetekből rész vagy sáv /pl. a váradi járásnál a mezővárosok, mint pl. Bihar, Csatár, Kismarja, Váradolaszi stb./, amelyeknek kiemelkedő termelése a járás egészének megitélését javithatja. Dolgozatunkban nem foglalkoztunk ugyan, csak helyenként jeleztük, de további kutatásokat, elemzést igényel a folyóvölgyek szerepének, sulyának vizsgálata, nemcsak a legjelentősebb településekből való részesedési arányuk, hanem a vetésterület és az állatállomány koncentrációs foka is érdekes adatokat mutathat arról, hogy mennyiben jelentenek az Ér-, Berettyó-, és Sebes-Körös völgyei "erőtengelyeket" a megye mezőgazdasági termelésében.

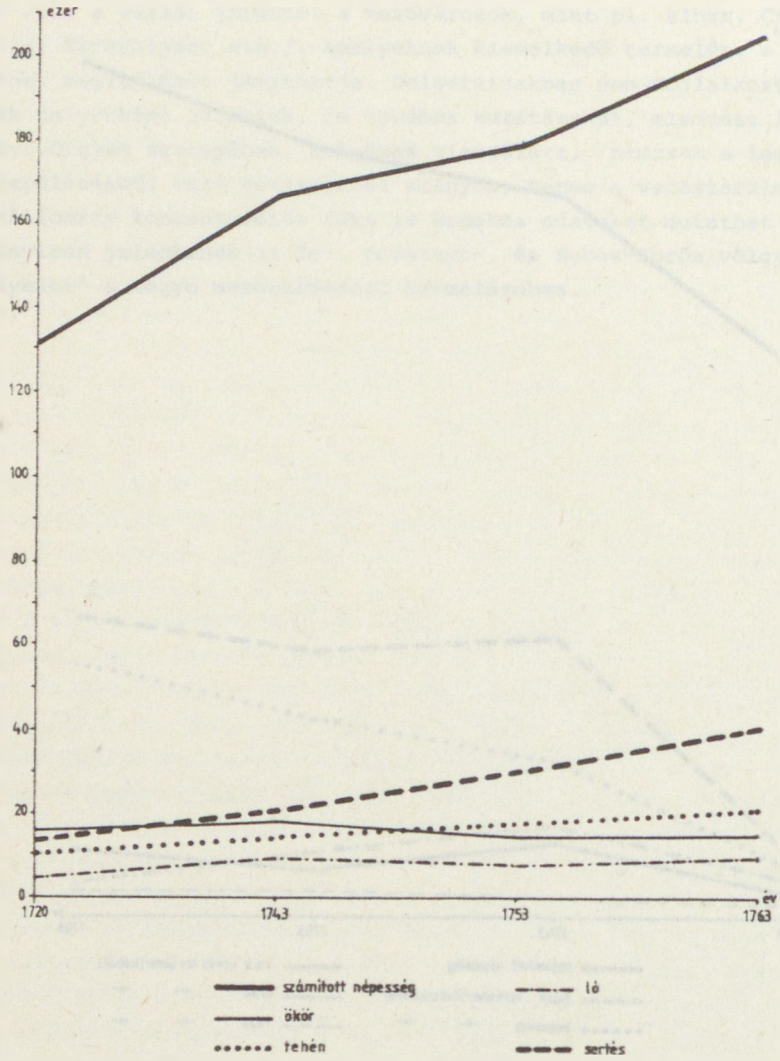
1.grafikon

A népesség és a főbb szemestermények vetésterületének alakulása a megyében

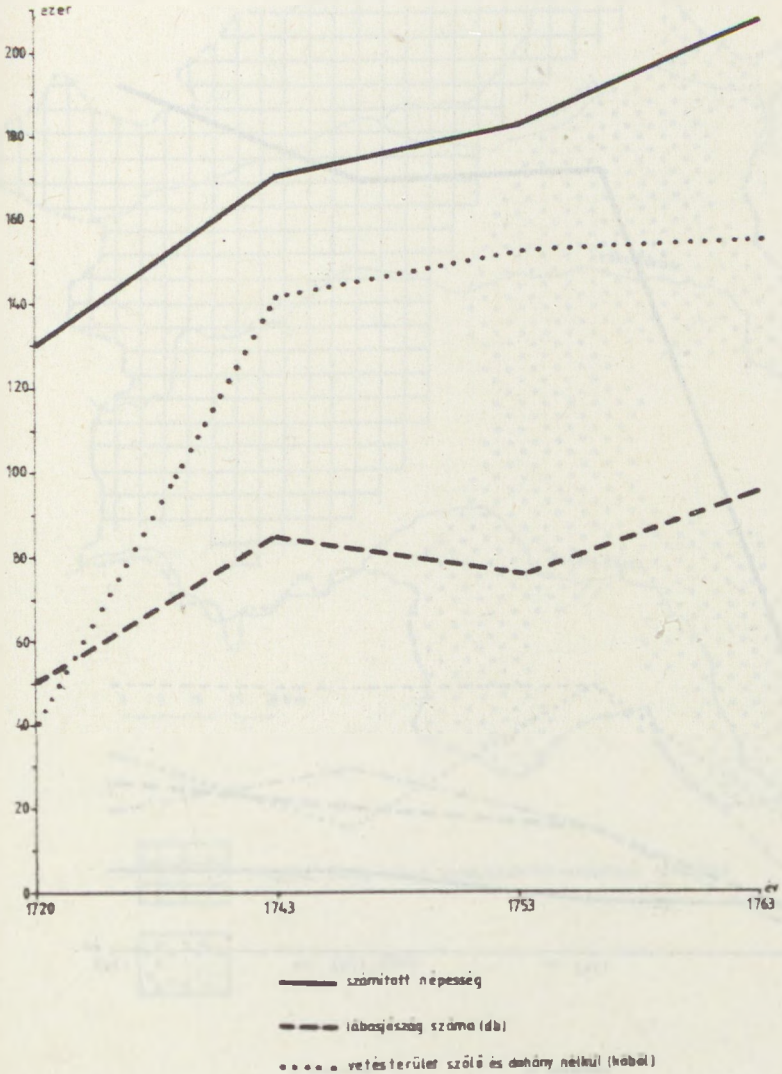
2.grafikon

A népesség és a főbb lábasjószágok számának alakulása a megyében

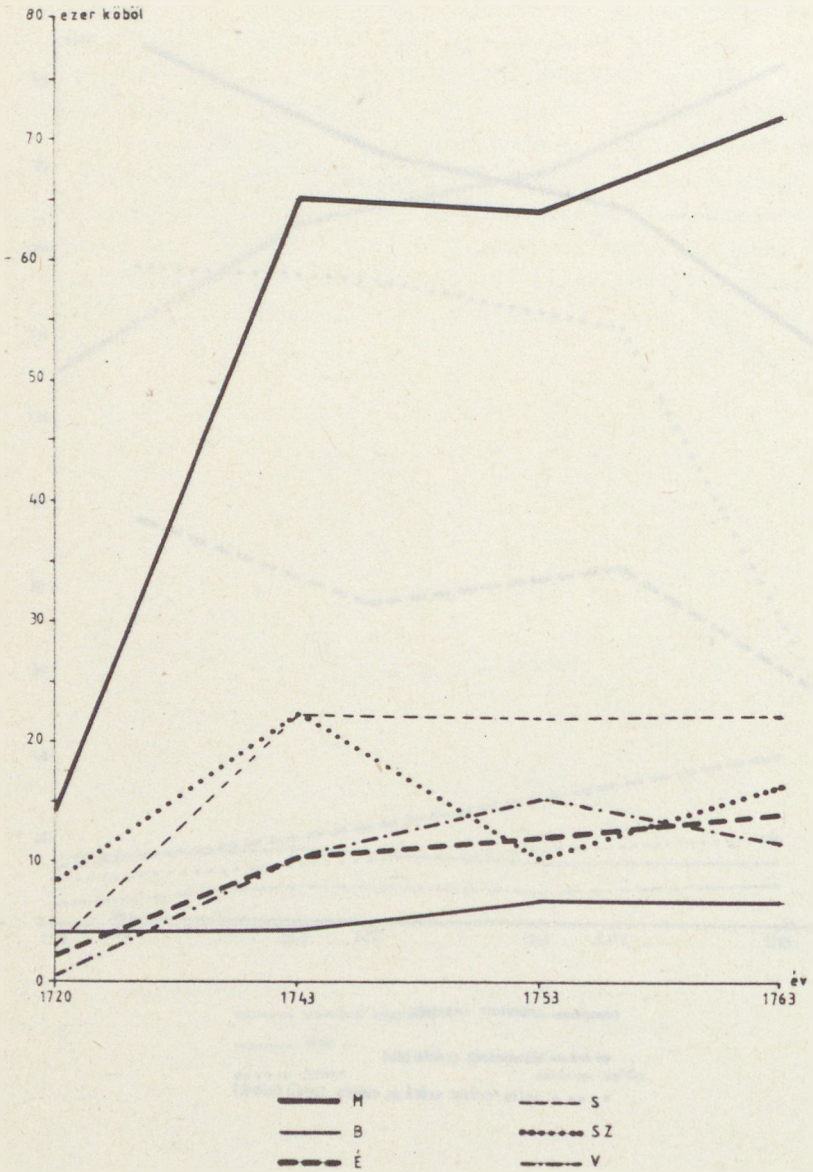

3. grafikon

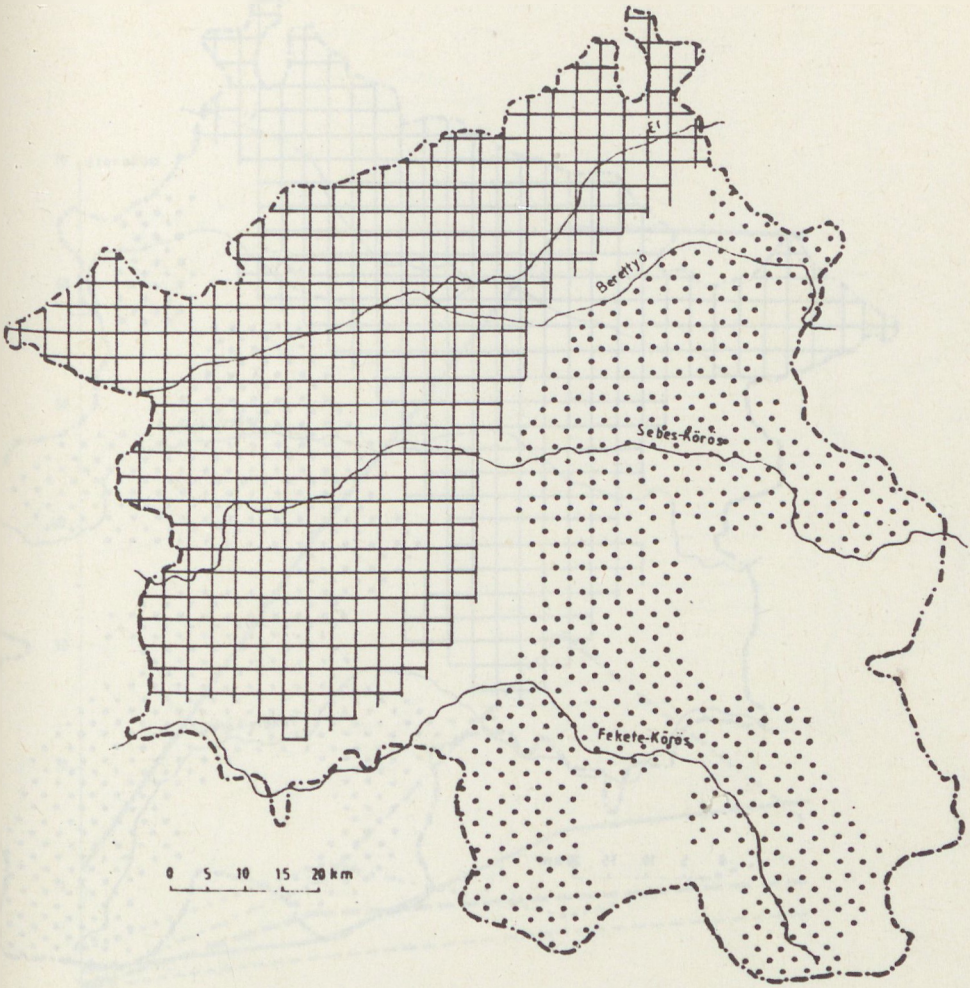
A népesség, a lábasjószágok és a szemestermények összértékének alakulása a megyében

A búza vetésterületének alakulása járásonként

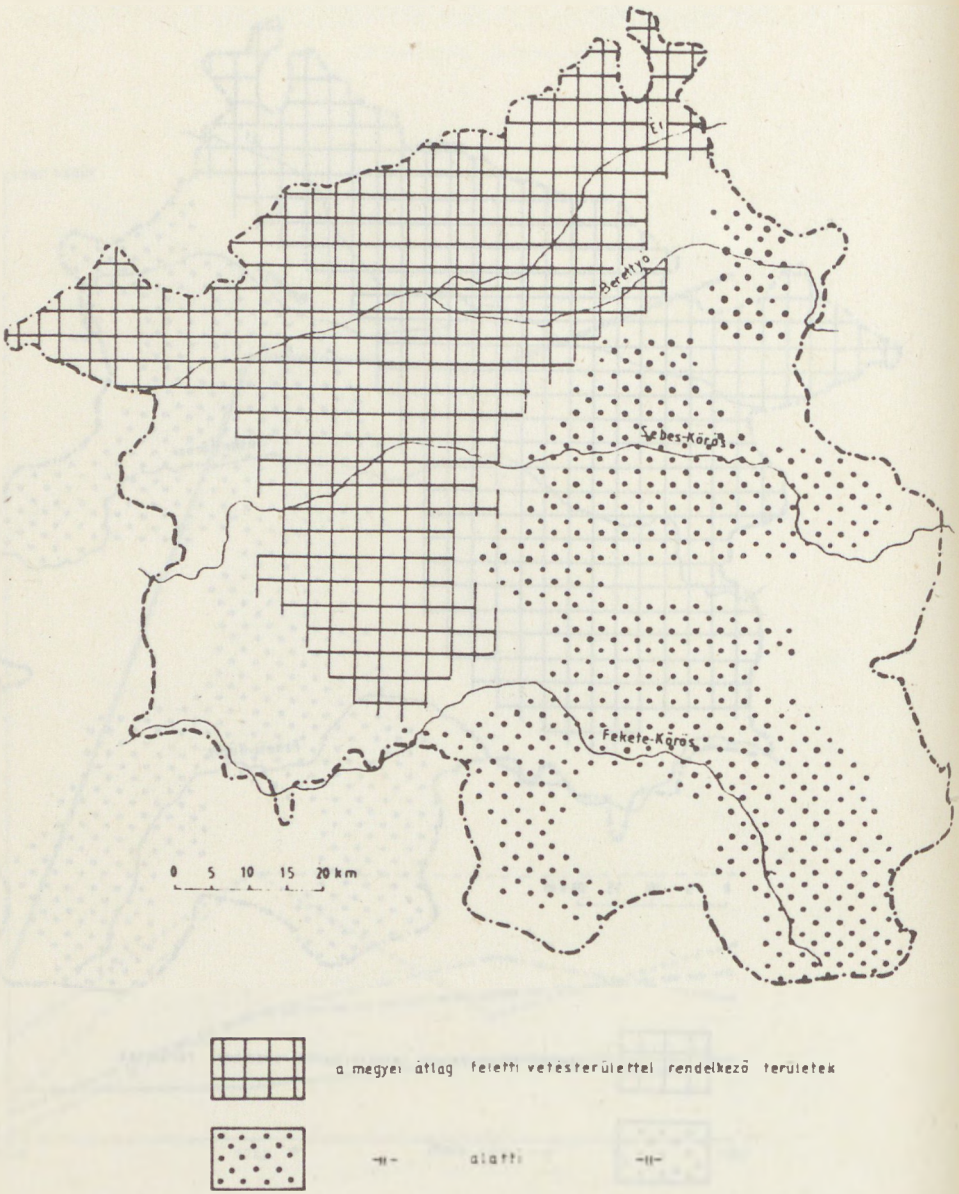
Búzatermő körzetek (1743)

a megyei átlag feletti vetésterülettel rendelkező területek

-ii- alatti -ii-

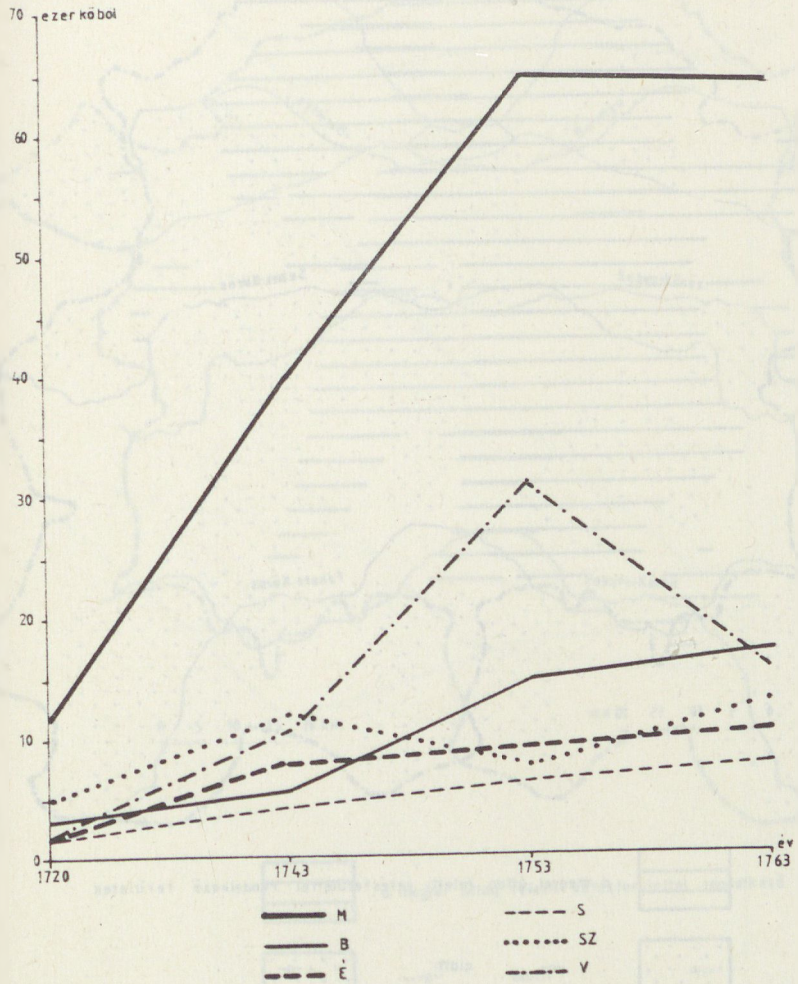
Búzatermő körzetek (1763)

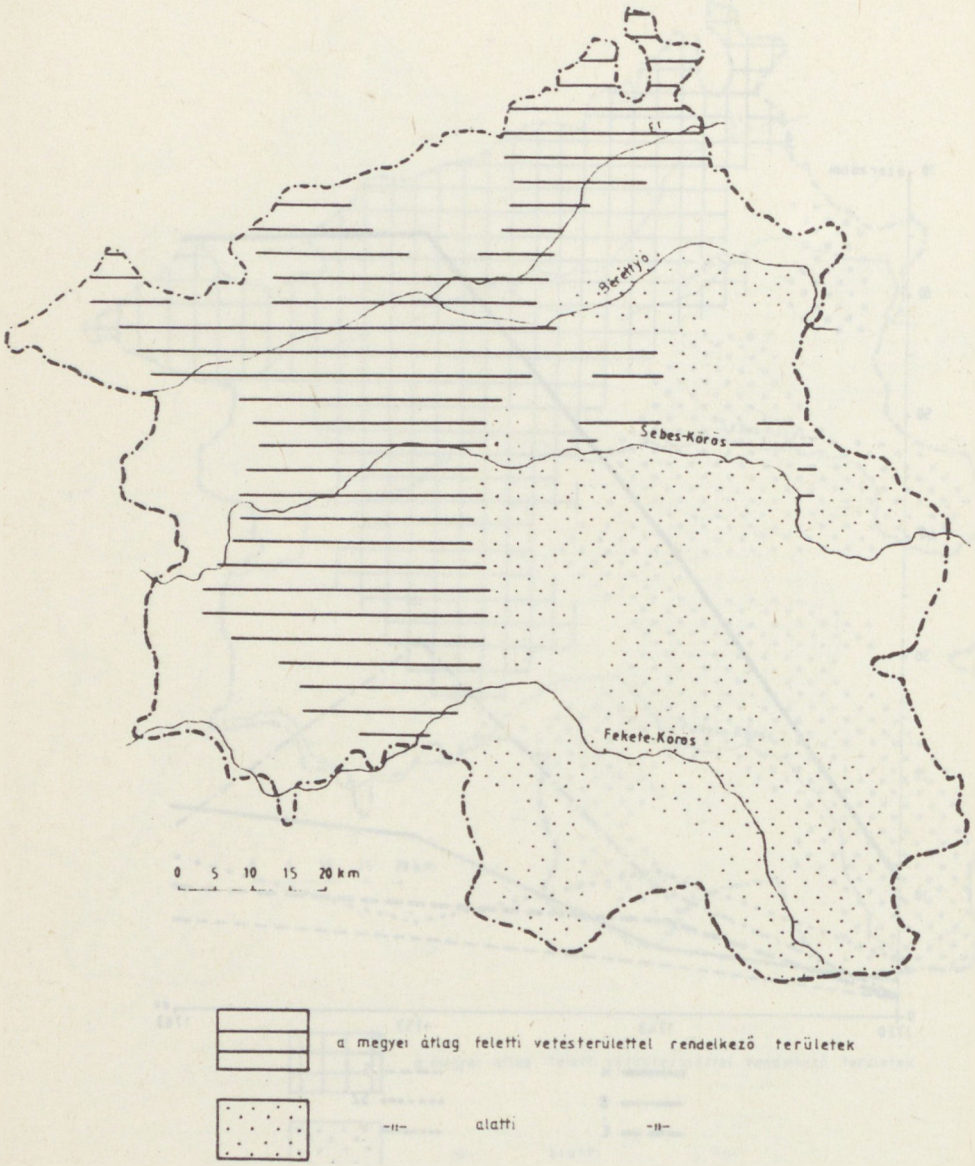
a megyei átlag feletti vetésterülettel rendelkező területek

-"- alatti -"-

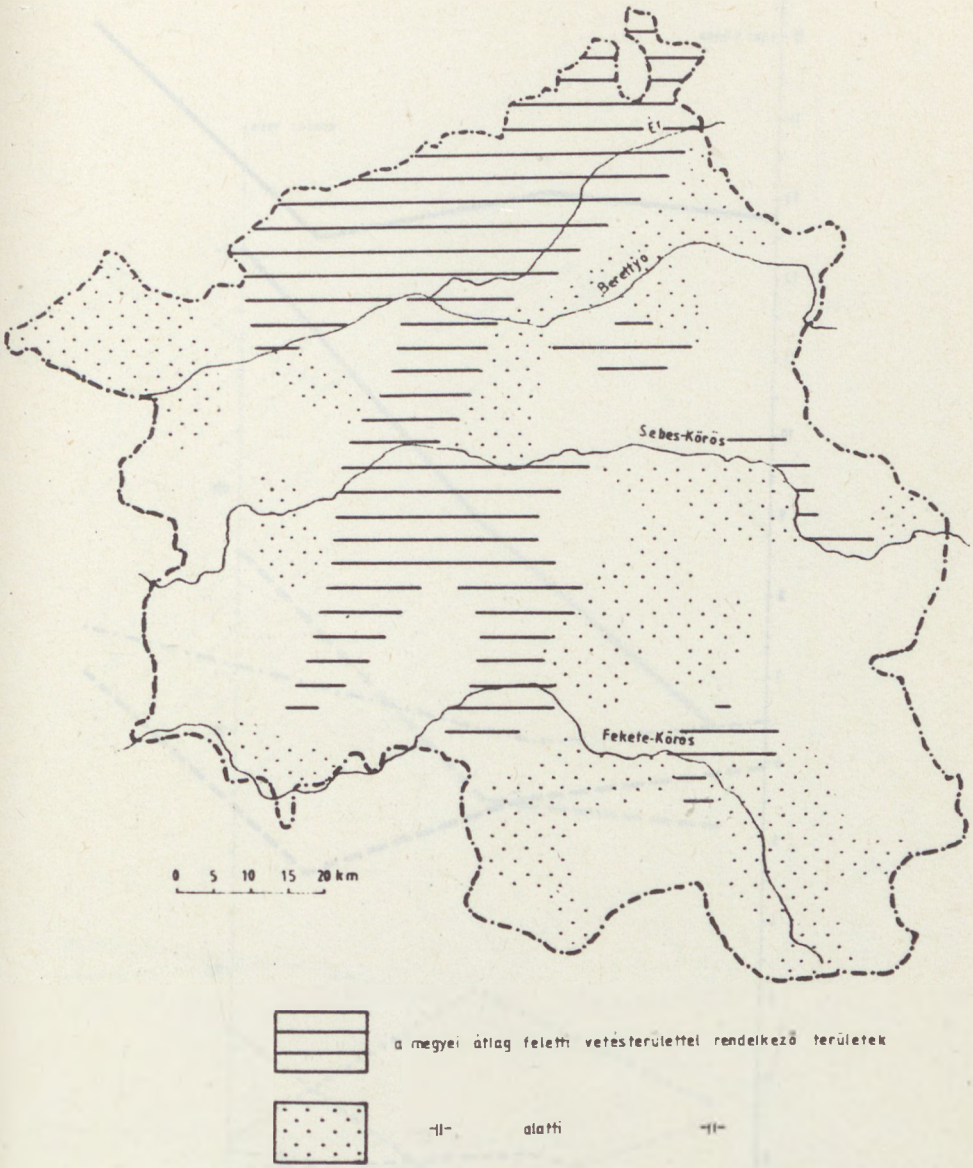
A kukorica vetésterületének alakulása járásonként

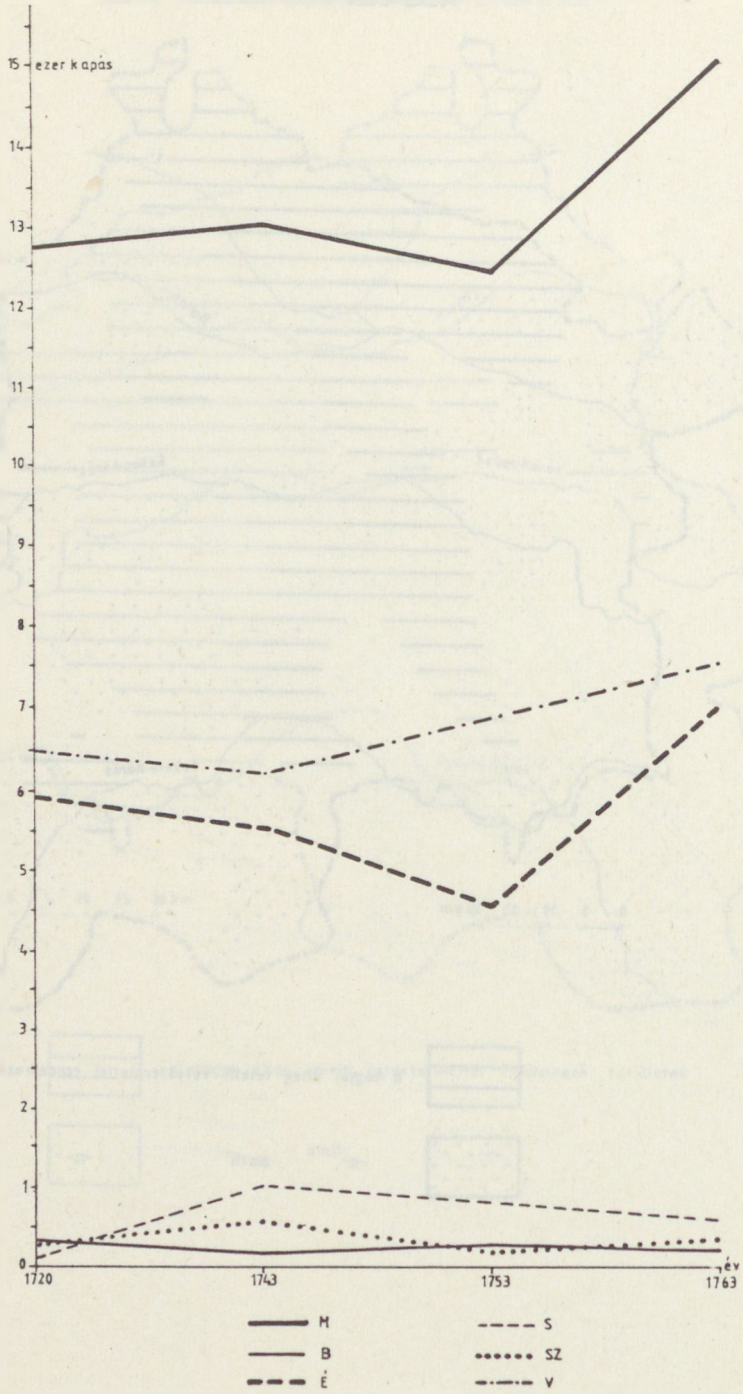
Kukoricatermelő körzetek (1743)

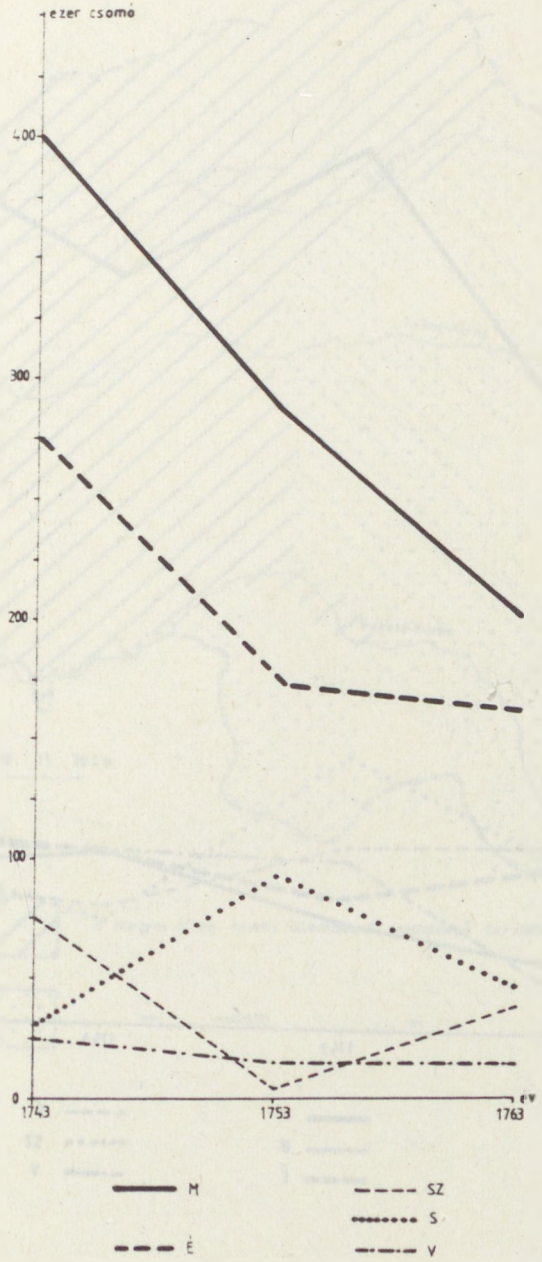
Kukoricatermelő körzetek (1763)

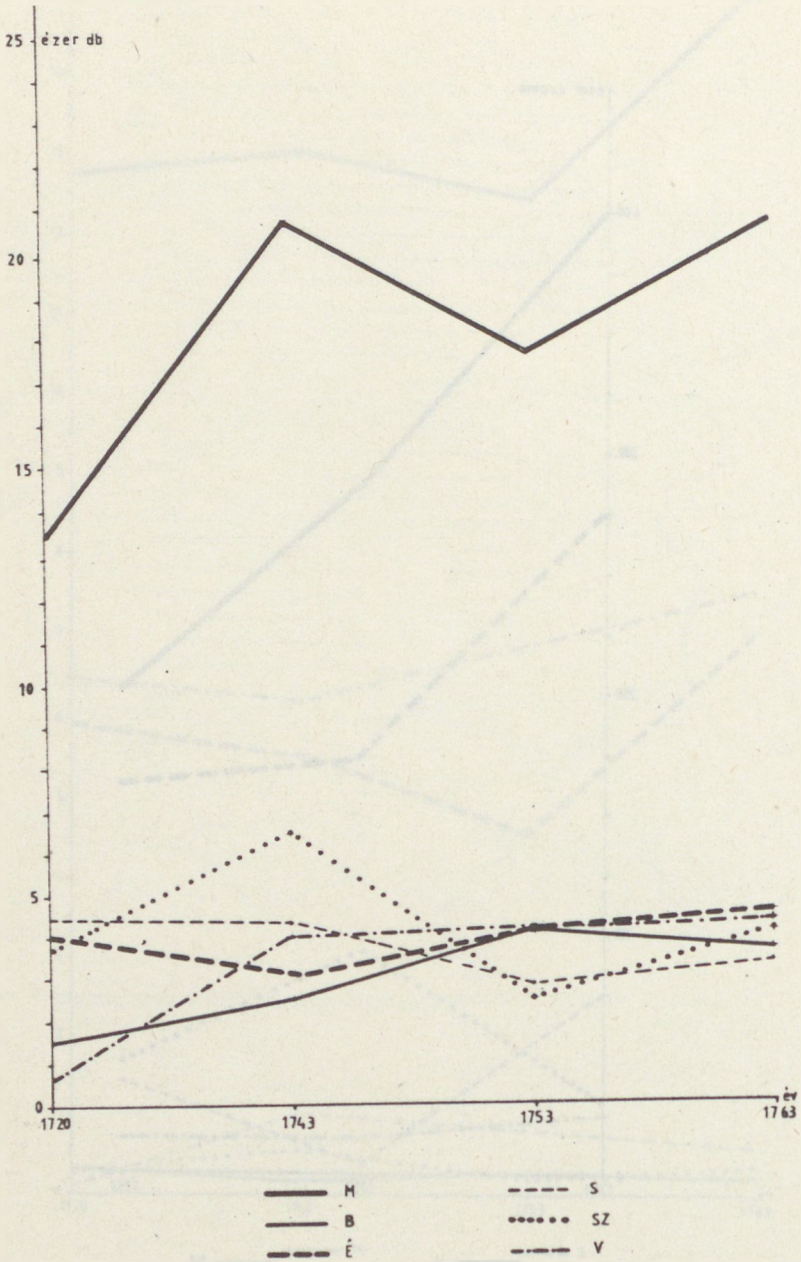
A szölö területének alakulása járásonként

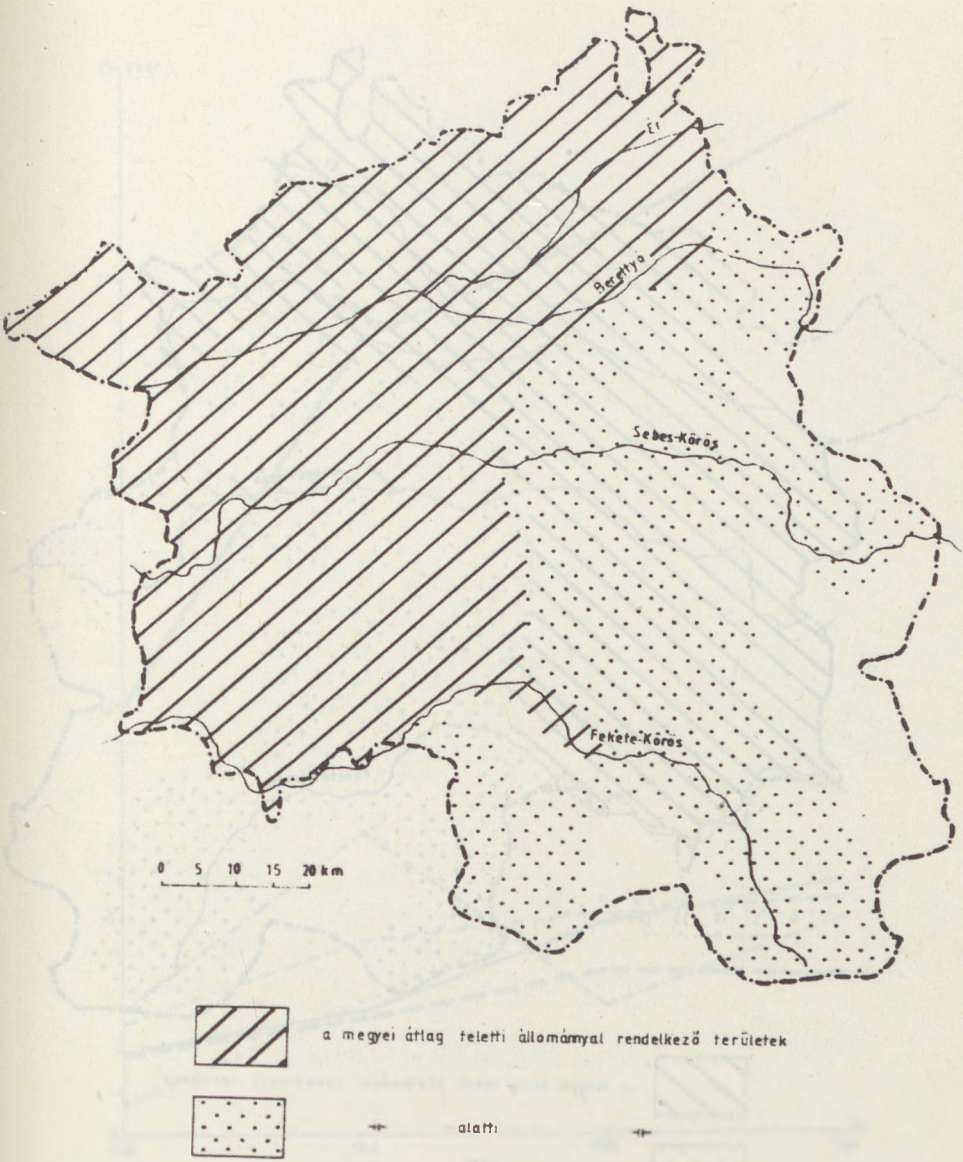
A dohánytermés megoszlása járásonként

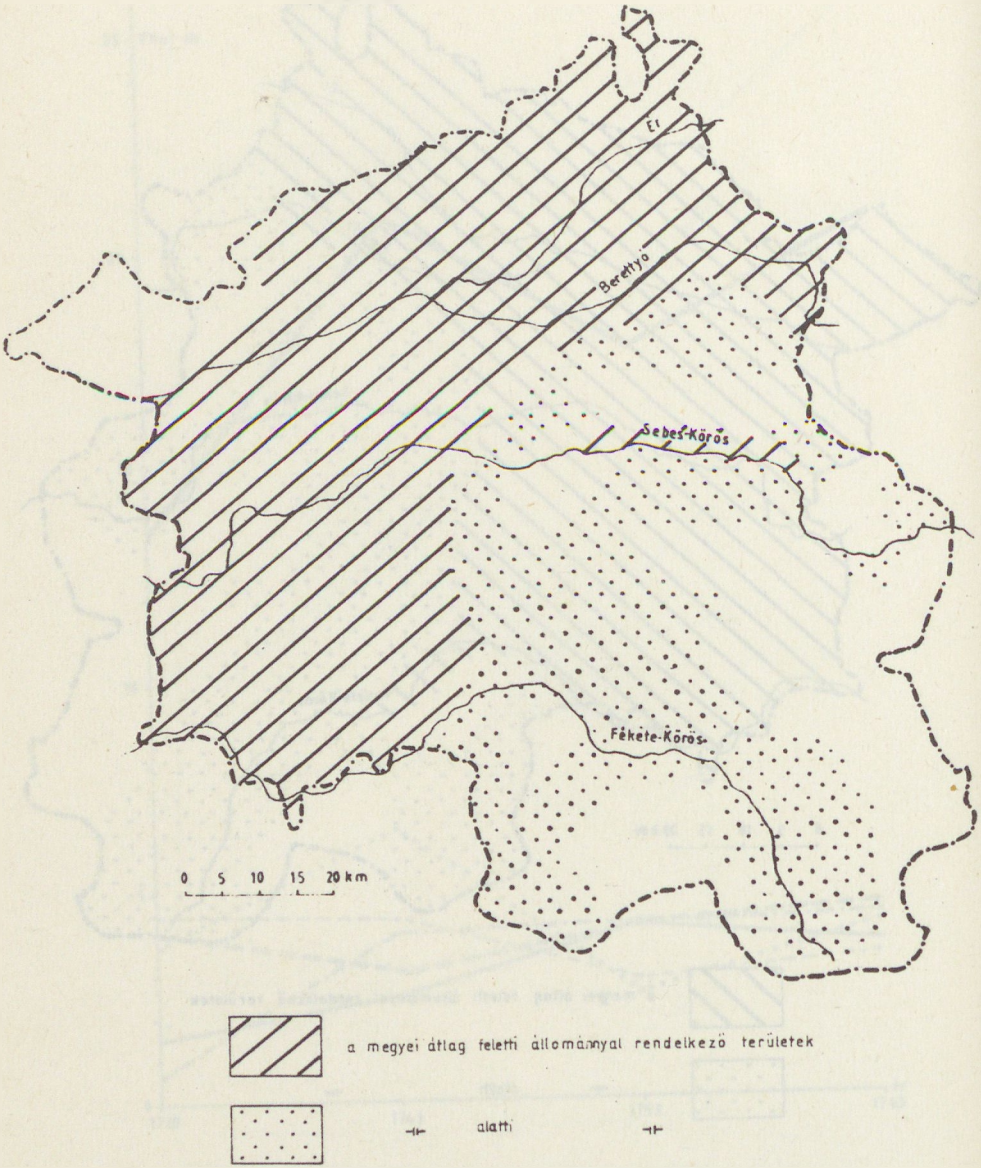
Az ökorállomány alakulása járásonként

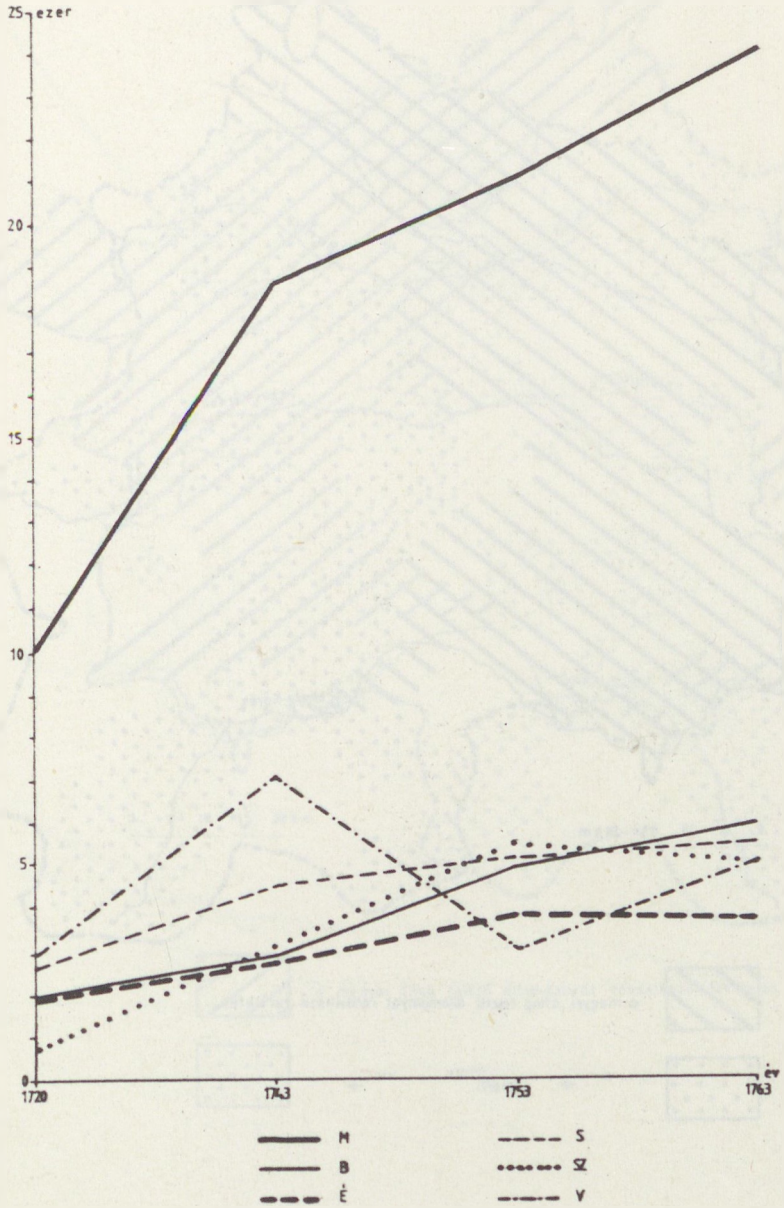
Ökörtartó körzetek (1743)

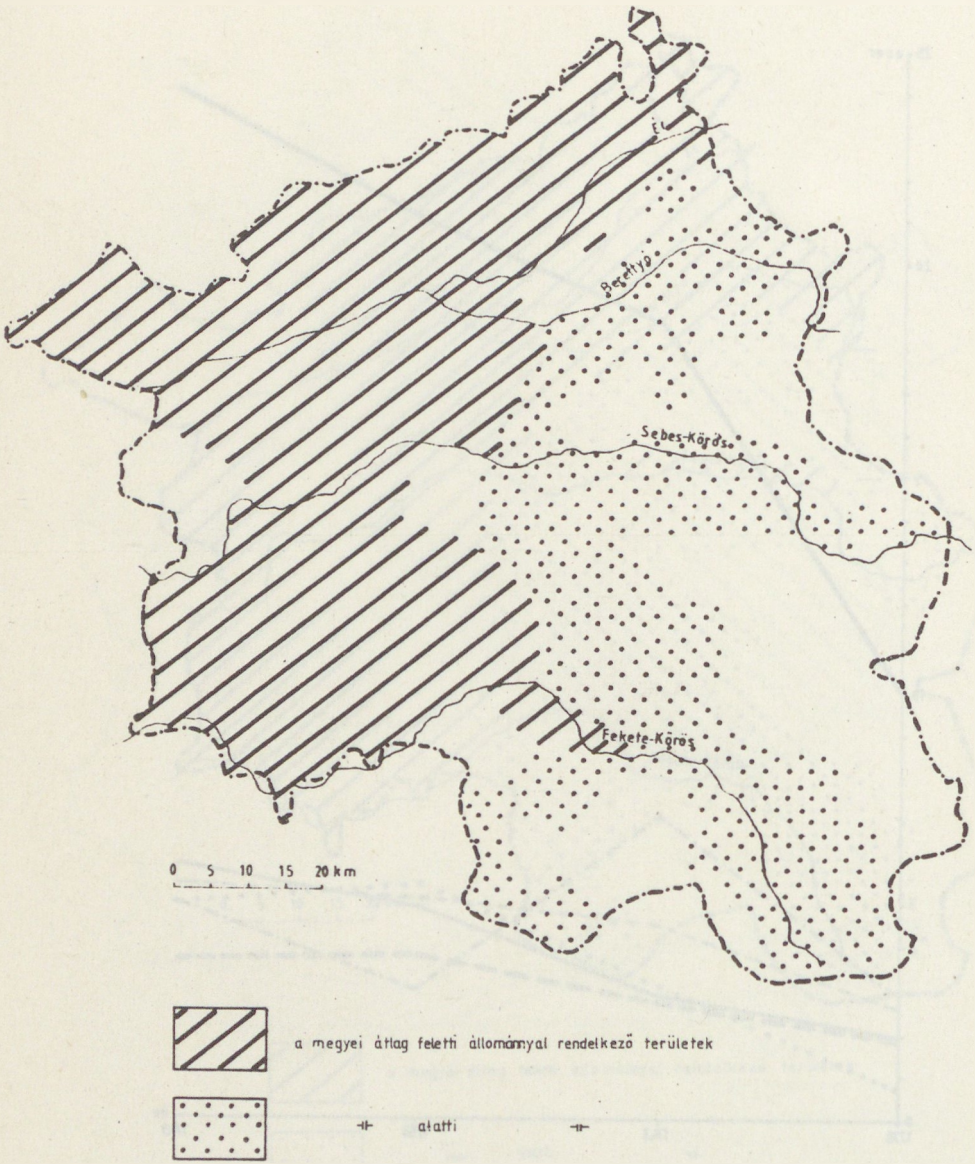
Ökörtartó körzetek (1763)

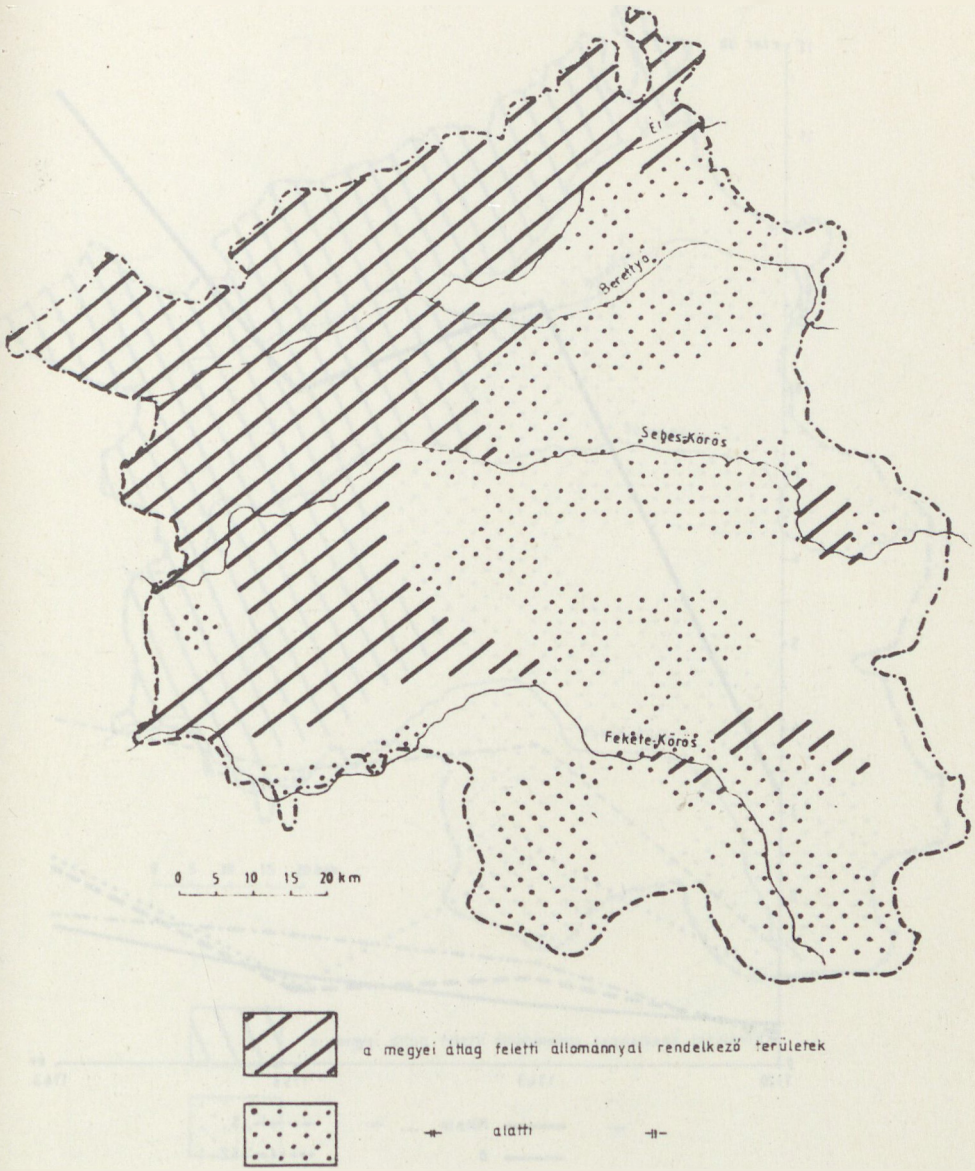
A tehénállomány alakulása járásonként

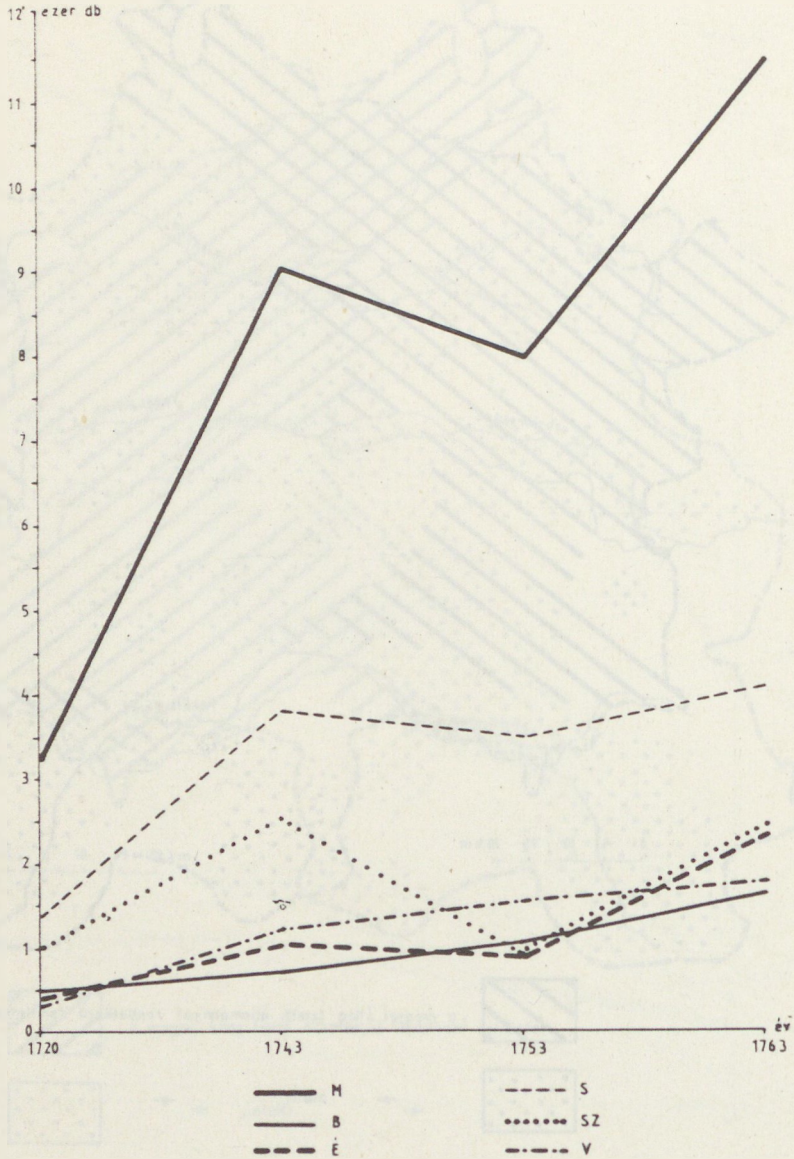
Tehéntartó körzetek (1743)

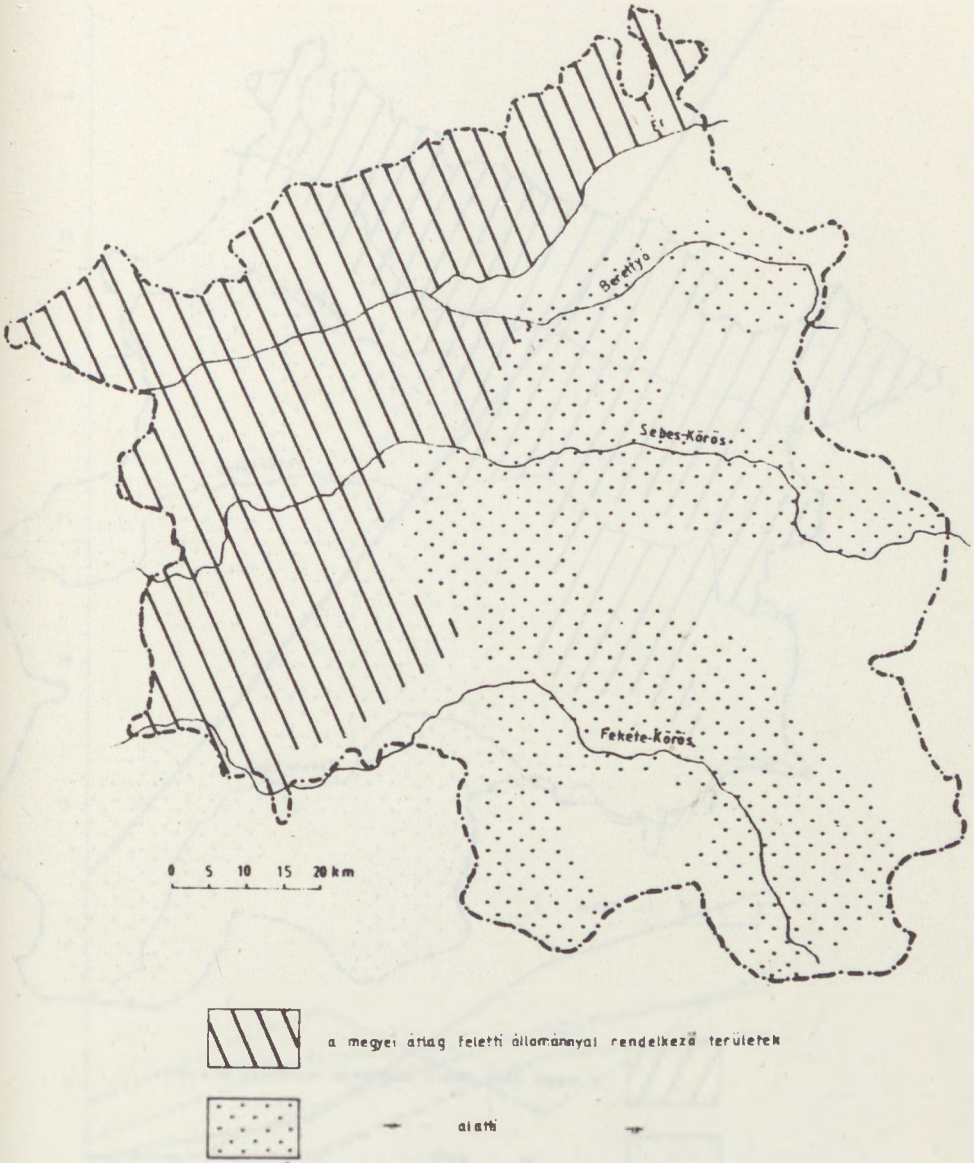
Tehéntartó körzetek (1763)

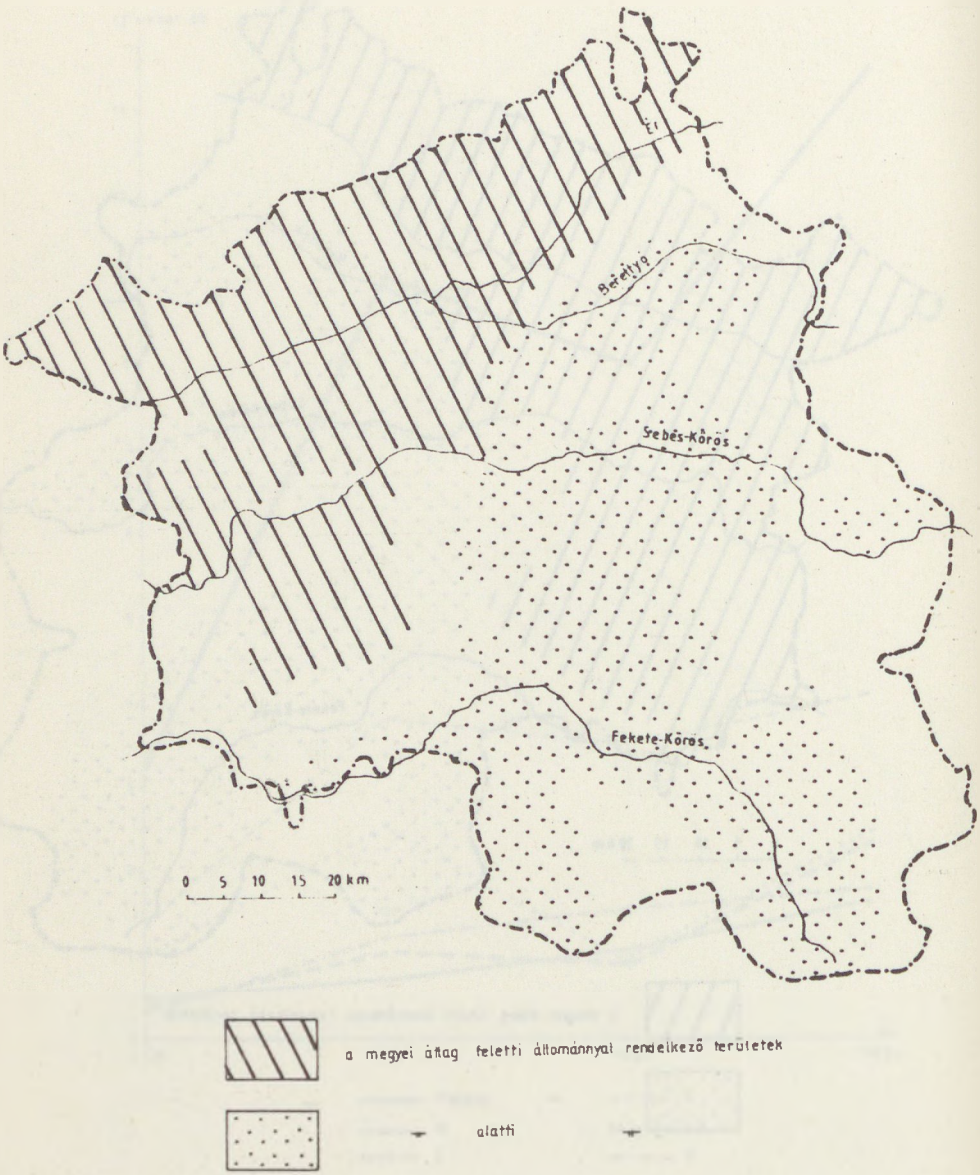
A állomány alakulása járásonként

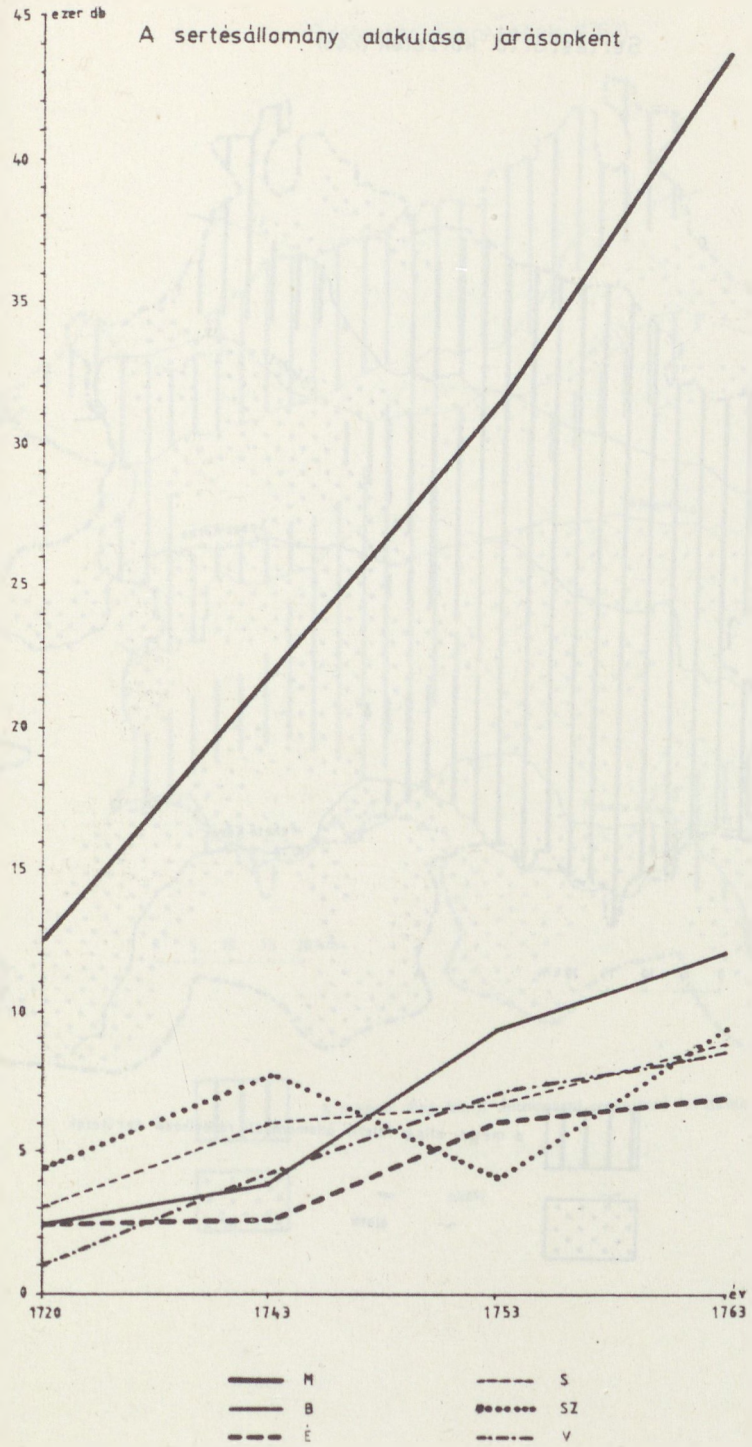

Lótartó körzetek (1743)

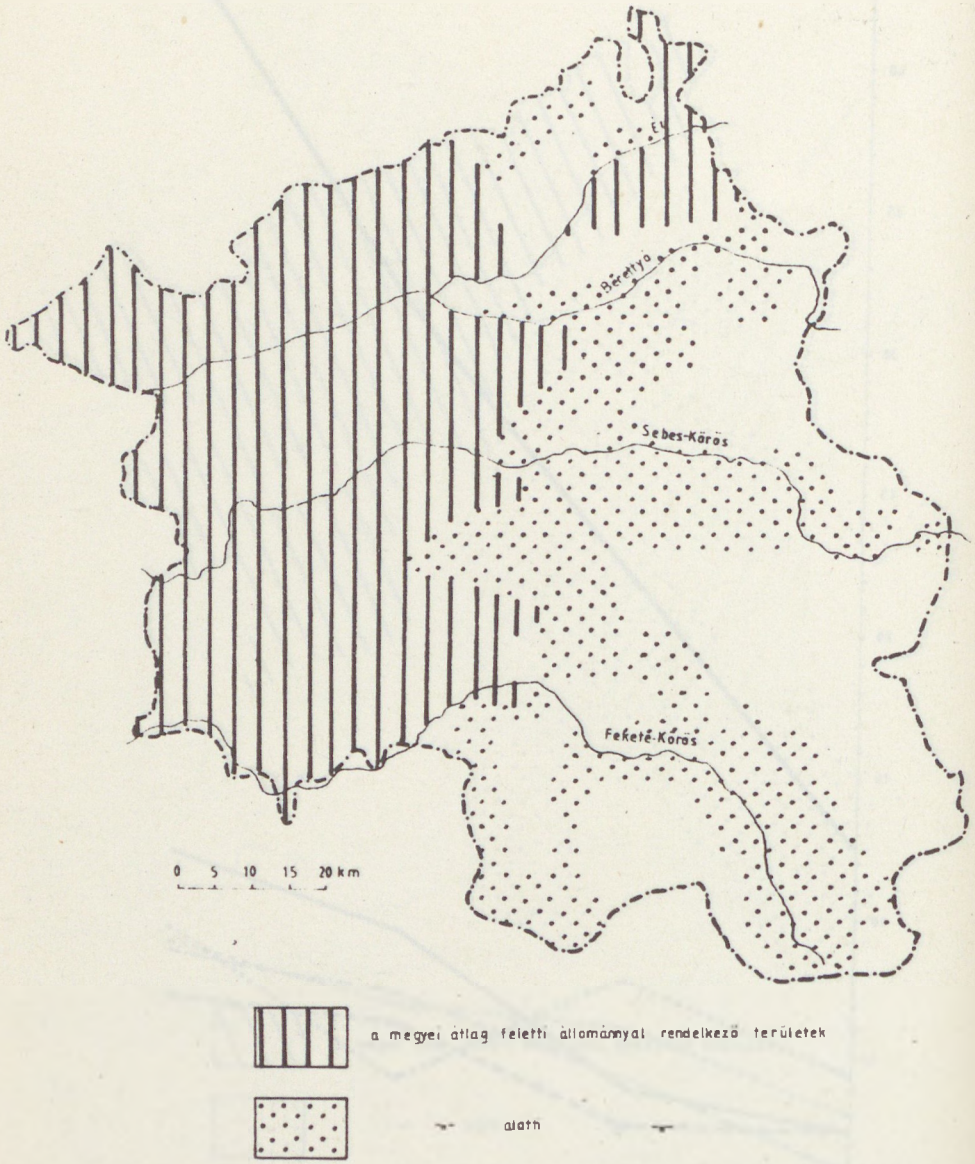

Lótartó körzetek (1763)

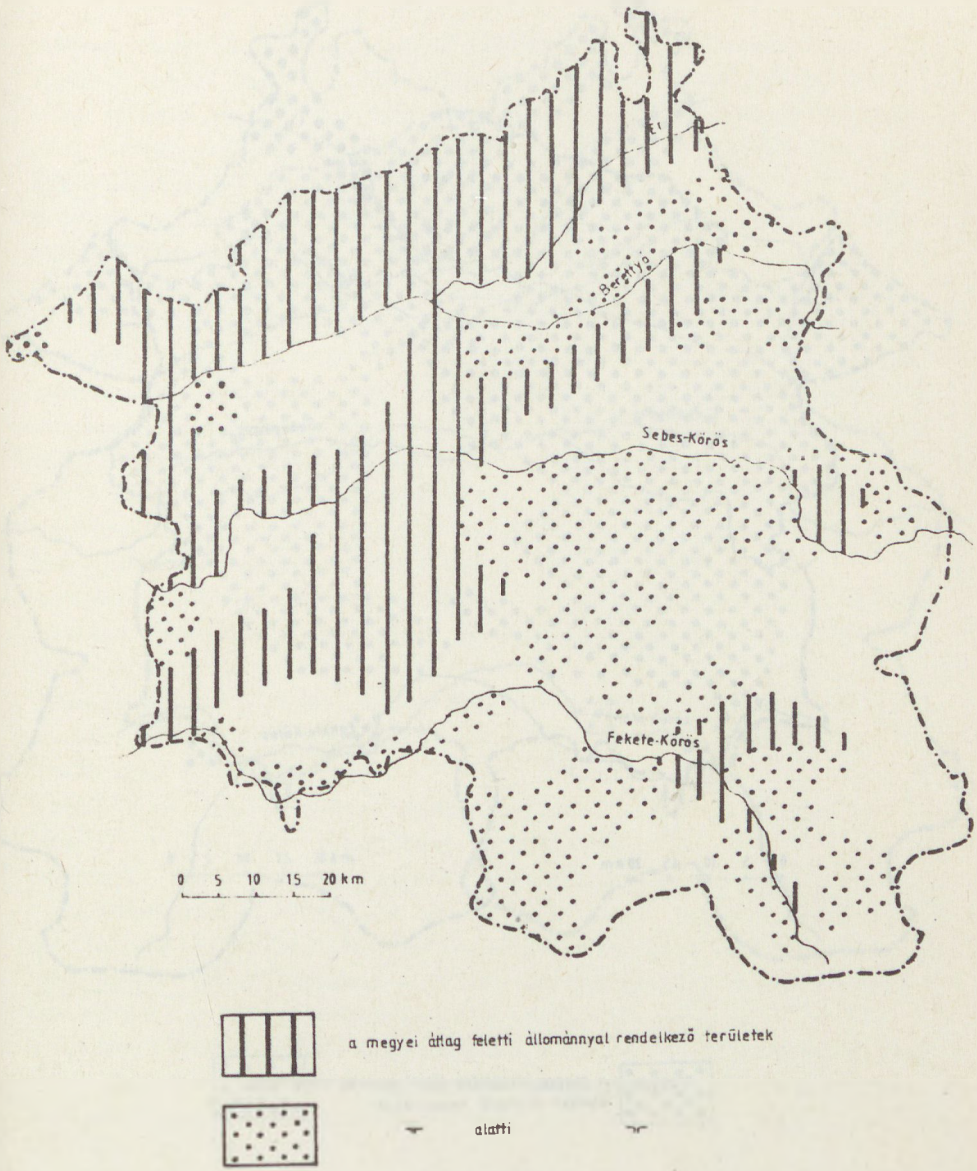

A sertésállomány alakulása járásonként
ezer db
45
40
35
30
25
20
15
10
5
0
1720
1743
1753
1763
év
M
B
É
S
SZ
V

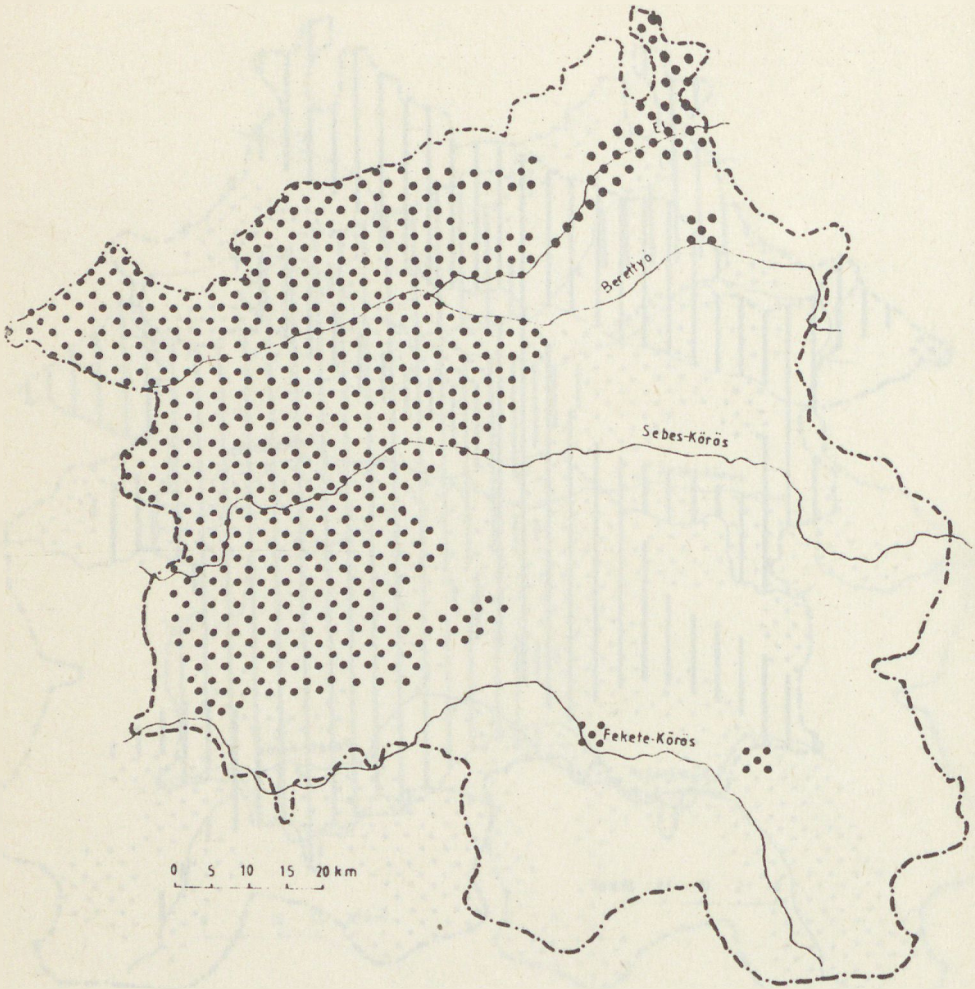
Sertéstartó körzetek (1743)

Sertéstartó körzetek (1763)

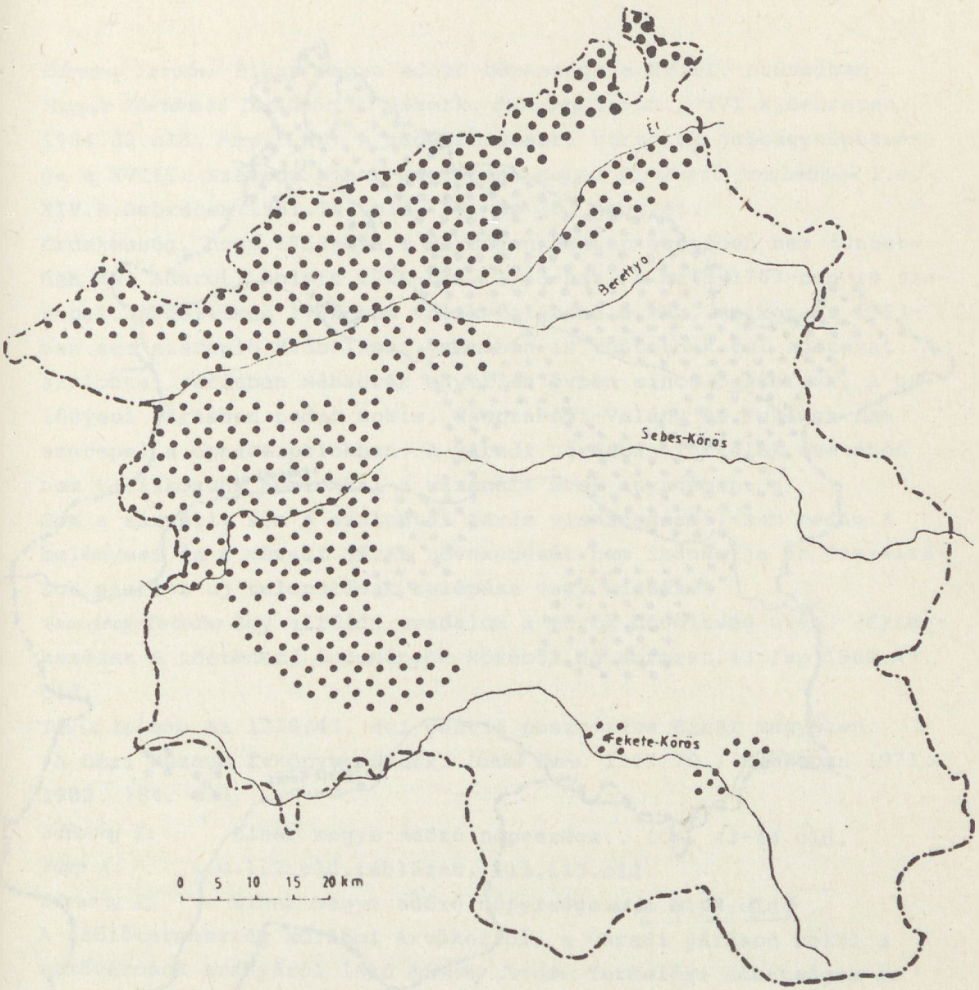

Előfordulási gyakoriság (1743)

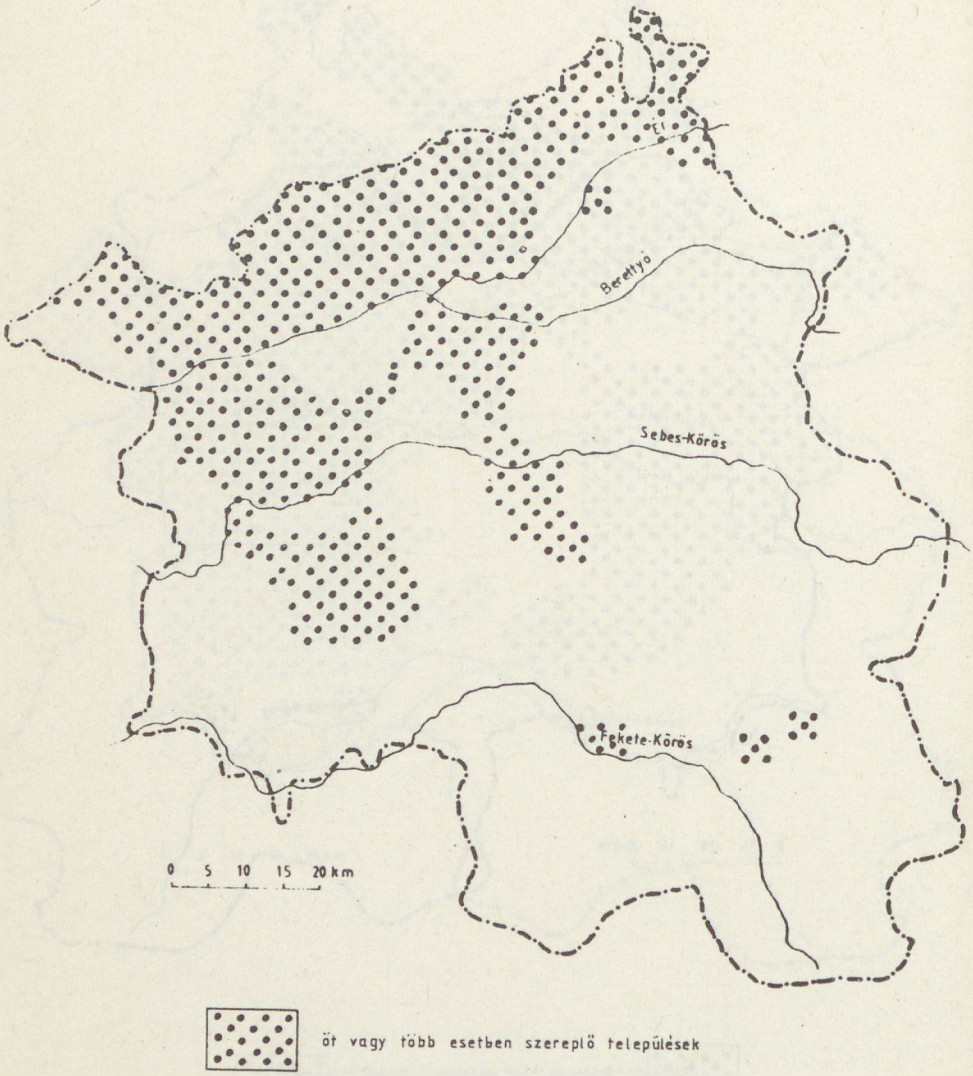
a megyei átlagérték felett öt vagy annál több esetben szereplő települések

Előfordulási gyakoriság (1753)

öt vagy több esetben szereplő települések

Előfordulási gyakoriság (1763)

J E G Y Z E T E K

1. *Bársony István:* Bihar megye adózó népessége a XVIII. században. *Magyar Történeti Tanulmányok.* /Szerk. *Szendrey István./* XVI.k.Debrecen. 1984.32.old. *Papp Klára:* A magánföldesuri birtokok jobbágynépessége a XVIII. századi Bihar megyében. *Magyar Történeti Tanulmányok* i.m. XIV.k.Debrecen.1981.143.old. 29. és 30. jegyzet.
2. Érdekesség, hogy 1753-ban a Sárréten Szerep esetében nem tüntetnek fel adatot, holott 1720-ban, 1743-ban, s majd 1763-ban is szerepel. Érmelléken 1763-ban válik teljessé a kép, amikor az 1753-ban sem szereplő Svábolaszi esetében is tüntetnek fel adatokat. A szalontai járásban Méhkerék egyetlen évben sincs összeirva, a belényesi járásban pedig Bokia, Csontaházi-Valány és Poklusa nem szerepel a conscriptiókban. A váradi járásban Tóttelek esetében nem találkozunk adatokkal a vizsgált évek anyagában.
3. Sem a sárréti, sem a szalontai járás visszaesését, sem pedig a belényesi és a váradi járás növekedését nem indokolja az összeírások szerint uj települések belépése vagy kiesése!
4. *Szendrey István:* Egy alföldi uradalom a török hódoltság után. /Értekezések a történeti tudományok köréből.Uj sorozat.43./Bp.1968.79. old.
5. *Dávid Zoltán:* Az 1738/43. évi pestis pusztitása Bihar megyében. /A Déri Muzeum Évkönyve.Szerk. *Dankó Imre.* 1969/70./ Debrecen.1971. 1982. 184. old.
6. *Bársony I:* Bihar megye adózó népessége...i.m. 43-44 old.
7. *Papp K:* i.m.112.old.táblázat, ill.113.old.
8. *Bársony I:* Bihar megye adózó népessége...i.m.44.old.
9. A szőlőtermesztés korábbi értékeiről, a váradi járáson belül a mezővárosok arányáról lásd *Bársony István:* Termelési adottságok és lehetőségek Bihar megyében a XVIII. század elején. *Magyar Történeti Tanulmányok* i.m.VIII.k.Debrecen.1975.104/5.old.
10. A dohány elterjedésére, a termelésében mutatkozó változásokra lásd *Takáts Sándor:* A dohány elterjedése és az első dohánymonopolium hazánkban. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle.* 1898.51-126.old.Vö.*Szendrey I.* i.m. 149. old.
11. *Szendrey I.* i.m.150.old. A bihari borról:"...nem lehet eltartani, melegben szállitani, mert megnyulósodik. Csak szüretkor van ára, s aki akkor el nem adja, az maga ihatja meg, vagy uzsorások kezébe jut."*Illéssy János:* A tokaji bor védelmében. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle.* 1900.146.old.

12. A korábbi értékekre, és a mezővárosok sulyára vö. *Bársony I.* Termelési adottságok...i.m.105.old.
13. Az igásjószágok és a földterület Bihar megyei kapcsolatáról és az ország más részein kimutatható helyzetről *Papp K.* i.m.129.old. *T.Mérei Klára:* A termelőerők helyzete Somogy megyében a XVIII. században.MTA. Dunántuli Tudományos Intézete. Értekezések 1964/5. Pécs. 354. old.
14. A források értékéről megjegyzéseket tesz *Dávid Zoltán:*Az 1692. évi összeirás forrásértéke. A Hajdu-Bihar megyei Levéltár Évkönyve. /Szerk.*Gazdag István.* / IX.k.Debrecen.1982.117-127.old., *Kovács Zoltán:* A magyar népességfejlődés a honfoglalástól 1870-ig. A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. /Szerk. *Benkő László/.* Szeged.1972.3-6.old., *Bársony I.* Bihar megye adózó népessége.... i.m.7-23.old., *Szendrey I.* i.m.53.old.
15. *Szendrey I.* i.m.152.old.
16. Országos Levéltár /a továbbiakban: OL/, Urbaria et Conscriptiones /a továbbiakban: U. et C./Fasc.6.No.92.1695.
17. OL.U. et C.Fasc.17.No.8.1704.
18. OL.U. et C.Fasc.81.No.4.1717.
19. OL.U. et C.Fasc.6.No.61.1728.
20. OL.U. et C.Fasc.17.No.10.1732.
21. OL.U. et C.Fasc.190.No.11.1752.
22. OL.U. et C.Fasc.125.No.1.1778.
23. Táblázataink a lábasjószágok számát tartalmazzák!
24. Megjegyzendő, hogy az összeirások, minden forrás gondos elemzésének szükségességére s a nagyarányu változások -- ingadozásokra egyéb vonatkozásokban a táj történeténetkutatói már sokszor rámutattak, sajnos nem mindig veszik e figyelmeztetéseket tekintetbe.
25. *Szendrey I.* i.m.152.old.; a megyei szénatermésről *Bársony I.* Termelési adottságok...i.m.110.old.,illetve lásd a kötet előző tanulmányát!
26. Az igaállomány szerinti differenciálódásra *Bársony I.* Bihar megye adózó népessége...i.m.88-100.old., *Papp K.* i.m.130-136. old.
27. Az 1692-es összeirás még nem használja a járások neveit, illetve sorszámozással - első, stb. - négy járásról beszél. Mi a később kialakult öt járás nevét tüntetjük fel a hozzájuk tartozó falvakkal.
28. A derecskei uradalomban az igavonók között a század közepétől eltolódás figyelhető meg a lovak javára. *Szendrey I.* i.m. 153. old. Hasonló megállapitást tesz a magánbirtokok egészére vonatkozóan *Papp K.* i.m.129.old.

29. *Bársony I.* Termelési adottságok...i.m.108/9. old.
30. Uo. és más helyek.
31. *Papp K.* i.m.134. old. és sok egyéb feldolgozás.
32. A megyére vonatkozó példákra *Bársony I.* Termelési adottságok ....i.m.109. old., a világi birtokokra *Papp K.* i.m.136.old.
33. Vö. kötetünk előző tanulmányával!, s a "váltásra" már előttük is felhivta a kutatás a figyelmet!
34. *Bársony István:* A Bihar megyei egyházi birtokok jobbágynépessége a XVIII. század első harmadában. HBmL.Évkönyve i.m.III.k.Debrecen 1976. 55.old.
35. *Nagy Ödön:* Sárréti föld és gazdaság Biharban. *Magyar Gazda.* 1845. nov.12.1518.old.
36. *Bársony I.* Termelési adottságok...i.m.110.old. és a kötet előző tanulmánya.
37. *Bársony I.* Termelési adottságok...i.m.111. old.
38. Erről tudunk Somogyban és Hevesben is! Vö. *T.Mérei K.* i.m.356. old.
39. *Szendrey I.* i.m.153. old.
40. *Nagy Ö.* i.m.1515.old.
41. E kérdés vizsgálatához térképeket készitettünk a területi megoszlások illusztrálására! Valamennyit azonban technikai és anyagi okokból sajnos nem lehet bemutatni.
42. *Glaser Lajos:* Az Alföld régi vizrajza és települések. *Földrajzi Közlemények.* 1939. 302/3.old.
43. Az árvizek szerepére lásd a kötet előző tanulmányát, illetve *Szendrey I.* i.m.11/2.old.
44. *Géczy Gábor:* Magyarország mezőgazdasági területe. Bp. 1968. 58. old.
45. *Bél Mátyás:* Bihar megye leirása. Bihari Múzeum Évkönyve.II.k.Berettyóujfalu. 1978.60.old.
46. Főleg Debrecen vidékén, elsősorban pálinkának használt kevés rozsról tud Fényes Elek is. *Fényes Elek:* Magyar Országnak, s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geográphiai tekintetben.Pest.1839.IV.k.40.old.
47. Igy volt Somogyban is, bár ott a XVIII. század végére uralkodó lett a rozs vetése. *T.Mérei K.* i.m.341.old.
48. *Bél M.* i.m.59.old.
49. *Géczy G.* i.m.27.old.
50. *Dr.Berényi Dénes:* A magyarországi dohánytermelés, különös tekintettel Szabolcs vármegyére.Debrecen./é.n./17.old.
51. *Vályi András:* Magyarországnak leirása.I.Buda.1796.68.old.

52. *Szendrey I.* i.m.149.old.Félegyházán már 1713-ban termesztették, 1731-ben pedig már a községek felében próbálkoztak vele. Fényes Elek szerint a dohánytermelés divat Nagyléta, Esztár,Pocsaj, Félegyháza,Diószeg településeken. *Fényes Elek:* Magyarország statisztikai, birtokviszonyi és topográphiai szempontból.I.Pest.1860.396.old.
53. *Vályi A.* i.m.210.old.
54. *Szendrey I.* i.m. 150.old.
55. *Mezősi Károly:* Bihar vármegye a török uralom megszünése idejében. Bp.1943.220.old.
56. *Varga Gyula:* Az érmelléki szőlőkultura.Berettyóujfalu. 1976. 70. old.
57. *Bél M.* i.m.60.old.
58. *Vályi A.* i.m.210.old.
59. *Bél M.* i.m.60.old.
60. *Fényes E.* Magyarország statisztikai...i.m.170.old.
61. *Bél M.* i.m.59. old.
62. *Mezősi K.* i.m.223.old. Nem jelentéktelen az egész kérdést illetően figyelembe venni *Balogh János - Szendrey István:* Bihar megye benépesülése a török hódoltság után. /Magyar Történeti Tanulmányok. Szerk. *Szendrey István* / Debrecen, 1967. I.k. 41-69. old.,továbbá *Balogh János:* A Bihar megyei jobbágytársadalom XVIII.századi differenciálódásának vizsgálatához. Uo. Debrecen, 1975. VIII.k. 115-129.old., valamint *Osváth Pál:* Bihar vármegye sárréti járása leirása. Nagyvárad, 1875. c. müvének vonatkozó részeit.
63. *Szendrey István:* A jobbágyság gazdálkodása a derecskei uradalomban a XVIII. században. *Agrártörténeti Szemle.* 1963. 391.old.
64. *Szendrey I.* Egy alföldi...i.m.152.old.
65. *Bél M.* i.m.60.old.
66. *Fényes E.* Magyarország statisztikai...im.396.old.
67. *Uő:* Magyar országnak...i.m.386.old.
68. *Uő:* Magyarország statisztikai...i.m.397.old.
69. *Mezősi K.* i.m.224.old. A falvak, illetve mezővárosok kategóriáját nem szabad abszolutizálni, mert szerfölött sok a mezővárosok száma hazánkban és a meghatározások gyakorta igen félrevezetőek az összeirásokban.
70. *Fényes E.* Magyar országnak...i.m.383. old.
71. *Bél M.* i.m.61.old.
72. *Jakó Zsigmond:* Bihar megye a török pusztitás előtt.Bp.1940. 7/8. old.
73. *K.Nagy Sándor:* Bihar vármegye földrajza. Nagyvárad. 1886.21.old.
74. *Jakó Zs.* i.m.8.old.

75. Uo.
76. *Fényes E.* Magyar Országnak...i.m.45.old.
77. *T.Mérei K.* i.m.356.old.
78. *Nagy Ö.* i.m.1516.old.
79. *Szendrey I.* i.m.152.old.
80. *Szücs Sándor:* A nagysárréti juhászat. *Debreceni Szemle.* 1937. 112-113., 167-173.old.
81. *Bél M.* i.m.61.old.
82. *Mezősi K.* i.m.224. old.
83. *Molnár Ambrus:* Nagyrábé népének gazdálkodása a török hódoltság után. *Agrártörténeti Szemle.* 1972. 398-419. old.
84. *Szendrey I.* A jobbágyság gazdálkodása....i.m.292.old.
85. A román népesség gyarapodásáról ujabban *Papp K.* i.m.115/6.old.

A tanulmányhoz alapul vett Bihar megyei adóösszeirások jelzetei:

Hajdu-Bihar megyei Levéltár IV.A.4/b.

1720: 6 - 8. kötet
1743: 47 - 51. "
1753: 63 - 66,72 "
1763: 74 - 78 "

1720-ból az ismert és az előző tanulmányban idézett országos összeirást is használtuk.

R E S U M E

ISTVÁN BÁRSONY

BEDINGUNGEN UND MÖGLICHKEITEN DER BAUERLICHEN WIRTSCHAFTUNG IM 18. JAHRHUNDERT IM KOMITAT BIHAR

Der Aufsatz knüpft sich organisch an die Studie über die steuerzahlande Bevölkerung des Komitats Bihar, erschienen im 16. Band der "Magyar Történeti Tanulmányok". In der vorliegenden Arbeit unternahm der Verfasser die Untersuchung der Erklärungsschriften von dier zusammenhängenden Konskriptionen. In der Analyse wurden die Naturverhältnisse/die widersprüchliche Rolle der Gewässer, die Höhenverhältnisse, der Waldbestand/ mit in Betracht gezogen, weiterhin wurden die Flurnutzungsformen, die Weideverhältnisse, die Formen der Wiesenbewirtschaftung geprüft. Von den ergänzenden Wirtschaftsformen und Einkommensquellen untersuchte der Verfasser auch die Bedingungen des Wein-, Obst-, Gemüse- und Tabakbaus. Zwischen der Flurnutzung und den Höhenverhältnissen war ein ziemlich enger Zusammenhang nachweisbar. Die Alm der bergigen,waldreichen Gebiete bereicherte und ergänzte die Möglichkeiten der Viehzucht. Der Obstbau war im Komitat allgemein verbreitet, dagegen waren der Wein- und besonders der Tabakbau nur in kleineren, gut abgrenzbaren Gebieten von Bedeutung. Dieser Umstand führte dazu, daß innerhalb des Komitats recht unterschiedliche wirtschaftliche Regionen entstanden.

Aus dem Rahmen einer Siedlung konnten sich ihre Bewohner auf verschiedene Weise loslösen. Hierfür unterscheidet die vorliegende Arbeit zwei Formen: die freiwillige Arbeit/aber in der Mehrzahl der Fälle unter wirtschaftlichem Zwang/ ausserhalb des Siedlungsgebietes, bzw. die verschiedenen Frohnarbeiten. Diese beiden Formen traten im Komitat in mannigfaltigen Varianten auf.

Die Marktverhältnisse determinierten in vieler Hinsicht die wirtschaftlichen Möglichkeiten einer Siedlung. Jahrmarkt und Messe machten zahlreiche Siedlungen des Komitats /Várad, Belényes, Vaskóh, Margita, Élesd/ bzw. auch Siedlungen in der Nähe der Komitatsgrenze/Debrecen, Arad, Nagykároly/ zum Zentrum des Warenaustausches.

Die Studie geht auch auf die Charakterisierung des bäuerlichen Handwerkes ein. Die paralelle Prüfung der verschiedenen Faktoren machte es möglich, aus dem Aspekt der Produktion und Wirtschaft die Eigenarten dieses weit ausgebreiteten Gebietes des historischen Ungarns erkennen zu lassen.

LÁSZLÓ PANKOTAI

AGRIKULTURDISTRIKTE IM KOMITAT BIHAR IM 18. JAHRHUNDERT

Im ersten Teil der Studie geben wir einen Überblick über den Anbau der verschiedenen Kulturpflanzen in den Stuhlbezirken des Komitats und über die gebietsmäßige Verteilung des Viehbestandes. Eine graphische Darstellung der diesbezüglichen Daten macht die Feststellungen anschaulich.

Wir stellten fest, welche Siedlungen sich mit der Zucht bestimmter Pflanzen bzw. Tiere beschäftigten, und wieviel solche Siedlungen in den einzelnen Stuhlbezirken nachweisbar sind. Wir versuchten nachzuweisen, wie groß der Anteil der Anbaufläche bestimmter Pflanzen bzw. der Anteil der diese Pflanzen anbauenden Siedlungen in den einzelnen Stuhlbezirken sind, um zu erfahren, in welchem Maße ihr Anbau bedeutend war. Ebenso untersuchten wir die Verteilung des Viehbestandes. Eine weitere Aufstellung zeigt die Verteilung der Anbaufläche nach Pflanzensorten und die Verteilung des Viehbestandes nach Rassen unter den einzelnen Siedlungen der Stuhlbezirke und des Komitats. Diese Aufstellung gewährt uns Einblick in die Versorgung dieser Gebiete.

Wir nahmen unsere Untersuchungen aufgrund der Konskriptionen aus den Jahren 1720,1743,1753,1763 vor. Nach Möglichkeit verglichen wir die Angaben der Konskriptionen mit denen der Urbarien aus dem gleichen Zeitraum, um den Quellenwert der Konskriptionen zu prüfen.

Im zweiten Teil der Arbeit liessen wir die munizipalen Rahmen außer Acht und nahmen die Siedlungen mit im Komitatsmaßstab mit überdurchschnittlichen und unterdurchschnittlichen Anbauflächen und Tierbestand kartographisch auf, um die stärksten und die schwächsten Agrikulturdistrikte im Komitat auszustellen. Unser Ausgangspunkt war, daß sich die Agrikulturdistrikte und die munizipale Einteilung des Komitats nicht decken, und so kann die wirtschaftliche Analyse der Stuhlbezirke die effektiven Produktionszentren des Komitats nicht zeigen. Aus den mehrfachen kartographischen Zusammenfällenwurde es uns klar, daß der Schwerpunkt der landwirtschaftlichen Produktion auf dem Tieflandsgebiet im Norden des Komitats war, und die bergigen Gebiete die Depression der Landwiertschaft darstellten. Wir machten zwei geographische Karten, eine für das Jahr 1743 und eine für 1763, um die eventuellen Veränderungen in dem von uns untersuchten Raum vermerken zu können. Wir konnten aber in der untersuchten Periode, keine wesentliche Modifizierung fest-

stellen Ausserdem machten wir eine Karte mit den Siedlungen, welche in den untersuchten Jahren mindestens bei fünf Pflanzensorten oder Viehrassen den Komitatsdurchschnitt übertrafen. So konnten wir erfahren, welche die wichtigsten landwirtschaftlich produzierenden Siedlungen des Komitats waren. Ihre räumliche Verteilung gibt Nachdruck unserer Feststellung bezüglich des landwirtschaftlichen Zentrums im Komitat. Unsere Ergebnisse verglichen wir mit der Bevölkerungsverteilung. Aus dem Vergleich wurde ersichtlich, daß die am dichtesten bewohnten Gebiete mit denjenigen von den besten Produktionsgrundlagen zusammenfallen, und die bedeutendsten landwirtschaftlichen Siedlungen oft zugleich Siedlungen mit der höchsten Bevölkerungszahl waren. Auch die Untersuchung der Ertragsdurchschnitte der Getreidesorten bestätigt die Lage der von uns angenommenen Produktionsregionen, das wiederum beweist, daß die wirtschaftliche Bedeutung eines Stuhlbezirkes von der Qualität und Ausdehnung seines landwirtschaftlich nutzbaren Gebietes abhing. Die Herausentwicklung der Produktionsregionen wurde zu dieser Zeit weitgehend von dem Bodenrelief und Flußnetz und von den durch diese bedingten Bodenverhältnissen bestimmt: der Mensch war gezwungen die Produktion diesen Umständen anzupassen.

MTA Könyvtára
Periodika 19 86/1303 n.
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

ISSN 0418 – 4556 Acta Univ. Debr. L. Kossuth Nom.
Ser. Historica
ISSN 0324 – 5454 Magyar tört. tanulm.
Felelős kiadó: Dr. Csikai Gyula
Felelős szerkesztő: Dr. Szendrey István
Technikai szerkesztő: Dr. Bársony István
Készült 600 példányban a Kossuth Lajos Tudományegyetem
Könyvtárának sokszorosító üzemében.
Terjedelem: 15 A/5 ív.
Ny.sz. 85–967

KLTE